

MAGYAR NYELVŐR

ALAPÍTVÁ 1872-BEN

TARTALMÁBÓL

Laczkó Krisztina: A metapragmatikai tudatosság jelzései
internet közvetítette diskurzusokban

Hrenek Éva: Szinonímia a *feledésbe* + ige típusú funkciógés
szerkezetek körében

Dér Csilla Ilona: Diskurzusjelölő a periférián? A *szerintem*
véleményjelölő beszélt nyelvbéli pozícióiról

Istók Béla – Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna: A lexikai
variánsok és az alakpárok kapcsolatrendszere

Horváth László: A *tévedett* : *tévedt* kettősség történetéhez

TARTALOM

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Laczkó Krisztina</i> : A metapragmatikai tudatosság jelzései internet közvetítette diskurzusokban	253
<i>Hrenek Éva</i> : Szinonímia a <i>feledésbe</i> + ige típusú funkcióigés szerkezetek körében	277
<i>Dér Csilla Ilona</i> : Diskurzusjelölő a periférián? A <i>szerintem</i> véleményjelölő beszélt nyelvbeli pozíciójáról	312
<i>Istók Béla – Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna</i> : A lexikai variánsok és az alakpárok kapcsolatrendszere	330

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Horváth László</i> : A <i>tévedett</i> : <i>tévedt</i> kettősség történetéhez	357
--	-----

Ismertetések

Sólyom Réka: Szaknyelvi szemantika (Ismerteti: <i>Ludányi Zsófia</i>)	364
Beregszászi Anikó: Alkalmi mondatok zongorára. A magyar nyelv oktatásának kihívásai kisebbségben (Ismerteti: <i>Kamacsai Zoltán</i>)	367
Ludányi Zsófia – Jánk István – Domonkosi Ágnes (szerk.): A nyelv perspektívája az oktatásban. Válogatás a PeLiKon2018 oktatásnyelvészeti konferencia előadásaiból (Ismerteti: <i>Kocsis Ágnes – Varga-Sebestyén Eszter</i>)	372

CONTENTS

Papers

<i>Laczkó, Krisztina</i> : Signals of metapragmatic awareness in internet-mediated discourses	253
<i>Hrenek, Éva</i> : Synonymy in light verb constructions of the type <i>feledésbe</i> + verb	277
<i>Dér, Csilla Ilona</i> : Discourse marker at the periphery? On the positions of the attitude marker <i>szerintem</i> ‘in my view’ in spoken Hungarian	312
<i>Istók, Béla – Lőrincz, Gábor – Lőrincz, Julianna</i> : The system of relationships across lexical variants and pairs of word forms	330

Etymologies

<i>Horváth, László</i> : On the history of the doublet <i>tévedett</i> : <i>tévedt</i> ‘was wrong/got lost’	357
---	-----

Review

Sólyom, Réka: The semantics of specialized languages (Reviewed by <i>Zsófia Ludányi</i>)	364
Beregszászi, Anikó: Occasional sentences for piano. Challenges of teaching Hungarian in minority situations (Reviewed by <i>Zoltán Kamacsai</i>)	367
Ludányi, Zsófia – István Jánk – Ágnes Domonkosi (eds.): Perspectives of language in education. A selection of papers from the PeLiKon2018 conference on educational linguistics (Reviewed by <i>Ágnes Kocsis & Eszter Varga-Sebestyén</i>)	372



ANYANYELVÁPOLÓK
SZÖVETSÉGE



nka

Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025-0236



9 770025 023001 >

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI OSZTÁLYKÖZI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895),
SIMONYI ZSIGMOND (1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940),
BEKE ÖDÖN (1946–1953), LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, GÓSY MÁRIA, GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA,
LACZKÓ KRISZTINA, TÁTRAI SZILÁRD, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

JASTRZĘBKA, JOLANTA (Groningen), PÉNTEK JÁNOS (Kolozsvár),
SZENTESI-ŽAGAR ORSOLYA (Zágráb), ŽIGO, PAVOL (Pozsony)

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A

A szerkesztőség e-mail-címe: magyarnyelvor@mnyknt.hu

További elérhetőségek: keszler.b@t-online.hu, kriszta.laczko1967@gmail.com

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c.3.hu/~nyelvor/> és www.mnyknt.hu



Kiadó: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága

Felelős kiadó: A társaság elnöke
1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

Honlap: mnyknt.hu, e-mail: anyanyelvi@mnyknt.hu

Tördelés, arculat: Fancsek Krisztina

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

Előfizetési felhívás

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: +36-1-303-3440. További információ: +36-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel/fax: +36-1-201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Budapest VIII., Múzeum krt. 4/A II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési Lapellátási Irodában (Budapest XIII. Lehet út 10/A), a Penna Bölcész könyvesboltjában (Budapest V., Magyar utca 41., tel.: +36-1-327-7796).

Előfizethető a kiadóban is: anyanyelvi@mnyknt.hu

Egyes szám ára: 1500 Ft, előfizetés egy évre: 6000 Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszervezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttére. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.
158. **Dér Csilla Ilona:** Grammatikalizáció. 2008.
159. **Farkas Tamás:** Családnév-változtatás Magyarországon. 2009.
160. **Bene Annamária:** Medialitás jelenségek a magyar nyelvben. 2011.
161. **Kádár Edit:** A kopula és a nominális mondatok a magyarban. 2011.
162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnugri igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközben. Adattár. 2007. 2000 Ft.
- 228/1. **Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. **Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva.** 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. **A nyelvfeldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai. Szerk. Vörös Ferenc.** 2010. 1800 Ft. (Társasági tagoknak 1000 Ft.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnévek térképlapjainak nyelvfeldrajzi vallomása. 2010. 3900 Ft. (Társasági tagoknak 2000 Ft.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: Fekete Csaba. Átdolgozta: C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. **Emléktűlés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.) Szerk. Ördög Ferenc.** 2012. 1500 Ft.
238. **Benkő Loránd emlékezete. Szerk. Juhász Dezső és Kiss Jenő.** 2012. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénnek naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

A metapragmatikai tudatosság jelzései internet közvetítette diskurzusokban¹

1. Bevezetés

A tanulmány a metapragmatikai tudatosság jelzéseit vizsgálja internetes diskurzusokban (vö. Laczkó–Tátrai 2015a) a funkcionális kognitív pragmatika háttérfeltevéseiből kiindulva, felhasználva az interszubjektív kontextus és a közös figyelmi jelenet modelljét (Verschuere 1999, 2004; Croft 2009; Tátrai 2017). A metapragmatikai tudatosság ebben a keretben azt jelenti, hogy a diskurzus résztvevői képesek reflexíven viszonyulni a különféle nyelvi konstrukciókhoz és a velük összefüggő kognitív folyamatokhoz, illetőleg szociokulturális elvárásokhoz. A beszélők különféle metapragmatikai jelzések alkalmazásával reflexió tárgyává tehetik a saját vagy a befogadó(k), illetőleg más harmadik személyek megnyilatkozási és befogadási tevékenységét, továbbá a diskurzus szerveződését is. A metapragmatikai jelzések terjedelme és kidolgozottsága, valamint a metapragmatikai tudatosság mértéke között alapvetően ikonikus összefüggés van: minél terjedelmesebbek és szemantikailag kidolgozottabbak a metapragmatikai jelzések, annál nagyobb a metapragmatikai tudatosság mértéke.

A tanulmány fókuszában a közös figyelmi jelenetre és a referenciális jelenetre vonatkozó reflexív viszonyulások különféle nyelvi megvalósulásai állnak. Az empirikus vizsgálatot két magyar nyelvű számítógép közvetítette műfaj adja: az úgynevezett tematikusan kötetlen (<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9157953&la=134947965>, napi szintű írásbeli, spontán polilogikus társalgás) és a tematikusan kötött topik (<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125481821>, történetelbeszélés polilógus formájában). Két, 200, illetve 500 hozzászólásból álló, összefüggő mintában manuálisan annotáltam a megnyilatkozások létrehozására és befogadására, valamint a referenciális jelenetre vonatkozó nyelvi megvalósulásokat. Az elemzésekben a kvalitatív jellemzőket állítottam előtérbe, kvantitatív szempontokat a diskurzustípusokra jellemző arányok jelzésére használtam fel.

A kutatási kérdések a következők. 1. Milyen típusait lehet megkülönböztetni az interszubjektív jelentésképzésre reflektáló metapragmatikai jelzéseknek, amelyek terjedelme és szemantikailag kidolgozottsága erős fokozatosságot mutat (a fokozatosság

¹ A 2021-es IPrA-konferencián elhangzott előadás kibővített, magyar nyelvű változata. A tanulmány az NKFIH 129040 *A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás* támogatásával készült. Köszönettel tartozom Tátrai Szilárdnak a kéziratához fűzött szakmai megjegyzése miatt.

skalaritást feltételez: a lehorgonyzott mondás- és kognitív igéket tartalmazó megnyilatkozásoktól a deszemantizálódott diskurzusjelölőig)? 2. Az adott műfaj két eltérő altípusát képviselő két minta (spontán és kötetlen mindennapi diskurzus, valamint a konstruáltabb történetmesélés) milyen közös és eltérő vonásokat tartalmaz, és ebből milyen műfajspecifikus jellemzők állapíthatók meg?

Az előzetes feltevéseim szerint mindkét mintában erőteljes műfajspecifikus jellemzőnek tekinthető a metapragmatikai jelzések jelenléte jellegzetes kidolgozottságbeli és mintázatbeli eltérésekkel. A spontán kötetlen diskurzusokban deszemantizáltabban jelennek meg, a diskurzus spontaneitásának, a beszélt nyelvi minta követésének megfelelően, különösen a megnyilatkozások kezdeti részében, például a diskurzus fordulóváltásainak a jelölésére. A tervezettebb megnyilatkozásokban nyelviileg kifejtettebb megvalósulásokat találunk, sajátos elrendeződésben, a megnyilatkozások elején és végén, de a diskurzus közben is a figyelemirányítás tudatosításának a részeként.

A fenti esettanulmányok az internet közvetítette diskurzusok műfajspecifikus működésének minél következetesebb leírásához és megértéséhez kívánnak hozzájárulni a metapragmatikai tudatosság kérdéskörén belül.

A tanulmány felépítése a következő: először a funkcionális kognitív pragmatika legfontosabb jellemzőit ismertetem (2.), majd meghatározom a metapragmatikai tudatosság ezen elméleti kereten belüli megközelítésmódját (3.). Ezután következik a két empirikus elemzés anyagának és módszerének a felvázolása (4.), amelyet az eredmények ismertetése követ a metapragmatikai jelzések funkcionális csoportjaira helyezve a fókusz (5.), végül a tanulmányt a két minta összevetése (6.) és az összegzés (7.) zárja.

2. A funkcionális kognitív pragmatika modellje

A funkcionális kognitív nyelvészet egymással termékeny diskurzust folytató nyelvleírási modelleket foglal magában, amelyek közös jellemzője, hogy a nyelv nem formális természetét helyezik előtérbe, a nyelvtant nem autonóm rendszerként értelmezik, hanem a beszédtevékenység felől közelítik meg, így lényegi szerepet tulajdonítanak az ebben működő kognitív folyamatoknak (lásd pl. Croft–Cruse 2004; Geeraerts–Cuycens eds. 2007; Evans–Poursel eds. 2009; Kövecses–Benczes 2010; Tolcsvai Nagy 2013; Tolcsvai Nagy szerk. 2017). A nyelvi rendszer elemeinek funkcionálását így a mindenkor beszélő nézőpontjából, természetes diszkurzív közegükből kiindulva, a dinamikus jelentésképzésben betöltött szerepüket előtérbe helyezve mutatják be (Tolcsvai Nagy 2010: 11–3). A kategorizációs műveletekben a prototípus-elmélet jelenti a kiindulópontot (vö. Rosch 1977). Ugyanakkor ezek a modellek kérdésfeltevéseikben és megközelítésmódjaikban részben el is térnek egymástól teret engedve többek között a nyelvspecifikus jellemzők megragadására, az elméleti kerethez illeszkedő, ám a nyelvek különbségeit is tekintetbe vevő módszertanokra, hiszen a szemantikai szerkezet nem univerzális, hanem nagymértékben nyelvspecifikus, konvencionális ábrázolásokon alapul, viszonya a tudásszerkezethez relatív. Az elmúlt évtizedekben több elméleti munka – elsősorban bizonyos társas-

lélektani, illetve pragmatikai belátások hatására – a nyelv funkcionális kognitív leírásában a hangsúlyt a nyelvi megismerés társas (interakciós és interszubjektív) alapjaira, illetve annak következményeire helyezi (lásd pl. Sinha 1999, 2009; Tomasello 2002, 2003, 2011; Croft 2009). Ez a társas kognitív nyelvészeti kiindulópont természetesen összehangolható azzal a pragmatikai nézőponttal, amely a nyelvhasználat kognitív és szociokulturális feltételeit együttesen, egymásra vonatkoztatva látta, a nyelvhasználatot társas megismerő tevékenységként írja le, és a kontextusfüggő, dinamikus jelentésképzés problémáját helyezi a középpontba (lásd Verschueren 1999; Sandra et al. eds. 2009; Tátrai 2011, 2013, 2017).

A kontextusfüggő, dinamikus jelentésképzés folyamatának a leírására a magyar nyelvű szakirodalomban Tátrai Szilárd dolgozott ki dinamikus modellt (vö. Tátrai 2011, 2017). Ennek a lényege, hogy a jelentésképzés folyamatának a közös figyelmi jelenetként megvalósuló diskurzusok biztosítanak keretet (lásd Tomasello 2002; Sinha 2005). A diskurzusokat ugyanis – legyenek azok akár mindennapi társalgások, akár irodalmi szövegek – általánosságban az jellemzi, hogy résztvevőik valamely természetes nyelv (vagy nyelvek) közegében interakcióba lépnek egymással, és a másik figyelmének irányításával, illetve követésével együttesen hozzák létre azokat a referenciális jeleneteket, amelyekkel a kommunikációs igényeik adaptív kielégítését célozzák meg (vö. Verschueren 1999; Verschueren–Brisard 2009). A közös figyelmi jelenet tehát a szimbolikus nyelvi kommunikáció alapvető feltétele, az abban való részvétel olyan interszubjektív emberi tevékenység, amelyben lehetővé válik a másik figyelmének ráirányítása a világ dolgaira és eseményeire (a referenciális jelenetre) és ezáltal mentális irányultságának (figyelmének, megértésének) befolyásolása (bővebben lásd Tátrai 2011: 29–35). A nyelvi szimbólumok így a világgal kapcsolatos tapasztalatok fogalmi konstruálásának különböző lehetőségeit teremtik meg (lásd Langacker 2008: 55–89; Verhagen 2007). A nyelvi szimbólumok egyfelől leképezik a fogalmilag különféleképpen megkonstruált tapasztalatokat, másfelől kezdeményezik is a tapasztalatok különböző fogalmi konstruálásait (lásd Sinha 1999, 2005).

A narratív diskurzusok vagy a spontán társalgások referenciális jeleneteinek a megkonstruálására és megértésére alapvető befolyással van az, hogy a diskurzus résztvevői közül ki és hogyan irányítja a tapasztalatok fogalmi megkonstruálását, a referenciális jelenet feldolgozását, azaz ki és hogyan jelöli ki (azt), hogy honnan reprezentálódnak a referenciális jelenet eseményei. Eszerint az alapvető kérdés, hogy honnan és hogyan konstruálódik a referenciális jelenet szereplőinek konceptuálisan feldolgozható fizikai és társas világa, amelyben a szereplők cselekvései és a velük történetek megvalósulnak, valamint a mentális világuk, amelyben a szereplők aktív tudati folyamatai zajlanak (lásd Tátrai 2011: 171–89; vö. még Bruner 1986: 14). Ebben a tanulmányban a központi kérdés azonban alapvetően nem az, hogy mi és hogyan irányítja a figyelmünket akkor, amikor megkíséreljük megérteni a különböző referenciális jeleneteket, hanem az, hogy mindez hogyan válhat metapragmatikai reflexió tárgyává.

3. A metapragmatikai tudatosság fogalma

A metapragmatikai tudatosság fogalma a diskurzus résztvevőinek reflexív viszonyulását jelöli a nyelvi tevékenységhez, illetve az annak közegében zajló dinamikus jelentésképzéshez (bővebben lásd Versucheren 1999; Tátrai 2011: 119–25; 2017: 1045–53). Az éppen megnyilatkozó személyek ugyanis reflexió tárgyává tehetik a saját, a másik, illetőleg az egyéb harmadik személyek megnyilatkozóit, illetve befogadói tevékenységét, továbbá reflektálhatnak magára az éppen folyó diskurzusra, illetve annak szerveződésére is. Mindez azt jelenti, hogy a résztvevők képesek reflexíven viszonyulni a különféle nyelvi reprezentációkhoz és a velük összefüggő társas kognitív folyamatokhoz, illetőleg szociokulturális elvárásokhoz. A metapragmatikai tudatosságnak vannak megfigyelhető nyelvi nyomai, amelyeket metapragmatikai jelzéseknek nevezünk. A metapragmatikai jelzések szemantikai kidolgozottsága ikonikus összefüggést mutat a tudatosság mértékével, hiszen a metapragmatikai reflexiók nagyobb mértékű szemantikai kidolgozottsága a megnyilatkozó nagyobb mértékű metapragmatikai tudatosságáról tanúskodik. A metapragmatikai tudatosság ugyanakkor nem egyszerűen nyelvi jelzések alkalmazását jelenti, hanem a résztvevők különböző mértékű reflexív viszonyulását a közös nyelvi tevékenységükhöz, a dinamikus jelentésképzéshez, amelyre ezekkel a jelzésekkel a megnyilatkozó felhívja a figyelmet.

A metapragmatikai tudatosság tehát mindig jelen van a nyelv használatakor, a mértéke azonban jelentősen eltérő lehet, és erős összefüggést mutathat a diskurzus típusát tekintve is. Vélhetően nemcsak a metapragmatikai tudatosság foka mutat a diskurzustípus, a műfaj vonatkozásában jellegzetes különbségeket, hanem a reflexivitást kifejező nyelvi jelzések sokféle típusa is mintázatokba rendeződik. A metapragmatikai reflexiók nyelvi formája ugyanis sokféleképpen realizálódhat, ezek mind funkciójukban, mind a szemantikai kidolgozottságuk mértékében, mind szerkezeti és terjedelmi vonatkozásokban rendkívül sokfélék lehetnek. A szemantikailag kidolgozott, testesebb formában megjelenő, nyelvileg elaborált jelzésektől (*álljunk meg egy pillanatra, és nézzük meg közelebbről ezt a tényt; a következőkben rátérek mondanivalóm leglényegesebb pontjára*) a deszemantizált diskurzusmarkerekig (*szóval, nos, hát*) terjedhet a skála, sőt implicit is maradhat, és ez egyfajta kontinuum mentén ragadható meg (vö. Versucheren 1999: 188; Kuna–Hámori 2019: 219). A metapragmatikai tudatosság továbbá nemcsak formailag mutat komplex megvalósulásokat, hanem funkcionálisan is: reflektálhat a figyelemirányítási tevékenységre (a megnyilatkozó reflexiói vonatkozhatnak saját nyelvi tevékenységére, a befogadó figyelmének az irányítására, amely tágabban tartalmazza a mentális és érzelmi vélekedéseinek, állapotainak megnyilvánulásait is, saját potenciális figyelemkövetésére, és fordítva: a befogadó figyelemkövetési, potenciális nyelvi vagy figyelemirányítási tevékenységére is), ezzel összefüggésben a megértés segítésére, és mindeközben kontextualizációs utasítások is lehetnek. Vonatkozhatnak a metapragmatikai jelzések a referenciális jelenet konstruálására: a diskurzus lefolyására, tagolására, amely a jelentésképzés során a befogadó megértési folyamatait segíti elő, avagy a diskurzus nyelvi-stilisztikai vonatkozásaira. A nyelvhasználók ezeket a lehetőségeket sokféle-

képpen aknázzák ki (vö. Kuna–Hámori 2019: 219): ezek lehetnek különböző kognitív célok, például a diskurzus lefolyásának elrendezésére, így a figyelem irányítására irányuló törekvések, megerősítés, pontosítás, félreértések javítása, valamint társas célok, például udvariasság, arcvédelem (vö. Domonkosi 2019), továbbá benyomáskeltés, manipuláció (vö. Hámori 2008).

Az alábbi két esettanulmányban a metapragmatikai jelzések funkció szerinti típusait elemzem két internet közvetítette diskurzusműfaj felhasználásával, top-down módszerrel: azaz a kiválasztott mintaszövegek áttekintésével listáztam és csoportosítottam a metapragmatikai tudatosság nyelvi megvalósulásait.

4. Anyag és módszer

Az elemzéshez két internet közvetítette diskurzustípust választottam a spontán írásbeliség reprezentánsai közül: az úgynevezett tematikusan kötetlen és a tematikusan kötött topikot. Az első címe: *Lila anyák bölcsésztopikja* (továbbiakban LA), a másodiké *Beégésem története* (továbbiakban BT), mindkettő az Index fórumán található, és több évig zajló, napi szinten megvalósuló diskurzusokat tartalmaz.² A számítógép közvetítette internetes diskurzus alapvető jellemzői a következőképpen foglalhatók össze: több, egymással hálózatosan összefüggő figyelemirányítási aktusból állnak, mindig több résztvevővel, tehát polilogikusak, különböző mértékben spontánok, az interakció közvetett, a résztvevők nem egy térben és nem feltétlenül egy időben vannak jelen a diskurzusban a diskurzus fizikai megvalósulásának (számítógép) közvetítésében, a műfaji elvárások pedig kisebb mértékben kodifikáltak. Az első az úgynevezett tematikusan kötetlen topik (LA): polilógus, amely hálózatosan összekapcsolódó szekvenciális egységekre bontható, jellemzőek a nagyobb fokú, több fordulóból álló szekvenciák és a nyitottság, valamint a nagyobb fokú spontanitás.³ A második az úgynevezett tematikusan kötött topik (BT): ugyancsak polilógus, amely esetünkben a történetmondás aktusa köré szerveződik, lényegi eleme a narratívák létrehozása, jellemzője a nagyobb fokú tervezettség a szövegkonstruálásban. Mindkét topik jellemzője, hogy a résztvevők többnyire egyáltalán nem vagy kevésbé ismerik egymást, sokan a valóságban nem találkoznak, ennek ellenére vannak relatív ismereteik egymásról (nem, kor, társadalmi státusz stb.), amelyek idővel, a diskurzus előrehaladtával erősödő tudássémákat mutatnak, különösen igaz ez LA esetében. A résztvevői cselekedetek a közös figyelmi jelenet során világosak és körülhatároltabbak a vehikulum miatt, mint a valós világban (számítógépen írnak, illetve olvasnak). A nyelvi kifejtettség pedig egyik esetben nem haladja meg a felek által szükségesnek vélt mértéket. A mintavételezés az alábbiak szerint történt:

² *Lila anyák bölcsésztopikja*: <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125481821>; *Beégésem története*: <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125483459>.

³ A spontanitás ebben az értelemben az internetes spontán írásbeliség (vö. Petykó 2011) sajátjaként értelmezhető. Arra vonatkozóan nincsen tudomásom szerint elemzés, hogy a spontán szóbeliség és a spontán írásbeliség milyen jellegzetes nyelvi különbségek mentén ragadható meg.

Az LA-minta 2013 márciusából 500 egymást követő hozzászólást tartalmaz (ez 19 647 szövegszó és 131 803 leütés), 14 résztvevő vett részt a diskurzusban, 30 és 50 év közötti értelmiségi nők, közös érdeklődési körrel.

A BT-minta 2013 december – 2014 januárjából származik, 200 történetelbeszélést tartalmaz (28 131 szövegszó, 187 409 leütés), a diskurzusban 19 résztvevőt lehet adatolni, az életkoruk nem specifikálható pontosan, férfiak és nők vegyesen. Ebben az esetben a mintába narratívákat emeltem ki a teljes diskurzusból, így LA-val el-lentétben nem kontinuus szövegről van szó, a történetelbeszélések közötti spontán diskurzusokat nem vettem figyelembe, hiszen a célom az internet közvetítette dis-kurzustípusok összehasonlítása volt.

A két mintában manuálisan adatoltam a metapragmatikai jelzéseket, és a fent említett top-bottom módszerrel állítottam fel az alapvető funkció szerinti kategóriákat, amelyeket, jóllehet a vizsgálat kvalitatív szemléletű, az összehasonlítás céljából százalékos arányokkal láttam el. Az LA-korpuszban összesen 497, a BT-korpuszban pedig 787 metapragmatikai jelzést találtam. A két minta szövegszavankénti mutatója nagyon közel áll egymáshoz: 39,5 és 35,7 a metapragmatikai jelzések tekintetében. Vagyis arányaikat tekintve a két egymástól eltérő internet közvetítette diskurzustípus alapvetően közel egyforma metapragmatikai tudatosságról tesz tanúbizonyságot. A továbbiakban a metapragmatikai jelzések funkció szerinti megoszlását ismertetem tárgyukat, vonatkozásukat tekintve.

5. Eredmények

5.1. A metapragmatikai jelzések csoportosítása

A két mintában összesen nyolc nagy csoportot különböztettem meg, alapvetően annak függvényében, hogy a metapragmatikai reflexió a közös dinamikus jelentés-képzés folyamatának melyik részére vonatkozik. A típusok illusztrálására mindkét mintából használok példákat szemléltetesképpen.

I. A nyelvi tevékenységre történő közvetlen utalás

1. A megnyilatkozó saját nyelvi tevékenységére közvetlenül utaló reflexiók

- (1) Hali, én is *mondok* egyet. Nem annyira égő, inkább vicces.⁴
- (2) Hu, csak azért *írok*, mert az előbbi óvszeres sztorin enyhébb röhögőgörcsöt kaptam...
- (3) Inkább nem akarok *beszélni* róla
- (4) De pont azért *írtam le*...
- (5) *Olvaslak* titeket folyamatosan.

Az első négy példa a megnyilatkozó beszélői aktivitását mutatja, amely alapvető és tipikus kiindulási pontként szolgál a nyelvi tevékenység vonatkozásában (lásd

⁴ A példákat eredeti helyesírással közlöm.

a bühleri origót – *én, itt és most* – is). Jellegzetesek ebben a kategóriában a mondaságok, az internet tekintetében pedig keveredik a *beszél, mond* és az *ír* forma (valamint további szinonimáik). Ez a fajta keveredés tipikusan mondható az internet közvetítette spontán írásbeliségben: bár a topikokban a nyelvi tevékenység írott formájú, a két prototipikus diskurzustípustól, a beszélt és az írott formától alapvetően éppen a spontanitásban tér el ez a szövegtípus, vagyis az írott forma mutat olyan jellegű spontán megvalósulást, amely sokkal inkább a beszélt nyelviség jellemzője (vö. Tolcsvai Nagy 2008; Tátrai 2017). Az internetes diskurzus résztvevői a hangsúlyt váltakozva hol az egyik, hol a másik lehetőségre helyezik, így a beszélői aktivitásra részben a beszélés, részben az írás igéi reflektálnak (az arányokat, valamint a kontextust ebben a vonatkozásban nem vizsgáltam meg, felületes szemlélés és tapasztalat alapján a kétféle megoldás megjelenése elsősre kiegyensúlyozottnak tűnik). Ahogy az is feltűnő továbbá, hogy ezek a reflexiók vonatkozhatnak az éppen folyó nyelvi tevékenységre (1, 2, 4), ekkor alapvetően jelen időben lehorgonyzott egyes szám első személyű igealakokkal valósulnak meg (*mondok, írok, akarok beszélni*), és vonatkozhatnak a múltbeli, elsősorban időben közeli, nyelvi tevékenységre is (3), nyilvánvalóan ilyenkor múlt idejű lehorgonyzottsággal (*írtam le*). A (3) például a megnyilatkozó korábbi saját bejegyzésére reflektál, azt magyarázza, pontosítja, ezzel is elősegítve a megértést és a befogadói feldolgozást. (A jelen és a múlt idejű igék arányát ebben a dolgozatban nem elemzem.)

Az (5) példa a megnyilatkozó potenciális befogadói nyelvi tevékenységére reflektál. Ez meglehetősen ritka előfordulású a mintákban, és az internetes diskurzusoknak megfelelően sokkal kevésbé profilálódik, mind a beszélői tevékenység, ám nem példa nélküli: ilyenkor jellemzően mindig az *olvas* ige megfelelő alakja reprezentálja. Vélhetően a mindennapi spontán társalgásokban sem szignifikáns ennek a metapragmatikai jelzésnek a megjelenése, ám nem zárható ki (vö. *Hallgatlak*; sokkal inkább valószínűsíthető formálisabb helyzetekben: *Hallgatom, mi a panasz?*, például orvos-beteg interakciókban; vö. Kuna–Hámori 2019), a történetelbeszélésekben pedig értelemszerűen nem várható a használata.

2. A befogadó nyelvi tevékenységére közvetlenül utaló reflexiók

- (6) *Elmesélhetted volna...*
- (7) *Ha nem írtok...*
- (8) *Hát gyere, és kiabálj*
- (9) *Ha elértetek idáig az olvasásban*

A (6–8) példák kétféleképpen konstruálják meg a befogadó nyelvi tevékenységére történő reflexiókat. Egyrészt amikor a befogadó mint a diskurzus korábbi megnyilatkozója konstruálódik meg, ebben az esetben a mondasíge múlt időben horgonyzódik le (6, 7), másrészt amikor a befogadó mint a jövőbeli potenciális megnyilatkozó jelenik meg, ekkor az ige felszólító módban szerepel, és a metapragmatikai reflexió egyben beszédaktusként is realizálódik (8). A (9) példa a befogadónak a befogadói nyelvi tevékenységére reflektál, ez a fajta metapragmatikai jelzés mint típus ugyan csak meglehetősen ritka az internet közvetítette diskurzusokban.

A példákból mindkét esetben – ahogy az előző típusnál – itt is világosan látszik, hogy az internet közvetítette diskurzusok természetének megfelelően mind a beszélt nyelvi tevékenységeknek megfelelő ígeválasztás (*elmesél, kiabál*), mind az írott nyelvre jellemző tevékenységmegjelölések (*ír, olvas*) variálódnak, relatíve kiegyensúlyozott arányban.

A két fenti típus (a megnyilatkozási és a befogadói nyelvi tevékenységre vonatkozó reflexiók) esetében meg kell említeni, hogy a közvetlen nyelvi tevékenységre a résztvevők reflektálhatnak két további formában: egyrészt többes szám első személyben, másrészt személytelen konstrukciókkal, tipikusan főnévi igenévi formákkal.

(10) Eredetileg *beszélgettünk*, és normális hangnemben eszmét *cseréltünk*, néha *vitatkoztunk*.

(11) Érdemes *rászánni* 20 percet (ti. a történetek olvasására)

A (10) esetében a résztvevők csoportként konstruálódnak meg, a példában a többes szám első személyű igei lehorgonyzás exkluzív többesként jelenik meg (az exkluzív többes használatára lásd Laczkó–Tátrai 2015b), azaz így együttesen értelmeződik a diszkurzív tevékenység a résztvevőkre vonatkozóan, míg (11)-ben szám- és személybeli lehorgonyzás nélkül történik a reflexió, amely így elsősorban a befogadói tevékenységre értelmezhető, a befogadókra együttesen és külön-külön is.

II. A figyelem irányulására és működésére vonatkozó reflexiók

3. A befogadó figyelmének irányítására vonatkozó reflexiók

(12) *Figyu, tanárok!*

(13) Na akkor ezt *figyeljétek!*

Ezek a megvalósulások a közös figyelmi jelenet megteremtésére, valamint fenntartására szolgálnak, elsősorban a *figyel* ige megfelelő alakjaival. Egyes szám első személyű példát (*figyelek*), amely a beszélő figyelmének a fenntartását jelzi, nem tudtam adni a mintákban. Továbbá relatíve kis számban jelentek meg a figyelem irányítására, a közös figyelmi jelenet megteremtésére vonatkozó reflexiók is (jellemzően többes szám második személyben a polilogikus formának megfelelően, valamint felszólító módban), és ez a ritka megjelenés – vélhetően – az internet közvetítette kommunikáció sajátossága. A hétköznapi társalgásoktól eltérően a résztvevők nem ugyanabban a fizikai térben és nem is feltétlenül ugyanabban az időben jelennek meg a diskurzus során, az internetes felület világosan jelzi a megnyilatkozások (a hozzászólások) határait, együttbeszélésre nincsen lehetőség, így valójában nincsen szükség arra, hogy a metapragmatikai reflexiók a közös figyelmi jelenet létrehozását vagy fenntartását profilálják. A fenti példák sokkal inkább diskurzusmarkerként funkcionálnak, amelyek ugyan nyilvánvalóan szintén hozzájárulnak a közös figyel-

mi jelenet megkonstruálásához, de deszemantizáltabban, ezt a funkciót nem előtérbe állítva, hanem sokkal inkább háttérelemként kidolgozva hozzák létre. A (12)-ben a *figyel* igéből keletkezett, főként a beszélt nyelvben használatos partikulaként viselkedő alakja jelenik meg (*figyu*), és a teljes, lehorgonyzott igealakok jellemzően megnyilatkozáskezdő pozíciót vesznek fel.

III. A résztvevők mentális tevékenységére vonatkozó reflexiók

A metapragmatikai tudatosság jelzései nemcsak szűken értelmezve a közvetlen nyelvi tevékenységre vagy az ezzel szorosan összefüggő figyelemirányításra vonatkozhatnak, hanem a közös figyelmi jelenet résztvevőinek mentális tevékenységére, állapotaira is. A mentális folyamatokra: megértésre, tudásra, gondolkodásra, vélekedésre, hiedelemre, pszichés állapotokra, érzelmekre történő reflexiók ugyancsak részei a dinamikus jelentésképzés folyamatának. Az internet közvetítette diskurzusokban ezek a reflexiók különösen fontossá válnak, hiszen a felület elrendezi és világosan körvonalazza a megnyilatkozó tevékenységet, ahogy már szó volt róla: nincs lehetőség az együttbeszélésre, az átfedésekre, így nincsen szükség valójában arra, hogy a résztvevők metapragmatikai jelzésekkel rendezzék el a szóátadást, a fordulóváltást, a figyelem irányítását és követését, a szerepek megváltozását stb., ám az is nyilvánvaló, hogy mivel nem osztoznak a közös fizikai téren, érzékszervi reprezentációik nincsenek egymásról a diskurzus során, így a gesztusok és a mimika nem segítik a mentális állapotok kifejezését, észlelését. Ebből következően nem kétséges, hogy a résztvevők mentális és érzelmi folyamataira történő reflexióknak az internet közvetítette társalgásokban sokkal nagyobb szerep jut, mint a hétköznapi életben, és nagyobb szerepet kapnak, mint a nyelvi tevékenységre történő reflexiók. Utóbbiak sokszor diskurzusszervező sémaként jelennek meg, a mentális és érzelmi állapotokra történő reflexiók azonban jellegzetesen profilálódnak, és tájékoztatnak a résztvevők vélekedéséről, hiedelmeiről, tudásáról, gondolkodásáról stb. Ezek a reflexiók számszerűleg jóval felülmúlják a diskurzusokban a nyelvi tevékenységre vonatkozókat (a számszerű összehasonlítást lásd később).

4. A megnyilatkozó mentális tevékenységére vonatkozó reflexiók

- (14) Azóta égek, ha *rágondolok*
- (15) *Eszembe jutott* erről még egy
- (16) Nem nagyon *értem*, mi a baj
- (17) Azon sem *csodálkoznék*
- (18) *Nem tudom*, hol láttam megfelelőt
- (19) *Azt hiszem*, ideje lesz azt a könyvet beszerezni
- (20) *Szerintem* ez nem igaz

A metapragmatikai jelzések legnagyobb része ebben a kategóriában is egyes szám első személyben lehorgonyzott igékkel valósul meg, úgynevezett kognitív igékkel, amelyek értelemszerűen jóval nagyobb változatosságot mutatnak az előző típusok-

nál: *gondol, tud, hisz, csodálkozik, ért* stb. Fontos szerepet kap továbbá a *szerintem* diskurzusmarker, amelynek a többféle funkciója közül (vö. Dér 2021) az interperszonális működést (egyetértés, egyet nem értés, arculatvédelem), azon belül a véleményjelölő funkciót sorolom ide.

5. A befogadó mentális tevékenységére vonatkozó reflexiók

- (21) *Kitalálhatjátok, ki lépett ki az ajtón...*
- (22) *Tudtok már valamit?*
- (23) *Ezt higgyétek el végre nekem!*
- (24) *El tudjátok képzelni a hangulatot!*
- (25) *Nem tévedsz, jól gondolod...*
- (26) *Szerintetek mi történt?*

A befogadó mentális tevékenységére vonatkozó reflexiók hasonlóképpen konstruálódnak, mint a megnyilatkozóra vonatkozók, értelemszerűen azzal a különbséggel, hogy az itt domináns jelenlétet mutató kognitív igék (*kitalál, tud, hisz, elképzel, téved, gondol*) a polilógusnak megfelelően többes szám második személyben vannak lehorgonyozva, valamint a *szerintetek* diskurzusjelölő ugyancsak többes második személyben szerepel. Előfordulási gyakoriságuk kisebb, mint a fenti típusban.

Ebben a főkategóriában (III.) is megjelenik a személytelen konstruálási forma.

- (27) *Tudomásul kell venni, hogy a topik már nem tölti be az eredeti funkcióját.*
- (28) *Felesleges agyalni, pontosan lehet tudni.*
- (29) *Sajnos ebben az iskolában mindig a fiúk járnak rosszul.*

A *tudomásul vesz, agyal, tud* stb. igék főnévi igenévi formában, többnyire modális segédigével fordulnak elő, személyrag nélkül, így teremtmeg az azt a lehetőséget, hogy vonatkozásuk általánosítható legyen a résztvevők mindegyikére együttesen vagy akár külön-külön. Hasonló helyzetet teremt az értékelő attitűdjelölők használata is (*sajnos, szerencsére*), amelyek a tematikus kontextustól függően vonatkozhatnak a megnyilatkozó vagy a befogadó mentális viszonyulására, értékelő attitűdjére.

IV. Más diskurzusokra történő reflexiók: idézés, önidézés; az indirekt nyelvi tevékenységre történő reflektálás (6.)

- (29) *egy ismerősöm mesélte ezt*
- (30) *haverok mesélték a következő sztorit, szerintem nem igaz (őket ismerve), de nem is ez a lényeg*
- (31) *na igen, pont ezeket mondja más is*
- (32) *olvastam több helyen, hogy...*
- (33) *azt hitte, hogy rémeket lát*

Sajátos típusa a metapragmatikai tudatosságnak az az eset, amikor a megnyilatkozó nem az éppen zajló diskurzusra, hanem egy már korábban elmondottra vagy leírtra referál. Ez lehet valaki másnak a megnyilatkozása, valaki másnak a vélekedése, gondolata, hiedelme vagy saját korábbi, más kontextusban produkált megnyilatkozására történő reflexió. Ez tekinthető az idézés olyan formájának, amelyben például jellegzetesen egy történet újramondására és egyben másvalakinek a narratív tevékenységére reflektál a megnyilatkozó. Önidézés esetében nyilvánvalóan a megnyilatkozó korábbi szelfjének a nyelvi tevékenységéről van szó, amelyet elsősorban az aktuális mondanivalója alátámasztására, nyomatékosítására használ. Gyakori a külső forrás megnevezése, különösen a BT-mintában, ahol az újramondás jelzése erőteljesebben profilálódik a történetek elbeszélésekor, és ennek egyértelműen az az oka, hogy a tematikus topik a megnyilatkozók saját tapasztalatainak a megosztását kéri, és ezt már a címével is tematizálja (*Beégésem története*). A (33) pedig arra példa, hogy valaki más mentális tevékenységét idézi a megnyilatkozó, amelyet valamilyen formában korábban megtapasztalt, vagy legalábbis úgy véli, hogy tisztában van a harmadik személy hiedelmével.

V. A diskurzus szerveződésére vonatkozó reflexiók

Míg az I–IV. típusba sorolt metapragmatikai reflexiók a közös figyelmi jelenetre koncentrálnak, a következő kategória a referenciális jelenre, annak szerveződésére, lefolyására, tagolódására vonatkozik, és alapvetően deiktikus jellegű. Természetesen a referenciális jelenre tett metapragmatikai utalások szoros összefüggésben vannak a figyelem irányításával, a közös jelentésképzés és megértés folyamataival. Több alcsoportot érdemes megkülönböztetni.

7. A diskurzusra mint egészre történő reflexiók

- (34) Következzék az én *történetem*
- (35) A napokban *történt meg* velem.
- (36) Az én egyik nagy *égésem*
- (37) Belefér egy ilyen is a *témába*

A BT-mintában a diskurzus egészére vonatkozó reflexiók magát a történetet mint referenciális jelenetként tematizálják, méghozzá meglehetősen nagy gyakorisággal és tipikusan a *történet*, *sztori*, *égés* főnevekkel, ritkábban más megnevezéssel (*téma*) vagy magával a *történik* ige múlt idejű alakjával.

A tematikusan kötetlen LA-topik esetében ez a fajta tematizálás nem jelenik meg, a résztvevők a diskurzusra mint egészre metonimikusan az internetes műfajjal (*topik*) reflektálnak, amely egyben reflexiót jelent a diskurzus műveltségére nézve is.

- (38) Azért azt tudd, hogy erről fog szólni a *topik* pár hónapig.
- (39) Bár az is tény, hogy erre csináltunk másik *topikot*.

8. A diskurzus adott részére történő reflexiók: a referenciális jelenet egy adott részére vonatkozó tematizálás

- (40) a történet *utóhatása*
- (41) *slusszpoén*
- (42) Ez a *szemlélet* okozta a problémát
- (43) *Adalékok* a műszaki analfabétizmusomhoz
- (44) Köszönöm a *tippeket*
- (45) *Kérdés:*
- (46) *Pró és kontra érvek*

Ez a fajta metapragmatikai reflexió mind a két mintában nagyszámban megjelenik, erősen deiktikus jelleggel. A tematizáló főnevek anaforikus és kataforikus irányúak is lehetnek. Az alábbi példákban (42) és (44) anaforikus, ugyanis korábbi diskurzusrészleteket tematizál, míg a többi példa, és ez a jellemzőbb, kataforikusan valósul meg, a tematikus megjelölést követi a kifejtés.

9. A diskurzusra vagy a diskurzus részeire mint metaforikus térre történő reflexió: a névmási diskurzusdeixis szerepe a diskurzus lefolyásának szervezésében

- (47) Ez még fontos lesz a következőkben
- (48) De nem *ez* a lényeg
- (49) Ez azt jelentette...
- (50) *Ennyit erről*
- (51) a régi oviban is *így* volt
- (52) *ilyen* marhaságot még nem hallottam
- (53) *erre* másnap elkap engem is a nő

Az ebben a kategóriában fókuszba helyezett reflexiók tipikusan az *ez* önálló használatú, magas hangrendű mutató névmási elemmel konstruálódnak, kisebb számban jelennek meg az adverbálisok (*így, itt*) és az *ilyen* névmási elem, ez utóbbi többnyire nominálissal összekapcsolódva (52). Mindegyik névmási forma a diskurzusban való tájékozódást segíti elő, és a DISKURZUS TÉR metaforát aknázza ki (vö. Laczkó 2019).

A mutató névmási diskurzusdeixis határozott anaforikus vagy kataforikus iránynyal rendelkezik. Mind a két mintában egyértelműen dominál a mentális feldolgozásnak megfelelő anaforikusság (vö. Laczkó 2019: 257). Továbbá létezik a mutató névmásnak diskurzusmarkerszerű funkciója is, amikor a deszematizáció következtében az irányjelölés és ezzel együtt a tartalmi referencia háttérbe szorul, és a diskurzus szerveződésére reflektáló funkció kerül előtérbe (53). A diskurzusdeiktikus szerepű *ennyi* pedig jellegzetes záróformulája a történetelbeszéléseknek (50).

Meg kell azt is említeni, hogy az *ez* névmás gyakran társul azokkal a főnevekkel, amelyek a diskurzus tematizálását végzik el (lásd a fenti kategóriát), például: *ez a*

történet, ez az eset stb., vagyis ezek a megvalósulások gyakran kombinálódnak további diskurzusdeiktikus elemekkel. A (54)-ben a névmás funkciója, hogy a diskurzus adott részét mind tematikusan, mind a diskurzus lefolyását illetően a tematizáló főnévvel (*pont*) összekapcsolódva kijelölje a diskurzusnak azt a részét, ahol a megnyilatkozó éppen tart.

(54) *Ezen a ponton szoktam le a pletykálkodásról.*

Természetesen a névmás diskurzusdeiktikus használata egyfajta, jóllehet meglehetősen karakteres lehetőséget nyújt a diskurzus lefolyásának, szerveződésének a jelölésére. További, ritkább megvalósulások is előfordulnak.

(55) A barátom mesélte a *következő* sztorit:

(56) Oké, legyenek katonasztorik, az *első*:

Az (55)-ben a *sztori* tematizáló főnév előtt megjelenő *következő* melléknév kataforikus irányval rendelkezik, az (56)-ban ezt a szerepet az *első* melléknévi forma tölti be.

10. Diskurzusjelölők

(57) *Szóval* pár honappal ezelőtt Perthben (Ausztrália) tanultam és akkoriban próbáltam angolul beszélni... már amennyire.

(58) *Nos*, ott vagyunk, nem rohanunk, videozattunk kicsit stb.

(59) *Na*, akkora már eléggé dögöltünk, de még volt pénzmag.

(60) Akkor leesett a dolog, sűrű bocsánatkérés... *Hát* égett a fejem.

(61) A doktornő a legkisebb betegségre is vagy háromféle gyógyszert felírt. *Nomármost*, az én influenzámra is kaptunk egy csomót.

A különféle sematikus, deszemantizált diskurzusjelölők is részei a metapragmatikai tudatosságnak, hiszen jelentős szerepet játszanak a diskurzusok szerveződésének jelölésében: szegmentálják a részeket, összekapcsolják a diskurzus szomszédos részeit, így fontos szerepet kapnak a figyelemirányításban, a figyelem működésében is. Például: *nos*, *na*, *namost*, *szóval*, *mondjuk*, *hát*, *ugye* stb.

A diskurzusjelölők esetében tehát sem a nyelvi kidolgozottság foka, sem a komplexitása nem nagyfokú a deszemantizáltságuknak megfelelően, és maguknak a diskurzusmarkereknek a funkciója is nagyon sokrétű (vö. pl. Furkó 2020; Dér 2020), az azonban vitathatatlan, hogy rendkívül fontos metapragmatikai szerepük van a referenciális jelenetek konstruálásában. A fenti példák esetében a diskurzusok szerveződésében, annak megszervezésében, szekvenciákra bontásában vesznek részt, jellegzetesen megnyilatkozáskezdő pozícióban, funkciójuk többnyire az, hogy a megelőző diskurzusrészletet összegezzék, továbbvigyék, tematikus váltást valósítsanak meg, tartalmi kitérőt jelöljenek, vagy éppen egy tartalmi kitérő után a visszatérést jelöljék a fő tematikus egységhez. A (60) példa esetében a történetből adódó konzekvencia levonását vezeti be a *hát*, a beszélő akkori mentális állapotára

reflektál, míg a (61) példában a *namármost* szerepe a szekvenciaváltás, visszatérés a doktornő jellemvonásának ábrázolásáról az események menetére. A következő példa azonban azt mutatja, hogy a diskurzusmarker a más által létrehozott megnyilatkozás propozicionális tartalmára reflektál, a megkonstruált állítást kétségbe vonja.

(62) *Hááát*, erősen helye válogatja...

Az előzmény az a hozzászólás volt ebben az esetben, amely arról szólt, hogy „egyéb-ként meg nem értem a sulit, ilyen esetben simán meg szokták adni a készségtár-gyakból az 5-t”, és ezt az állítást vonta kétségbe válaszként az egyik résztvevő a *hát* fenti alakjával, nyilatkozáskezdő pozícióban, így szekvenciálisan is elrendezve a diskurzust.

11. Érzelmi reflexiók a referenciális jelenetre

(63) Webshop szerint: <http://www.sootersfoto.hu/fotosarkos/-beregaszto>
ÁÁÁÁÁÁÁÁÁÁÁÁÁÁÁÁÁÁÁÁ. Szörnyű.

(64) *úú* :-(mennyi idős a mosógéped és milyen?

Ebbe a típusba rövid onomatopoeikus mondatszók tartoznak, amelyeknek az a funkciója, hogy negatív vagy pozitív érzelmi reakciót, iróniát, öniróniát fejezzenek ki a referenciális jelenet vagy annak valamelyik részével kapcsolatban, például: *hujj*, *hm*, *áááááááá*, *háááááááá*, *upsz*, *basszus*, *ajaj*, *huh*. A reakció akár saját, akár más által konstruált referenciális jelenetre, annak részletére is vonatkozhat, ezek relatíve kiegyensúlyozott megvalósulásokat mutatnak az LA-korpuszban, hiszen a spontán írásbeliség legkötetlenebb formáját képviseli ez a minta, és nyilvánvalóan a BT esetében dominálnak a saját diskurzusra adott emocionális reflexiók a történetelbeszélésnek megfelelően.

A (63) példa a saját, a (64) a más által létrehozott diskurzusrészletre adott metapragmatikai jelzést mutatja ebben a kategóriában. A (63)-ban a hozzászóló linkként megmutat egy weblapot, majd erre ad erősen negatív reakciót alapvetően mondatszói elemmel, valamint explikálja is a *szörnyű* melléknévvel a véleményét. A (64)-ben a megnyilatkozás egy korábbi diskurzusrészletre vonatkozik, ugyancsak negatív emocionális reakcióként a mosógép állapotára vonatkozóan. Sok esetben a referenciális adott mondatszói emotív megnyilatkozás beszédaktus kifejezésével jár együtt, például a sajnálkozás expresszívumával. Erre példa a (64) is, továbbá: a

(65) *Jaj*, boker, nem tudom, de gyors jobbulást!

A (65) egy betegség tényére való reakciót fejez ki.

VI. A nyelvi megformáltságra történő reflexió (12.)

(66) *Röviden*:

(67) A dobást *szó szerint* kell érteni.

(68) Általában nem szoktam *csúnyán beszélni*.

(69) Nem kell *részleteznem*...

(70) Itt nem lehet *érezeltetni a hangsúlyt*.

Ezek a metapragmatikai reflexiók a nyelvi megformáltság módjára, a nyelvhasználat milyenségére vonatkoznak (vö. Hámosi 2012), elsősorban a megnyilatkozó saját nyelvi tevékenységéhez kapcsolódóan (66, 68–70), de kapcsolódhatnak a befogadói megértés ezen vonatkozására is, ilyen például a (67), amelyben a *dobás* szó jelentését (*szó szerint*) explicálja a megnyilatkozó oly módon, hogy a befogadói nyelvi tevékenységet helyezi előtérbe az *ért* ige segédigei használatával, személytelenül, azaz voltaképpen általánosítva, mindenkire vonatkoztatva. A nyelvi megformáltságra történő reflexiók kidolgozottsági foka jellegzetesen eltérő lehet, az igei személyraggal deiktikusan számban és személyben lehorgonyzott szerkezetektől kezdve (*nem szoktam csúnyán beszélni; nem kell részleteznem*), a személytelen konstrukciókon keresztül (*lehet érezeltetni a hangsúlyt; szó szerint kell érteni*), az elliptikusan megvalósított lehetőségeken keresztül (*röviden*).

VII. A vehikulumra történő reflexiók (13.)

(71) Mire *ideértem*...

(72) Nem akarok *odanézni*.

(73) Nohát, nincs *itt* senki?

(74) Csomagolom a *topikot* a kedvencek közé.

(75) Ez a *topik* tényleg király, bár egy kicsit elkezdett süllyedni, de nem baj, felhozzuk.

A nyelvi tevékenység terére történő reflexiók vélhetően az internet közvetítette diskurzusuk során jellegzetesebbek, mint az offline társalgásokban vagy a történetmondás eseményekor. A résztvevők a virtuális teret a pozíciójukból fakadóan gyakorta teszik metapragmatikai reflexió tárgyává.

A (71) és a (72) esetében az igekötő által megkonstruált szimbolikus térdeixis (*ide, oda*) reflektál a virtuális térre, a mozgásige (*ideér*) pedig a diskurzusba való bekapcsolódást, egy adott időpontban a jelenlevőséget fejezi ki, az *odanéz* ige pedig egy, az internetes felületen megjelenő képre vonatkozik. A (73) az *itt* mutató névmási térdeixis internetes szimbolikus lehetőségét reprezentálja, az önálló használatú névmás egyértelműen a virtuális teret jelöli, a megnyilatkozás pedig arra kérdez rá, hogy az adott időpillanatban a diskurzus résztvevői közül a megnyilatkozón kívül senki nincs jelen a diskurzusban (minthogy – ahogy már volt róla szó – a résztvevőknek nincs vizuális reprezentációjuk egymásról, továbbá a diskurzus processzusa megengedi, hogy a résztvevők ne ugyanabban az időben vegyenek részt a társalgásban, így ennek a kérdésnek tényleges relevanciája van, nem pusztán társalgásépítő elem). Ezek a példák (71–73) abban térnek el a fenti 9. típusként jelölt diskurzusdexisektől, hogy egyértelműen a virtuális teret állítják előtérbe, tehát szimbolikus térdeiktikus elemek, és nem profilálják a diskurzusra vonatkozó tartalmi referenciát.

A (74) és a (75) objektíválja a beszédesemény terét (*topik*), (74)-ben a metaforikusan használt *csomagol* ige azt fejezi ki, hogy a megnyilatkozó a linkként

archiválódó teljes diskurzust elmenti a számítógépén a Kedvencek címke alá, hogy könnyen hozzáférhessen, a (75)-ben a *süllyed* ige azt jelenti, a különböző felcímkézett, diskurzusokra mutató linkek egymás alatt helyezkednek el a képernyőn, legfőképpen mindig azok jelennek meg, amelyekben aktív nyelvi tevékenység zajlik. Ha tehát egy diskurzuslink lejjebb kerül, az azt jelenti, hogy nem történt benne diskurzusaktivitás, ám ha valaki új hozzászólást hoz létre, a link az oldal tetejére kerül (vö. *felhoz-zuk*). Az utóbbi két példa erőteljesen átfedésben van a fenti 7. típussal is, ám amíg ott a diskurzus egészére történő reflektálás profilálódik, itt metonimikusan a virtuális tér kerül előtérbe, ha a megfigyelői jelenet kiindulópontját vizsgáljuk.

VIII. Beszédaktusok (14.)

- (76) *Drukkolok neked!*
- (77) *Szeretnék egy kis drukkot kérni.*
- (78) *Köszönöm, hogy gazdagítjátok a topikot.*
- (79) *Éppen kérni akartam egy linket.*
- (80) *Lefogadom, hogy...*

A beszédaktusok a megnyilatkozásokkal megvalósuló kommunikatív cselekvések. Ezek alapvetően olyan konstrukciók, amelyek a nyelvi tevékenység révén valósulnak meg, azzal, hogy a megnyilatkozó kimondja vagy megnevezi őket (Austin 1962). Kétféle csoportosításuk is létezik: a kommunikatív cselekvések típusa szerint (vö. asszertívumok, kommisszívumok, expresszívumok, direktívumok, deklarációk), valamint a mondat típusok szerint (vö. Tátrai 2017: 1014–9). A metapragmatikai tudatossággal való átfedést az első csoportosítás alapján érdemes vizsgálni, többek között aszerint, hogy ezek a megvalósulások milyen mértékben konvencionalizálódtak, illetve milyen mértékben kidolgozottak. Utóbbi alapján léteznek közvetlen beszédaktusok, amelyek konvencionális jellegükből adódóan tipikusabbnak tekinthetők a közvetett beszédaktusoknál, amelyekben a kontextuális háttérismeretek mozgósításához kötődik a megnyilatkozás cselekvésértékének a megértése, ez utóbbi kategóriába tartoznak a tagolatlan mondatként megvalósuló mondatközi elemek (lásd 11. típus is). A metapragmatikai jelzések típus szerinti csoportosításában elsősorban a performatívumokat soroltam ebbe a kategóriába, vagyis azokat a megvalósulásokat, amelyek performatív igével jönnek létre, és részben konvencionalizálódott kifejezéseknek tekinthetők. Megjegyzendő, hogy az 1. típusban a megnyilatkozóhoz köthető, egyes szám első személyű igével konstruálódó metapragmatikai jelzések is performatívumok, asszertívumokat hoznak létre, ezeket azonban ebben a kategorizációban külön típusként kezelem.

A (76) és a (77) az LA-topik egyfajta hagyományossá váló diszkurzív gyakorlatát mutatja: ha valamelyik résztvevő vagy hozzártartozója olyan helyzetbe került, amely valamilyen kihívás elé állította, és megoldást kíván (pl. állásinterjú, vizsga, orvosi vizsgálat), akkor a többi résztvevő a drukkolással fejezte ki az együttérzését, a melléállást stb. Ennek a beszédaktusnak a használata szinte szertartássá vált ebben a gyakorlatközösségben. Sokszor pusztán a *drukk* főnévvel jelenik meg ez

a diszkurzív cselekvés, lehorgonyzás nélkül. A BT-mintában természetesen erre a megvalósulásra nincs adat, ahogy egyértelműen az LA-mintában, az internetes spon-tán társalgásban található profilként a további performatív kifejezések: a (78)-ban például a megköszönés expresszív aktuusa, a (79)-ben a kérés, a (80)-ban pedig fogadás nem valós kommisszív reprezentációja.

5.2. A metapragmatikai jelzések komplexitása

A típusok számbavétele után fontos kitérni a komplexitás kérdésére is. Ezt kétféle-képpen is értelmezhetjük. Egyrészt abból a szempontból, hogy a metapragmatikai reflexiók szemantikai kidolgozottsági foka milyen mértékű. Minél kidolgozottabb, annál összetettebbnek tekinthető a reprezentáció. Másrészt az is fontos elemzési szempont lehet, hogy egy adott megnyilatkozásban milyen típusú metapragmatikai reflexiók jelennek meg együttesen. Mindkét szempontra röviden és vázlatosan uta-lok az alábbiakban, hiszen mindkét esetben az alábbi általánosító megállapítások mellett még szükség lesz további árnyalásra és elemzésre.

A fokozatiság skalaritást feltételez, és alapvetően megállapítható, hogy a személy-deixisként vagy szituatív lehorgonyzottan megvalósuló metapragmatikai reflexiók képviselik a szemantikailag leginkább kidolgozott pólust (ilyenek például az egyes szám első személyű mondatot jelentő ígét vagy a második személyű kognitív ígét tartalmazó megnyilatkozások), a legkevésbé kidolgozottak pedig értelemszerű-en a deszemantizálódott sematikus diskurzusjelölők, valamint a mondatközi meg-valósulások. Köztes fokozatot mutatnak a személydeixissel le nem horgonyzott metapragmatikai reflexiók, valamint a mutató névmási diskurzusdeixis. Három jel-legzetes példát emelek ki, mindhárom a BT-mintából származik (vö. Laczkó–Tátrai 2015a):

- (81) Itt az ideje, hogy én is gazdagítsam ezt a fórumot egy bejegéssel, ami nem az enyém, ezt a sztorit a barátom mesélte el nekem.
- (82) Logikus, nem?
- (83) A doktornő a legkisebb betegségre is vagy háromféle gyógyszert felírt. *Nomármost*, az én influenzámra is kaptunk egy csomót.

A (81) példában a beszélő történetmondói tevékenysége a személyes névmás és az igei személyrag folytán lehorgonyzódik, a *gazdagítsam a fórumot* szerkezet explikálja a történetmondás tevékenységét. Ezzel a történetmondó objektíválja saját nyelvi tevékenységét benne saját magával, ezt a referenciális jelenet részévé teszi. Így a referenciális jelenet nemcsak a történetből (a megfigyelt jelenetből) áll, hanem egy metaszintet (a megfigyelői jelenetet) is magában foglal, amely az elbeszélte ese-ményeket megjelenítő elemi mondatoktól elkülönülő elemi mondatként reprezentá-lódik (lásd Tátrai 2011: 121; vö. Langacker 2002). Mindemelllett a közös figyelmi jelenetből a történet maga is objektíválódik a *bejegés* és a *sztori* megjelöléssel, a be-szélő továbbá egy diskurzusdeixissel explikáltta teszi a beszédcselekmény terét (*ezt a fórumot*), és reflektál arra, hogy a történet újramondása történik, a történet kitől

ered, és hangsúlyossá is teszi egy tagadó formával, személydeixissel lehorgonyozva, hogy nem a saját tapasztalata (*nem az enyém*). Ha csak a metapragmatikai tudatosság reflexióit vesszük, nemcsak magas szemantikai kidolgozottsági fokozatról beszélhetünk, hanem a reflexió is komplex, hiszen a történetmondói tevékenység mellett megjelenik a diskurzus terére történő utalás, a diskurzusra mint egészre történő reflexió, valamint a megnyilatkozás a történet idézettségére is reflektál.

A (82) példa ugyancsak komplex ebben a vonatkozásban, hiszen reflektál magára a referenciális jelenetre (elliptikusan), valamint a befogadó mentális megértői tevékenységére (*logikus*). Mindezt azonban személydeixissel nem horgonyozza le, pusztán a jelen időre vonatkozás lehorgonyzó szerepe jelzi a metapragmatikai funkciót (a történetek jellemzően a múltban horgonyzódnak le). Így szemantikailag kevésbé kidolgozott megvalósulásnak tekinthető, de a mondat a megfigyelői jelenetet itt is objektíválja.

A (83) példa egyértelmű diskurzusjelölő elemet tartalmaz, sem a kidolgozottság foka (deszemantizált elem), sem komplexitása nem nagyfokú, szerepe a szekvenciaváltás a doktornő jellemvonásának ábrázolásáról az események menetére (lásd fenn is).

Hasonlóan komplex példák az LA-mintából:

- (84) azért ez nem ilyen eccerű volt, tényleg nincs antennád a finom árnyalatokra...
- (85) H_G, ha már itt vagy, megkérdeznék erről: <http://reflexshop.hu/aerobie-aeropress-kavefozo?keyword=aero%20press>. nagy hülyeség?
- (86) lehet, tudomásul kell venni, hogy a topik már nem tölti be az eredeti funkcióját, kifujt
- (87) Mire ide jutottam, aktualitását veszítette a drukkk, de azért remélem, sikerültek a vizsgák!
- (88) Azta, hogy sikerült leírnom ilyen szépen, hogy inihüvelygyulladás? És ez már a javított verzió volt, mert eredetileg úgy nézett ki, hogy inüvelygyulladás.

A (84)-ben a megnyilatkozó a korábbi diskurzusrészletre reflektál, egy konkrét befogadónak szól a megnyilatkozás, az *ez* diskurzusdeixisként funkcionáló mutató névmás a korábbi diskurzusrészletre utal vissza, a *nincs antennád a finom árnyalatokra* pedig a befogadó figyelemkövetési, értelmezési működésére reflektál. A (85) ugyancsak komplexebb metapragmatikai tudatosságot mutat: a konkrét megszólítás után a vehikulumra történik reflexió oly módon, hogy a résztvevői jelenlétre utal, majd a beszédtevékenységet teszi metapragmatikai reflexió tárgyává kataforikus használatú diskurzusdeixissel, a link után pedig anaforikusan visszautal a linkben foglaltakra. A (86) magára a diskurzusra utal a *topik* megjelöléssel, és a diskurzus funkcióját helyezi a figyelem középpontjába, annak megváltozott szerepét, tönkremenetelét, a *tudomásul kell venni* személytelen segédigés szerkezet pedig minden résztvevő számára kiterjesztve, általánosítva a befogadói mentális tevékenységre reflektál. A (87)-ben a vizsga témájához kapcsolódóan a megnyilatkozó reflexiója a diskur-

zus terére vonatkozik, metaforikusan megkonstruálva a teret (*mire ide jutottam*), ezzel objektiválva saját nyelvi tevékenységével összefüggő cselekvését. Megjelenik a drukkolás beszédaktusa, pontosabban annak szükségtelenségét jelzi a résztvevő, valamint saját mentális tevékenységét teszi objektívtan explicitté (*remélem*). Végül a (88) az írás formai mikéntjére mutat kifejtett reflexiót. A teljes megnyilatkozás a korábban rögzítettek egyik szavának nem megfelelő leírására vonatkozik, a megnyilatkozó egyes szám első személyű igével visszautal a korábbi megnyilatkozási tevékenységére, és kifejti a leírás elrontásának a folyamatát, ugyancsak erősen objektiválva a megfigyelői jelenetet.

6. A két minta összehasonlítása a típusok függvényében

Annak érdekében, hogy láthassuk a két mintában a metapragmatikai jelzések típusainak az arányát, a százalékos adatokat táblázatba foglaltam. Az egyes mintákban megjelenő összes jelzés jelenti a 100 százalékot, a táblázat számai ehhez képest mutatják az egyes esetekben a százalékos arányokat. A továbbiakban a legjellegzetesebb arányokra fókuszálok.

1. táblázat. A metapragmatikai jelzések százalékos arányai a két mintában

Típusok	BT-minta (787 = 100%)	LA-minta (497 = 100%)
1. A megnyilatkozó saját nyelvi tevékenységére történő reflexiók	6	7
2. A befogadó nyelvi tevékenységére történő reflexiók	2	3
3. A befogadó figyelmének irányítására történő reflexiók	2	3
4. A megnyilatkozó mentális tevékenységére történő reflexiók	15	20
5. A befogadó mentális tevékenységére történő reflexiók	5	4
6. Más nyelvi diskurzusokra történő reflexiók: idézés, önidézés	4	5
7. A diskurzus egészére történő reflexiók	16	1
8. A diskurzus adott részére történő reflexiók	5	6
9. A diskurzusra mint térre történő reflexiók	11	5
10. Diskurzusmarkerek	22	13
11. Érzelmi reflexiók a referenciális jelenetre	2	2
12. A nyelvi megformálásra történő reflexiók	4	2
13. A vehikulumra történő reflexiók	3	8
14. Beszédaktusok	3	21

A táblázatból látható, hogy minden típus megjelenik mindkét mintában, és ezek az adatok nagyban korrelálnak Kuna–Hámori orvos-beteg interakciókban talált típusaival (Kuna–Hámori 2019). Ebből levonható az a következtetés, hogy a metapragmatikai reflexiók között olyan alapvető típusok és mintázatok is találhatóak, amelyek függetlenek a műfajtól és a vehikulumtól, és természetesen vannak olyanok, amelyek jellegzetes diskurzustípusokhoz és diskurzusközösségekhez kapcsolódnak inkább.

Az internet közvetítette történetelbeszélésekben (BT-minta) négy, arányaiban kiemelkedő típust találunk: a diskurzusmarkereket (22%), a diskurzusra mint egészre történő reflektálást (16%), a megnyilatkozó mentális aktivitására történő reflexiókat (15%), valamint a diskurzusra mint térre történő utalást (11%). A többi típus nagyjából kiegyensúlyozott arányban jelenik meg. Vélhetőleg ezek az arányok egyfajta korrelációt mutatnak a mindennapi történetmesélések metapragmatikai jelzéseire vonatkozóan, különösen a 7. és a 10. típust tekintve, és ez mintát jelent az internet közvetítette narratívákra nézve is. A narratív diskurzusokban a referenciális jelenet metapragmatikai megkonstruálása alapvetően diskurzusdeixisekkel és diskurzusmarkerekkel történik. A figyelem magára a történetre koncentrálódik, a deszemantizált elemek szerepe a referenciális jelenet egyfajta diszkurzív szegmentálása, a tematikusan összekapcsoló részek jelzése, a témaváltások jelölése, és nyilvánvalóan fontos szerepet játszanak a figyelem irányításában is. A 4. és a 9. típus nagyobb arányát azonban már a vehikulummal magyarázhatjuk. A diskurzusra mint térre történő reflexiók jellegzetesen a történetek elején, egyfajta bevezetésként funkcionálnak, összekapcsolódva másfajta, például a történetmondás aktusára vonatkozó reflexiókkal. Ez a bevezető metapragmatikai elem fontos szerepet játszik az internetes történetelbeszélésekben. A dominánsan megjelenő reflexiók a referenciális jelenethez kötődnek, a történetmondás diszkurzív természetének megfelelően. A következő típus azonban a közös figyelmi jelenethez kapcsolódik: a megnyilatkozó mentális tevékenységére vonatkozó reflexiók erőteljes megjelenése pedig vélhetően az internetközvetítettség következménye, és nem csak a történetelbeszélésekben, hanem a többi műfajban is, hiszen a résztvevők között közvetlen, valós téri kapcsolat nincsen, így sokkal inkább explikálttá kell tenni a vélekedéseket, hiedelmeket stb.

A spontán internetes társalgásokban három arányaiban kiemelkedő típus van: a beszédaktusok (21%), a megnyilatkozó mentális tevékenységére vonatkozó reflexiók (20%) és a diskurzusmarkerek (13%). Ebből is látható, hogy itt a főbb metapragmatikai reflexiók a közös figyelmi jelenethez kötődnek, és csak a diskurzusmarkerek azok, amelyek a referenciális jelenet szerveződését biztosítják. Ez az aránybeli felcserélődés a referenciális jelenet és a közös figyelmi jelenet között nem meglepő, sokkal inkább műfaji sajátosság, így megfelel az előzetes elvárásoknak. Sokkal inkább meglepőnek tűnik a beszédaktusok kiemelkedően nagy száma. Mindez azonban az LA-minta sajátos természetével és helyzetével függ össze. 2013-ban, közel 10 évnyi napi szintű társalgás után a résztvevők a Facebook közösségi portált kezdték el használni az LA-topik helyett. Ebben az időszakban a résztvevők már jól ismerték egymást, kialakultak klikkek, felmerültek konfliktusok, és valójában a topik nyílt felületén nem volt túl sok mondanivalójuk egymásnak. Ahogy az egyik

résztevő megjegyezte: „a csoportoknak van egy dinamikája, ez most éppen leszállóban van. Sok oka van ennek, benne van az is, hogy ennyi idő után, ennyi különböző karakterű embernél elkerülhetetlenek a konfliktusok (bár néha kissé túlzóak – szerintem), benne van az is, sokkal leterheltebbek vagyunk, mint évekkel ezelőtt, amikor az indexes pályafutásunk indult, mindez megfejtve az év végével. És igen, benne van az is, hogy a hangsúly óhatatlanul áthelyeződött a Fb-ra”. Ennek következtében a társalgás az alábbi séma szerint konstruálódott: valaki feltett egy kérdést, tanácsot kért, és a többiek megpróbálták erre reagálni valamit. A topik tematikusan kiüresedett, és a résztvevők elkezdték főképpen arra használni, hogy születés- vagy napi napi köszöntéseket írjanak, vagy drukkoljanak egymásnak egy adott helyzetben (ez szinte szertartássá vált, és kérésre történt, a „topikdrukk” ebben a közegben egyfajta fogalomná vált). Mindez magyarázza azt, hogy miért vált kiemelkedő arányúvá a diskurzusban a beszédaktusok szerepe. Ebben az esetben ehhez a jelenséghez kapcsolódik a vehikulumra történő reflexiók 8 százalékos aránya is (lásd pl. a fenti idézetet is): a résztvevők gyakran vitatkoztak magának a topiknak a funkciójáról és működéséről. Nyilvánvalóan érdemes lenne a metapragmatikai jelzések vonatkozásában egy olyan elemzést elvégezni, amely a diskurzus kezdeti, tartalmas és végső, kiüresedett szakaszát veti össze. A legnagyobb arányú metapragmatikai jelzések vonatkozásában a két mintát összevetve tehát az látható, hogy a BT-minta inkább a referenciális jelenetre, az LA-minta pedig inkább a közös figyelmi jelenetre történő reflexiókban mutat nagyszámú megvalósulást a műfajnak megfelelően. Közös azonban két típus: a diskurzusmarkerek és a megnyilatkozók mentális tevékenységére vonatkozó reflexiók. A deszematizált diskurzusmarkerek feltehetően műfajtól függetlenül is nagyon fontos szerepet játszanak a legkülönbözőbb diskurzusok szerveződésében, különféle arányokban. A megnyilatkozó mentális tevékenységére történő reflexiók magas száma azonban vélhetően az internet közvetítette diskurzusok sajátossága, hiszen ahogy fent is említettem, az alapvetően ismeretlen és láthatatlan résztvevők számára ezen a felületen rendkívül lényegessé válik, hogy explicit módon számot adjanak vélekedéseikről, hiedelmeikről stb. Fontos még megjegyezni, hogy ezek között a metapragmatikai reflexiók között vannak olyanok, amelyek deszematizálódnak, és diskurzusmarker-szerepűvé válnak, például: *azt gondolom*, vagy a befogadóra vonatkozóan: *tudod*.

7. Összegzés

A tanulmány célja az volt, hogy két internet közvetítette műfajból: a spontán írásbeli társalgásból és a narratív történetelbeszélésből vett mintán detektálja a metapragmatikai jelzések típusait, valamint ezek arányait összevesse. Az összevetés eredményei nem igazolták teljes mértékben az előzetes feltevéseket. A metapragmatikai jelzések egyértelműen magas számban vannak jelen mindkét mintában, így releváns műfajspecifikus jellemzőnek tekinthetjük őket, ám nem karakterisztikus különbségekkel a kidolgozásuk vonatkozásában. Mindkét diskurzus tartalmaz nyelvileg erősen kidolgozott példákat, valamint teljes mértékben deszematizált megvalósulásokat, a kettő között kontinuumként felfogható átmen-

tekkel. Mindemellett a metapragmatikai jelzések mintázatai a narratív és a társalgási műfajban sokban különböznek is. A történetlebeszélésekben ezek a jelzések többnyire a történet kezdő szakaszában jelennek meg, reflektálva a közös figyelmet a jelenetre, egyfajta kontextualizáló elemként, a nagyszámú, referenciális jelentéssel utaló reflexiót pedig többségében a diskurzusmarkerek és a diskurzusdeixisek jelentik, amelyek szervezik a történetmesélést. Azt mondhatjuk, hogy a metapragmatikai jelzések a történetlebeszélésben háttérelmként jelennek meg. Ezzel szemben a spontán társalgásban sokkal inkább az előtérben állnak, folyamatosan a társalgás minden pontján szerepet kapnak, szervezik a társalgást. Dominánsabb funkcióval rendelkeznek a megnyilatkozási vagy a befogadási nyelvi és mentális tevékenységre vonatkozó reflexiók, hiszen ez a fajta internet közvetítette társalgás erősen hálózatosan szerveződik a társalgási mintázatoknak megfelelően, a csoportdinamikák és a résztvevői szerepek mentén.

SZAKIRODALOM

- Bruner, Jerome 1986. *Actual Minds, Possible Words*. Harvard University Press, Cambridge MA. <https://doi.org/10.4159/9780674029019>
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 395–420. <https://doi.org/10.1075/hcp.24.25cro>
- Croft, William – Cruse, Alan D. 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803864>
- Dér Csilla Ilona 2020. *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*. KRE–L'Harmattan, Budapest.
- Dér Csilla Ilona 2021. Diskurzusjelölő a periférián? A szerintem véleményjelölő beszélt nyelvbéli pozíciójáról. *Magyar Nyelvőr* 145: 312–30.
- Domonkosi Ágnes 2019. A nézőpont szerepe az attitűddeixis műveletében. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Linguistica Hungarica* 45: 75–92.
- Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie eds. 2009. *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam.
- Furkó B. Péter 2020. *Discourse Markers and Beyond. Descriptive and Critical Perspectives on Discourse-Pragmatic Devices across Genres and Languages*. Palgrave Macmillan, Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-37763-2>
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.) 2007. *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- Hámori Ágnes 2008. A figyelem és a beszédaktusok összefüggései a társalgásban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 161–201.
- Hámori Ágnes 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni”. Stílus, személyesség és egyezkedés az internetes fórumokon folyó társalgásban. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 223–62.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kuna Ágnes – Hámori Ágnes 2019. „Hallgatom, mi a panasz?” A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szi-

- lárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Eötvös Collegium, Budapest, 215–40.
- Laczkó Krisztina 2019. A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. DiAgram – Eötvös Collegium, Budapest, 241–64.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015a. A metapragmatikai tudatosság jelzései számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszéd kutatás 2015*: 120–32.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015b. „Évek óta mást se csinálunk”. A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárh M. János – Bodó Csánád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE, Budapest, 501–14.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton, Berlin–New York. 1–28. <https://doi.org/10.1515/9783110899801.1>
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Petykó Márton 2012. Az írott beszélt nyelvtől a spontán írott nyelv felé. In: Hattyár Helga – Hugyeczk Enikő – Krepsz Valéria – Vladár Zsuzsa (szerk.): *A sokszínű alkalmazott nyelvészet. Tanulmányok az alkalmazott nyelvészet területeiről*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 44–52.
- Rosch, Elenor 1977. Human categorization. In: Warren, Neil (ed.): *Studies in crosscultural psychology*. I. Academic Press, London, 1–49.
- Sandra, Dominik – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef eds. 2009. *Cognition and pragmatics*. Handbook of Pragmatics Highlights 3. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/hoph.3>
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: foundations, scope and methodology*. Mouton, de Gruyter. Berlin, New York, 223–55.
- Sinha, Chris 2005. Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In: Saleemi, Anjum P. – Bohn, Ocke-Schwen – Gjedde, Albert (eds.): *Search of a language for the mind-brain: Can the multiple perspective unified?* Aarhus University Press, Aarhus, 311–35.
- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 289–310.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 109: 197–204.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik és szövegtípus. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 41–8.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language. A usage based theory of language acquisition*. Harward University Press, Cambridge MA.

- Tomasello, Michael 2011 [2009]. *Mi haszna az együttműködésnek?* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 48–81.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.
- Verschueren, Jeff 2004. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. In: Jaworski, A. – Coupland, N. – Galasinski, D. (eds.): *Metalanguage: Social and ideological perspectives*. Mouton, Berlin, New York.
- Verschueren, Jef – Brisard, Frank 2009. Adaptability. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics. Handbook of pragmatics highlights 1*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 28–47. <https://doi.org/10.1075/hoph.1.02ver>

Laczkó Krisztina
 egyetemi docens
 ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
<https://orcid.org/0000-0001-7708-4108>

SUMMARY

Laczkó, Krisztina

Signals of metapragmatic awareness in internet-mediated discourses

This paper offers an investigation of signals of metapragmatic awareness on the basis of the background assumptions of functional pragmatics. In this framework, metapragmatic awareness means the reflexive attitudes of discourse participants to various linguistic constructions and to the cognitive processes and socio-cultural expectations related to them. By employing a variety of metapragmatic signals, speakers can reflect on their own or their interlocutors' current activity as message senders and/or addressees, or that of third parties, as well as on the organization of the discourse. The paper focuses on the types of metapragmatic signals. The empirical material is provided by two genres of computer-mediated Hungarian communication: thematically unbounded and thematically bounded topics. As a result of an analysis of two connected samples of 200 and 500 contributions, respectively, fourteen types of metapragmatic signals have been differentiated, depending on what the given reflections are aimed at, and proportions of their types have been compared across the two samples. The analysis confirmed the claim that metapragmatic signals operate in narrative discourses as background items and reflect on the organization of the referential scene in the largest number of cases, whereas in spontaneous written conversations, they are far more in the foreground of attention and tend to refer to some aspect of the shared scene of attention.

Keywords: metapragmatic awareness, types of metapragmatic signals, internet-mediated discourse, functional pragmatics

Szinonímia a *feledésbe* + ige típusú funkciógés szerkezetek körében*

A jelen dolgozat a funkciógés szerkezetek körében megmutatkozó szinonímia jelenségével foglalkozik elsősorban problémafelvető jelleggel és csupán egyetlen szinonimakört, a *feledésbe* + ige 'elfelejtődik' konstrukció különböző variánsait (pl. *feledésbe merül ~ kerül ~ megy ~ enyészik*) elemezve. A funkciógés szerkezetek fogalmának és típusainak felvázolása (1.), a kutatás fő célkitűzéseinek ismertetése (2.) és a feldolgozott anyag bemutatása (3.) után áttekintem, hogy tipikusan milyen metaforikus kifejezéseket alkalmazva ragadhatjuk meg az emlékezés és a felejtés egymástól elválaszthatatlan fogalmát, illetve hogy ezen lehetséges kifejezési módok sorába hogyan illeszkednek a vizsgált *feledésbe* *V* szerkezetek (4.). Ezt követően, a dolgozat 5. alpontjában arra keresem a választ, hogy a konstrukció különböző variánsaiban előforduló egyes igék hogyan léphetnek be az adott szerkezetekbe, és milyen specifikus mozzanatokkal járulnak hozzá a szerkezet jelentéséhez – vagyis milyen specifikus nézőpontból teszik hozzáférhetővé nyelvileg a felejtés folyamatát. Mindezek után, a 6. alpontban azzal a kérdéssel foglalkozom – elsősorban szinkrón szempontból, de amennyire ezt a rendelkezésre álló nyelvi adatok lehetővé teszik, a feltételezhető diakrón változásokat is tekintetbe véve –, hogy az adott szinonimakörön belül mely szerkezet(ek) és miért tekinthető(k) központinak. A dolgozatot rövid összegzés és a további lehetséges kutatási irányokat felvázoló kitekintés zárja (7.).

1. A funkciógés szerkezetek fogalma és típusai

A funkciógés szerkezeteket a szakirodalom jelentős része olyan kéttagú, egyetlen igével helyettesíthető igei szerkezetekként értelmezi, amelyek jelentését a szerkezet névszói eleme határozza meg (pl. *javaslatot tesz*). E szerint a felfogás szerint az ilyen típusú szerkezetekben megjelenő (funkció)igék deszemantizálódott, szemantikailag „üres”, nem teljes értékű igék, amelyek szerepe jellemzően csupán az, hogy a hozzájuk kapcsolódó névszót képessé tegyék az állítmányi pozíció betöltésére (vö. pl. Langer 2005; Keszler 2000; Hegedűs 2004: 246; Forgács 2007: 48, 85–7). Ugyanakkor a magyar nyelvű szakirodalom példaanyagát megvizsgálva jól látható, hogy a funkciógésnek tartott kifejezések jelentősen eltérnek egymástól a tekintetben, hogy igei elemeik jelentése milyen mértékben általános (és adott esetben egyben grammatikalizálódott) jelentés. Egyes funkciógések valóban főként grammatikai jellegű, tipikus esetben képzők által kifejezett mozzanatokkal – például az okozás vagy a folyamatosság mozzanatával (vö. pl. *szelíd-ít* 'okozza, hogy szelíd legyen') – járulnak hozzá a szerkezet jelentéséhez (pl. *szeliddé tesz* 'okozza, hogy szelíd legyen');

* Hálásan köszönöm Ladányi Máriának a kutatás és a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségét. Köszönettel tartozom továbbá az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely tagjainak a kéziratához fűzött észrevételeikért. A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának, valamint az NKFIH 129040 számú pályázatának (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) támogatásával készült.

a szakirodalmi példák között azonban számos olyan kifejezést is találunk, amelyekben az igei elem funkciója nyilvánvalóan nem pusztán grammatikai funkció (pl. *fogllyul ejt*, *rendszerbe foglal* – Forgács 2007: 85–7; *barátságot köt* – Hegedűs 2004: 248;¹ a funkciógék szemantikai sajátosságaival összefüggésben lásd még: Cetnarowska 2014; Lanstyák 2019).

Dolgozatomban mindezeket – valamint saját korábbi kutatásaimat (Hrenek 2016) – figyelembe véve a funkciógés szerkezeteket a metaforikus jelentésű igei szerkezetek egy sajátos, heterogén csoportjaként értelmezem; olyan igei kifejezéseként igyekszem megragadni őket, amelyek felcserélhetők² egyetlen igével,³ és amelyek névszói eleme morfológiai szempontból is egyértelműen kötődik a szerkezettel szinonim igéhez (ahogyan például a *tanácsot ad* szerkezet *tanácsot* eleme morfológiailag is kötődik a szerkezettel szinonim *tanácsol* igéhez).⁴ Ez az értelmezés tehát – a szakirodalomban elterjedt és a korábbiakban hivatkozott megközelítésekkel szemben – nem az ige jelentésének általánossága alapján határozza meg az adott szerkezettípust: az a szempont, hogy a szerkezetben megjelenő (funkció) ige jelentése milyen mértékben tekinthető általános, illetve grammatikai jelentésnek, ebben a megközelítésben nem a definíció alapjaként, hanem egy lehetséges belső rendszerezési elvként jelenik meg. A funkciógés szerkezetek a bennük szereplő igék funkcióját, sematizáltságának, grammatikalizáltságának mértékét – amely értelmezésem szerint nem kvantifikálható, de korpuszalapú kvalitatív jelentéselemzésekkel jól megragadható –, illetve a metaforizációs folyamatok sajátosságait⁵ figyelembe véve alapvetően négy fő csoportba rendezhetők (részletesebben lásd Hrenek i. m.).

¹ Az ilyen szerkezetek funkciógés szerkezetekként való megjelölését elsősorban az indokolja, hogy ezek mindegyike helyettesíthető egyetlen, a szerkezet névszói elemével morfológiailag rokon igével (pl. *fogllyul ejt* ~ *elfog*, *rendszerbe foglal* ~ *rendszerez*, *összeesküvést sző* ~ *összeesküszik*).

² A helyettesíthetőség vagy felcserélhetőség fogalma számos további, a szinonímia jelenségének értelmezéséhez (is) szorosan kapcsolódó kérdést felvet, amelyek egy részét a következőkben ismertetett elemzések eredményeinek bemutatása során érintőlegesen említeni fogom. A jelen dolgozatnak azonban nem célja, hogy ezt a(z) adott téma szempontjából természetesen alapvető fontosságú) kérdéskört elméleti szempontból és szisztematikusan is megvizsgálja.

³ A szinonim ige megléte vagy hiánya összefügg azzal, hogy az adott nyelvben mi lexikalizálódik, illetve lexikalizálódhat (vö. pl. *fehérre válik* ~ *fehérít*, de *bolhacirkusszá válik* ~ *?(el)bolhacirkuszosít*; megfelelő kontextusban az *(el)bolhacirkuszosít* szó is létrehozható, ez azonban egyedi és alkalmi, nem konvencionális kifejezés). Erre a kérdésre azonban itt nem térek ki részletesebben.

⁴ A funkciógés szerkezetekkel foglalkozó szakirodalom gyakran etimológiai rokonságot említ (vö. pl. Dobos 2005; Náray-Szabó 2010). A két megnevezés adott esetben ugyanarra a kapcsolatra vonatkozik – mivel azonban a jelen dolgozat nem történeti szemléletű, itt pontosabb etimológiai helyett morfológiai összefüggésekről beszélni.

⁵ A típusok körvonalazásakor figyelembe vett szempontok – az igei jelentés sematikussága, grammatikalizáltsága és illeszkedése az ige teljes jelentésrendszerébe – szorosan összefonódnak egymással, így ezeket adott esetben együttesen tárgyalom. A nagyobb mértékű sematikusság, illetve grammatikalizáltság ugyanakkor nem jelent egyúttal nagyobb mértékű metaforikusságot is. Ebben az értelmezési keretben a metaforikusság nem tekinthető fokozati kérdésnek.

Az egyes csoportok (különösen a 2. és a 3. kategóriába sorolható kifejezések) azonban nem különülnek, illetve nem különíthetők el élesen egymástól, így egyértelmű körülhatárolásukra nem is vállalkozom; rendszerezésük során csupán a közöttük lévő (fokozati jellegű) különbségeket veszem tekintetbe:

- 1) Az első típusba azok a szerkezetek tartoznak, amelyekben az igék jelentése nem vagy csak egészen kis mértékben grammatikalizálódott metaforikus jelentés⁶ specifikus mozzanatokkal (pl. *kérdésekkel bombáz* 'gyors egymásutánban, sokat, fenyegetően kérdez'). Ide sorolható többek közt az *átkokat zúdít* [vkire], a *zajt csap* és a *szikrákat szór* kifejezés is.
- 2) A második típus olyan funkcióigés szerkezeteket foglal magába, amelyekben az igék jelentése – az előző csoporthoz viszonyítva – kevésbé specifikus (pl. *szöveget köt*). Ezeknek az igéknek a lexikai jelentése rendszerint a szerkezettel szinonim, az adott/ábrázolt szituációra közvetlenül vonatkozó igék (adott esetben: *szövetkeznek*) jelentésének egy (a *bombáz* típusú igékhez képest) valamivel általánosabb mozzanatát ('összekapcsolódás') emelik ki. Itt említhető például a *reményt táplál*, az *összeesküvést sző* és a *virágba borul* szerkezet is.
- 3) A harmadik típusba sorolható szerkezetek (pl. a *tanácsot ad*) esetében a funkcióige jelentése szintén a szinonim ige (a *tanácsol*) jelentésének egy általános mozzanatára épül – ez a mozzanat ('rendelkezésre bocsát') azonban ebben az esetben még általánosabb, mint az előző kategória esetében. Az ilyen típusú szerkezetekben megjelenő (funkció)igék jelentése lexikai, de sematikusabb jelentés. Néhány további példa: *döntést hoz*, *köszönetet mond*, *bérbe vesz*.
- 4) A negyedik típust azok a funkcióigés szerkezetek alkotják, amelyekben az ige jelentése különösen általános (sematikus), és ezzel együtt jelentős mértékben grammatikai jellegű (pl. *vitát folytat*). Az ilyen típusú kifejezések bizonyos értelemben átmenetet képeznek a funkcióigés szerkezetek mint grammatikai jelentésű (*folytat* 'folyamatosan [tesz vmit]') igét tartalmazó analitikus igék⁷ és a grammatikai elemet (képzőt) tartalmazó szintetikus igék között. Például: *előadást tart*, *javaslatot tesz*, *sérülés(eke)t okoz*.

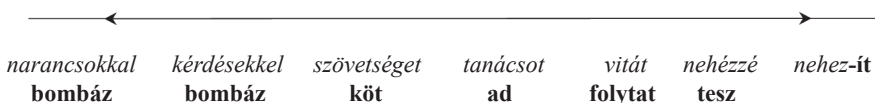
A különböző típusú szerkezetekben szereplő (funkció)igék jelentése különböző mértékben tekinthető általánosnak/sematikusnak (vö. *bombáz* – *köt* – *ad* – *folytat*), és a szerkezetek mint egységek jelentései is az általánosság/sematikuság különböző szintjein állnak. Az egyes szerkezettípusok így nem egyformán tág valóság-összefüggések ábrázolására képesek (vö. Zsilka 1978). A *kérdésekkel bombáz* típusú szerkezetek igei eleme nem pusztán a lezajló folyamatot nevezi meg, hanem az adott

⁶ A jelen kutatás során – a szerves nyelvelmélet terminológiáját követve (vö. pl. Zsilka 1978) – minden olyan jelentést metaforikusnak tekintek, amely nem tulajdonképpeni jelentés. Ez a megközelítés a kutatásaimban a későbbiekben további árnyalást igényel; a jelen kutatás eredményeinek értelmezésére azonban a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések meghatározása érdemben nincs hatással.

⁷ A funkcióigés szerkezetek mint analitikus igék mondattani szempontból komplex protoállításként (Imrényi 2013) is megragadhatók.

folyamat bizonyos, a megnyilatkozó által az adott beszédhelyzetben lényegesnek tartott körülményeire is utal (pl. a *kérdésekkel bombáz* igei eleme azt emeli ki, hogy az ábrázolt jelenetben – a megnyilatkozó interpretációja szerint – gyors egymásutánban sok kérdés követi egymást, és ez fenyegető lehet). A *szöveget köti*, a *tanácsot ad* és a *vitát folytat* típusba sorolható szerkezetek esetében ezzel szemben a funkcióige az ábrázolt esemény egy inherens (vagy akként értelmezett) jellemzőjére irányítja a figyelmet – tehát a folyamatra magára vonatkozik anélkül, hogy annak módjára vagy körülményeire is vonatkozna. Ugyanakkor ezen három típus is eltér egymástól a tekintetben, hogy a szerkezetek mennyire specifikusan, illetve mennyire részletesen ábrázolják az adott jelenetet. A *szöveget köti* mintegy értelmezi (az említett ’összekapcsolódás’ mozzanattal összefüggésben kölcsönös elköteleződéssel járó, alapvetően szimmetrikus kapcsolat létrehozásaként jeleníti meg) azt az eseményt, amelyre utal. A *tanácsot ad* a folyamat egy jellemző – az adott megnyilatkozó által fontosnak tartott – összetevőjét emeli ki (’rendelkezésére bocsát’); a *vitát folytat* igei eleme pedig mindössze az adott tevékenység folyamatosságát, időbeli kiterjedtségét jelöli – az ilyen szerkezetek jellemzően tehát a körülményekről nem árulnak el semmit. (A funkcióigék és vonzataik közötti kapcsolatról lásd pl. Dobos 2005, Hrenek 2019a.)

Az egyes típusok éles elhatárolhatóságáról azonban – ahogyan erre korábban is utaltam – természetesen egyetlen esetben sem beszélhetünk.⁸ A funkcióígés szerkezetek itt felvázolt, egymással szorosan összefüggő típusai egy olyan skálán helyezhetők el, amely egyfelől a nagyon specifikus jelentésű igei szerkezetek felé, másfelől pedig a nagymértékben sematikus (grammatikai) jelentésű ígét tartalmazó szerkezetek, illetve a grammatikai elemet (képzőt) tartalmazó, komplex morfológiai felépítésű ígék felé nyitott.⁹ Ezt a skálát szemlélteti az 1. ábra:



1. ábra. A funkcióígés szerkezetek a metaforikus jelentésű igei szerkezetek rendszerében

A *feledésbe* *V* ’elfelejtődik’ szinonimakörhöz tartozó kifejezések – ahogyan ezt a dolgozat 5. és 6. alpontjában tárgyalt összefüggések is alátámasztják – többek közt

⁸ A rendszerezésnek nem célja, hogy az egyes konkrét szerkezetek típusokba sorolásához nyújtson egyértelmű szempontokat; csupán a vizsgált kategória belső változatosságára és a funkcióigékként használt nyelvi elemek szemantikai sokszínűségére kívánja felhívni a figyelmet. (A funkcióígés szerkezetek kategóriájának belső változatossága természetesen nem csupán az igei elemek szemantikai sajátosságaival függ össze: éppilyen fontos lehet például a névszó jelentése vagy a szerkezet és a vele szinonim ige közötti szemantikai kapcsolat jellege is. A jelen dolgozat keretein belül azonban az adott kategória részletes, átfogó jellemzésére, illetve a prototipikus és kevésbé prototipikus funkcióígés szerkezetek különböző jellegzetes vonásainak tárgyalására nincs mód.)

⁹ Az itt bemutatott skála a tárgyalt igei kifejezések közötti szinkron összefüggéseket igyekszik megragadni. A funkcióigék lehetséges grammatikalizációs folyamatainak kérdésével, illetve a funkcióígés szerkezetek diakrón szemléltető leírásával (vö. pl. Ittész 2015, 2016; Bowner 2008; Butt–Lahiri 2013) a dolgozat keretein belül nem foglalkozom.

a tekintetben is eltérnek egymástól, hogy a bennük szereplő funkcióige jelentése milyen mértékben specifikus vagy általános. Ennek megfelelően a szinonimakör különböző tagjai a funkcióígés szerkezetek más-más típusaihoz tartoznak (pl. a *feledésbe szítál a kérdésekkel bombáz*, míg a *feledésbe merül a szövetséget köt* típusba sorolható; vö. 6.3.).

Ha egy funkcióígés szerkezet és egy vele szinonim ige szemantikai közelségét vagy távolságát vizsgáljuk, akkor plauzibilisnek tűnik a feltételezés, hogy minél specifikusabb a funkcióige jelentése – vagyis minél több specifikus mozzanattal járul hozzá ez az elem a szerkezet jelentéséhez –, annál nagyobb az adott szerkezet és a vele szinonim ige közötti szemantikai távolság.¹⁰ Például az általános jelentésű igét tartalmazó *kérdéseket intéz [vkihez]* kifejezés – amelyben az ige nem specifikálja a kérdés módját, körülményeit, és a megnyilatkozó attitűdjeire sem utal közvetlenül – feltehetően szemantikailag és használati körét tekintve is közelebb áll a szinonim *kérdez* igéhez, mint a specifikus igei elemével a kérdezési folyamatok egy sajátos módjára vonatkozó *kérdésekkel bombáz [vki(ke)t]* szerkezet.

A jelen kutatásom azonban a *feledésbe V* 'elfelejtődik' szinonimakört vizsgálva rámutat arra, hogy ez az összefüggés – bár valóban fennállhat – elsősorban a funkcióígés szerkezetek egyes típusainak fent említett elkülönítésében játszik szerepet. A következőkben azonban nem az egyes kifejezések besorolására, hanem a közöttük lévő viszonyok feltárására, illetve a szinonimakör szerveződésével összefüggő kérdésekre fókuszálók.

2. A kutatás fő célkitűzései: kutatási kérdések

A funkcióígés szerkezetek körében megmutatkozó szinonímia jelenségének, sajátosságainak jobb megismerésére irányuló esettanulmányomban egyetlen szinonimakörrel¹¹ foglalkozom részletesen: a *feledésbe* + ige (*feledésbe V*) sémát követő

¹⁰ A szemantikai közelséget kvalitatív, a szerves nyelvelmélet elemzési metódusaira támaszkodó (vö. pl. NyMDK. 1–11) megközelítésben, a nyelvi egységek jelentésrendszerei közötti részleges átfedésként, illetve hasonlósággént értelmezem – alapvetésnek tekintve, hogy a jelentésmozzanatok megléte/hiánya és a szemantikai távolság mértéke a nyelvi jelentések természetéből adódóan nem objektív, és nem kvantifikálható. (Természetesen elfogadva emellett azt is, hogy kvantitatív módszerekkel jól megragadható jellegzetességek, mintázatok is utalhatnak az egyes kifejezések bizonyos szemantikai, illetve használatbeli sajátosságaira (pl. Divjak 2006; Glynn 2014; Glynn 2016; Glynn–Robinson [eds.] 2014; Janda–Solovjev 2009; Simon 2016, 2018). A döntően a nyelvi egységek kollokációira, használati kontextusaira és/vagy a jelentések általános mozzanataira fókuszáló vizsgálatok azonban elméleti és módszertani szempontból sem hangolhatók össze a jelen dolgozatban megfogalmazott kutatási kérdéseimmel.)

¹¹ A szinonimakörök dinamikusan változó és az őket alkotó tagokkal folyamatos kölcsönhatásban lévő elrendeződések. Az egymással (különböző jelentésváltozási folyamatok eredményeként, lásd pl. Ladányi 1993, 2004; Horváth 1996) egyes jelentéseikben szinonim viszonyba kerülő nyelvi egységek nem egyszerűen belépnek egy adott szinonimakörbe, hanem maguk is hatnak azokra a szinonimakörökre, amelyeknek a tagjaivá válnak: módosíthatják, újraértelmezhetik azokat a jelentésmozzanatokat vagy jelentésmozzanat-együttállásokat, amelyek a szóban forgó szinonimakört összetartják, illetve meghatározzák. Erre

igei szerkezetek (pl. *feledésbe merül ~ kerül ~ megy ~ vész ~ enyészik ~ süllyed*) korpuszbeli előfordulásait elemzem.¹² A Magyar nemzeti szövegtár (a továbbiakban: MNSZ2) adataira épülő kutatás három – több részkérdést átfogó, illetve magába foglaló – kérdéskört vizsgál:

1. Hogyan jelenik/jelenhet meg a nyelvben az emlékezés és a felejtés (egymástól elválaszthatatlan) folyamata, illetve fogalma – vagyis milyen (nyelvi) összefüggés-rendszerben értelmezhető a kutatás szűk értelemben vett tárgyát képező *feledésbe V* konstrukció?
2. Hogyan jön létre a *feledésbe V* 'elfelejtődik' konstrukció, illetve hogyan léphetnek be, miként illeszkednek¹³ ebbe a konstrukcióba a különböző jelentésű igék (pl. *tűnik, múlik, enyészik*)? A konstrukció egyes megvalósulásai hogyan viszonyulnak egymáshoz szemantikai szempontból, és milyen specifikus nézőpontból, mely sajátosságait előtérbe helyezve jelenítik meg az egyes kifejezések a felejtés folyamatát?
3. Milyen viszonyban áll a *feledésbe V* kifejezések jelentése a szinonim *elfelejtődik* ige jelentésével? Hogyan szerveződik a *feledésbe V* 'elfelejtődik' szinonimakör? Összefügg-e, és ha igen, hogyan függ össze a szinonimakör szerveződése az egyes funkcióigeki jelentések sematikuságának mértékével? Mely szerkezet(ek) áll(nak) a szinonimakör középpontjában, és – a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint – ennek milyen okai lehetnek?

A kérdésekre kvalitatív módszerekkel, elsősorban az MNSZ2 korpuszát, az igei szerkezetek vizsgálatára kidolgozott Mazsola keresőeszközt és a Magyar Történeti Szövegtár (a továbbiakban: MTSZ) adatait felhasználva keresem a választ. A jelentéselemzések során a szerves nyelvelmélet (vö. pl. Zsilka 1978; Kelemen–Ladányi–Spannraft 1985; NyMDK. 1–11) elemzési módszereit veszem alapul.

Mivel azonban az egyes kérdéskörök vizsgálata során – az említett kereteken belül – más-más módszertani eljárásokat alkalmaztam, a különböző részkutatások módszertani háttérét az adott kérdéskört részletesen bemutató alponton belül és az

a kérdéskörre azonban a jelen dolgozat keretein belül nincs mód részletesen kitérni. A vizsgált *feledésbe V* 'elfelejtődik' szinonimakört a korpuszadatok (vö. 3. alpont) ismeretében körvonalaztam.

¹² A szinonímia jelenségével – értelmezési lehetőségeivel, (feltételezhető) fokozataival, más jelentéviszonyokkal való összefüggéseivel stb. – részletesen és elméleti szempontból a dolgozat keretein belül nem foglalkozom. A szinonímiát a különböző nyelvi kifejezések jelentései közötti hasonlóságként értelmezem, amely közös(ként értelmezett) jelentésmozzanatokra épül (vö. pl. Ladányi 1993), és szorosan összefügg, de nem azonosítható problémátlanul a felcserélhetőség fogalmával (vö. pl. Murphy 2003). A prototipikus szinonim viszony sajátosságainak, illetve a szinonímia szemantikai és stilisztikai alapjainak körvonalazása túlmutat a jelen kutatás célkitűzésein, és további vizsgálatok tárgyát képezi.

¹³ A konstrukció természetesen nem független azoktól a konkrét kifejezésektől, amelyekre a dolgozatban variánsokként hivatkozom, az igék pedig nem egy statikus, eleve adott keretként értelmezett szerkezetbe lépnek be: a különböző igei elemek maguk is visszahatnak a konstrukcióra, illetve (részben) újraértelmezhetik az adott konstrukciót (vö. 3.1.).

adott (rész)téma kapcsán feldolgozott anyag sajátosságainak ismertetésével összekapcsolva tárgyalom.

A kutatás során a szerves nyelvelmélet szemléleti keretét és terminológiáját (vö. pl. Zsilka 1975, 1978) tekintem kiindulópontnak, illetve támaszkodom a funkcionális kognitív nyelvészet (vö. pl. Imrényi–Kugler–Ladányi–Markó–Tátrai–Tolcsvai Nagy 2017) releváns alapvetéseire és eredményeire, valamint felhasználom a funkcióigés szerkezeteket más megközelítésekben vizsgáló munkák (pl. Dobos 2009; Lanstyák 2019) egyes megállapításait is. A jelen dolgozat azonban – esettanulmány jellegéből adódóan, illetve a felvázolt kutatási kérdésekkel összhangban – a felmerülő témakörök elméleti vonatkozásaival szisztematikusan és részletesen nem foglalkozik.

3. A vizsgált konstrukció és a vizsgálatba bevont anyag sajátosságai

3.1. A *feledésbe V 'elfelejtődik'* konstrukció

A *feledésbe V 'elfelejtődik'* konstrukció feltehetően a *feledésbe* + mozgásige (különösen a *feledésbe megy/merül* [vö. 6.2.]) szerkezetekre épül, és (sematikus) konstrukciós jelentése is ezekben a szerkezetekben jött létre, illetve ezekből absztrahálódott. A konstrukciós séma kialakulása után azonban, a konvencionálissá vált *feledésbe megy/merül* kifejezések mozgásigéinek analógiájára, más mozgásigék és a konstrukció mint egység sematikus jelentéséhez kapcsolódó további igék – például a felejtés egy inherens mozzanatát előtérbe állító *múlik* – is beléphettek a szerkezetbe (vö. 5.2.). Ezek a szerkezetben megjelenő új igék, illetőleg a létrejövő új szerkezetek, variánsok maguk is visszahatnak a szóban forgó konstrukció jelentésére – az igék tehát nem egyszerűen beilleszkednek egy már meglévő, eleve adott keretbe, hanem alakít(hat)ják, árnyal(hat)ják, módosít(hat)ják is azt a konstrukciót, amelyben előfordulnak (vö. 13. lábjegyzet).¹⁴

A különböző variánsok – vagyis a más-más igéket tartalmazó, de azonos névszói elemmel alkotott, szemantikai és szerkezeti szempontból is azonos sémára épülő funkcióigés kifejezések (pl. *feledésbe merül ~ enyészik ~ oszlik*) – jelentését ugyanaz a közös általános mozzanat, az 'elfelejtődik' mozzanat határozza meg, így az említett szerkezetek egy (dinamikusan értelmezett, vö. 11. lábjegyzet) szinonimakör tagjaiként ragadhatók meg.

3.2. A vizsgálatba bevont kifejezések köre

A *feledésbe V 'elfelejtődik'* szinonimakörhöz tartozó különböző funkcióigés szerkezetek listáját az MNSZ2 segítségével állítottam össze. A *feledésbe* szóalak va-

¹⁴ Langacker (2009) ezt a skewing (igazodás) fogalmának bevonásával tartja megragadhatónak. (A skewing jelenségét vizsgálja magyar anyagon, a magyar rezultatív konstrukciókat elemezve Kugler Nóra [2021] is.) Ennek a megközelítésnek a jelen dolgozat értelmezési keretével való összeegyeztetése azonban további kutatásokat igényel, így az itt bemutatott vizsgálataim során nem alkalmazom a skewing fogalmát.

lamennyi korpuszbeli előfordulását magába foglaló, összesen 3115 elemű teljes találati listáról manuálisan kiszűrtem azokat a kifejezéseket, amelyekben a szerkezet 'elfelejtődik' jelentésben szerepel, listába szedtem az ezen szerkezetekben megjele-
nő igéket, majd (ugyancsak az MNSZ2-ben) célzott kereséssel külön-külön rákeres-
tem az adott *feledésbe* + *V* szerkezetekre.

A keresések során a *feledésbe* – természetesen – szóalakként, míg a vele együtt álló igei elem szótóként szerepelt; ebből, illetve a korpusz sajátosságából adódóan a találati listák az igei kifejezések mellett az igenévi elemet tartalmazó szerkezeteket is tartalmazták. Ezeket a találatokat nem távolítottam el manuálisan sem a fel-
dolgozott anyagból, mivel feltételeztem, hogy ha egy ilyen típusú kifejezésben egy adott elem előfordulhat igenévként, akkor – még ha ez korpuszadatokkal nem is támasztható alá minden esetben – elvileg igeként is megjelenhet, vagyis az igével alkotott forma is elfogadható, potenciálisan létező (és a vizsgált szinonimakörbe jól illeszkedő) kifejezés.

A *feledésbe* *V* 'elfelejtődik' szinonimakörhöz az MNSZ2 adatai szerint az alábbi, 1. táblázatban (betűrend szerint) felsorolt kifejezések tartoznak:¹⁵

1. táblázat. A *feledésbe* *V* 'elfelejtődik' szerkezetek előfordulásai az MNSZ2-ben

<i>Feledésbe V</i>	Gyakoriság
<i>borul</i>	2
<i>enyészik</i>	1
<i>homályosodik</i>	1
<i>hull(ik)</i>	5
<i>kerül</i>	16
<i>megy</i>	227
<i>merül</i>	2077
<i>múlik</i>	1
<i>oszlik</i>	1
<i>süllyed</i>	10
<i>süpped</i>	1
<i>szítál</i>	1
<i>tűnik</i>	5
<i>vész/veszik</i>	16

Az egyes kifejezésekre kapott találati listákból minden esetben eltávolítottam mind az ismétlődő példákat, mind pedig a hibás találatokat – vagyis az 1. táblázatban szereplő gyakorisági adatok nem az MNSZ2 automatikus elemzéseinek eredményeire

¹⁵ Gyakoriságon adott esetben a vizsgált nyelvi egységek adott korpuszon belüli előfordulásainak a számát értem. Az előfordulások kis száma miatt ez esetben relatív gyakoriság számolására nincs mód.

épülő adatok számát, hanem a különböző igékkel alkotott szerkezeteknek a korpuszon belüli valós gyakoriságát mutatják.

Látható ugyanakkor az is, hogy a vizsgált szinonimakörhöz tartozó 14 szerkezet közül hat hapaxnak tekinthető – vagyis az adott korpuszon belül csupán egyszer adathozható –,¹⁶ és mindössze két kifejezés (a *feledésbe merül* és a *feledésbe megy*) fordul elő viszonylag nagy gyakorisággal a korpuszban. A szinkrón gyakorisági adatok alakulásának értelmezésére és az ezen adatokból levonható következtetések megfogalmazására a dolgozat 6. alpontjában, a *feledésbe V* 'elfelejtődik' szinonimakör szerveződését vizsgálva térek vissza részletesen. A következő, 4. és 5. alpontban, a felejtés lehetséges nyelvi megjelenítési módjait, illetve a szinonim *feledésbe V* 'elfelejtődik' szerkezetek szemantikai sajátosságait tárgyalva azonban az egyes szerkezetvariánsok előfordulási gyakorisága közötti különbségeket – mivel az említett két alpontban felmerülő kérdések szempontjából ezek az eltérések nem relevánsak – nem veszem figyelembe.

4. A felejtés nyelvi megjelenítésének lehetséges módjai

4.1. Emlékezés és felejtés

Az emlék összefüggő hálózatokba szerveződő, szubjektív asszociációkkal összefonódó reprezentáció arról, amit megélünk – feldolgozott, előhívható, de közvetlenül, fizikai értelemben nem megragadható entitás, amelynek felidézése vagy elfelejtése nyelviileg csak metaforikus kifejezések segítségével tehető hozzáférhetővé. Az emlékezetkutatások¹⁷ jelenleg kísérletekkel alátámasztott, bár minden kétséget kizáróan nem bizonyított feltételezésként fogadják el, hogy az események emlékei a feldolgozáskor részekre bomlanak, az egyes részek, részletek pedig mintegy szétszóródnak az agykéregben – az érzékelés révén más-más agyi területeken hagynak nyomot –, majd az előhívás, felidézés során a hippocampusz a szétszórott részek egységbe rendezésével állítja össze újra a teljes emléknyomot. Mivel azonban a résztvevők, illetve a megfigyelők soha nem a maga objektív egészlegességében dolgozzák fel az egyes (átélt, illetve megfigyelt) eseményeket, valamint tipikusan a feldolgozás és a tárolás során is elvesznek bizonyos részletek az egyes emlékekből, az emléknyomok szükségszerűen hiányosak – ahhoz, hogy mégis egységes emlékképpé formálódjanak, arra van szükség, hogy az emlékezet további, az adott esemény felidézhető részleteinek ismeretében valószínűsíthető részletekkel egészítse ki az emlékeket. Ez az utólagos, kreatív rekonstrukciós folyamat azonban azzal jár együtt, hogy az emlékek minden felidézés során módosulhatnak.

Felejtés neurológiai értelemben akkor következik be, amikor az emlékeket kapcsolódásaik révén megtartó neuronok visszatérnek a korábbi állapotukba – ez az emlékezési folyamat bármely szakaszában végbemehet, de szoros összefüggésben áll az egyes emlékek részletgazdagságával és (szubjektív) fontosságával.

¹⁶ A hapaxok esetében különösen feltűnő, hogy a kreatív igeválasztással a nyelvhasználók új mozzanato(ka)t állítanak a figyelem előterébe (vö. 5. alpont), ami adott esetben a szinonimakör további kiterjedését, bővülését eredményezi.

¹⁷ A fenti áttekintés során alapul vett munkák: Csépe–Győri–Ragó (szerk.) 2007; Knowlton–Squire 1995; Squire 2004; Caygill 2010; Sutton–Harris–Barnier 2010.

Tágabb, hétköznapi értelemben ugyanakkor – bár ez esetben nem egy már bizonyos mértékig rögzült emlékenyom „felbomlásáról” van szó – felejtésként értelmezhető az is, hogy a figyelem és a memória korlátaiból, illetve az észlelés szubjektív természetéből adódóan a megfigyelő az egyes eseményeknek szükségszerűen csak bizonyos részleteit és csupán egy adott nézőpontból dolgozza fel, miközben számos további részlet elveszik az észlelés és így a későbbiekben az emlékezet számára is.

A következőkben – a kutatás középpontjában álló *feledésbe V* ’elfelejtődik’ szerkezeteket tágabb összefüggések közé helyezve – azt vizsgálom meg, hogy tipikusan milyen (metaforikus) nyelvi kifejezések segítségével beszélhetünk az emlékezés és a felejtés egymást feltételező és egymástól elválaszthatatlan folyamatáról: miként és milyen nézőpontokból ragadhatók meg nyelvileg az adott jelenségek. Az alább felvázolt áttekintés elsősorban a különböző nyelvi megjelenítési módokban megmutatkozó jellegzetes szemléletmódok feltárására vállalkozik; nem törekszik teljességre, és nem célja, hogy az emlékezéshez, valamint a felejtéshez kapcsolódó valamennyi nyelvi kifejezést számba vegye.

4.2. Emlékezés és felejtés a nyelvi kifejezések tükrében

Az emlékezés, illetve a felejtés folyamatának jellegzetes nyelvi megjelenítési módjait elsősorban a Magyar nemzeti szövegtár korábbi korpuszára (MNSZ1) épülő Mazsola keresőeszközt alkalmazva, a következő lekérdezések segítségével igyekeztem összegyűjteni:

- alany = *emlék*
- alany = *emlékezet*
- alany = *feledés*
- alany = *felejtés*
- tárgy = *emléket*
- *emlékezet(é)ben* + ige szerkezetek
- *emlékezet(é)ből* + ige szerkezetek

Ezenkívül – mivel a Mazsola csupán igei szerkezetek listázására alkalmas, a szóban forgó jelenségek pedig nem kizárólag igei kifejezések segítségével ragadhatók meg nyelvileg – a találati listát kiegészítettem Domonkosi Ágnes (2006) tanulmányának példaanyagával, amely más kutatási célokkal és más szemléleti keretben, de ugyancsak az emlékezet metaforáit tekinti át, számos különböző forrásból (szótárakból és internetes keresők segítségével) gyűjtve az emlékezés folyamatára vonatkozó metaforikus nyelvi kifejezéseket.

A következőkben először az emlékekhez (4.2.1.) és az emlékezethez (4.2.2.), majd a felejtéshez (4.2.3.) kapcsolódó jellegzetes nyelvi kifejezéseket és az ezekben megmutatkozó sajátos szemléletmódokat tekintem röviden át. Ezek a kifejezések azonban – mint azt az alább bemutatott példasorok is szemléltetik – éppúgy nem különülnek el élesen egymástól, mint ahogyan az emlékezés vagy a felejtés fogalma sem tárgyalható önmagában: mind az adott jelenségek, mind pedig azok nyelvi megjelenítési módjai együtt, egymást feltételezve és egymással szoros összefüggésben válnak értelmezhetővé.

Ezzel együtt a példák áttekintése és rendszerezése¹⁸ során körvonalazódó különböző – gyakran egymással összekapcsolódó, máskor azonban egymást kizáró – szemléletmódok sem különálló kategóriákként, hanem együttesen mutatják meg, hogy tipikusan miként, milyen nézőpontokból konstruálhatók meg nyelvi az emlékek, illetve az emlékezés és/vagy a felejtés folyamatai. Az itt bemutatott áttekintésnek nem célja, hogy számot adjon az adott metaforikus nyelvi kifejezésekhez hozzárendelhető fogalmi metaforákról:¹⁹ a kutatás nem a fogalmi összefüggések feltárására vállalkozik, hanem különböző nyelvi szerkezeteket, kifejezőmódokat vizsgálva igyekszik képet kapni arról, hogyan interpretálódnak az adott kifejezésekben a szóban forgó jelenségek.

4.2.1. Az emlékek nyelvi megjelenítésének jellegzetes módjai

Azok a vizsgált anyagba bekerült (rendszerint) konvencionális, kollokációszerű kifejezések, amelyek tartalmazzák az *emlék* szót (is), jellemzően nem csupán a megnyilatkozónak az egyes, egyéni emlékekhez fűződő sajátos és szubjektív viszonyulásáról árulkodnak. Az ilyen szerkezeteket vizsgálva képet alkothatunk arról is, hogy milyen általános kategóriákba sorolhatók nyelvi, illetve milyen általános tulajdonságokkal, sajátosságokkal ruházhatók fel – esetenként antropomorfizáltan megjelenítve – egyrészt a konkrét, egyedi emlékek, másrészt az emlékezés és a felejtés komplex, minden beszélő által megtapasztalt, ugyanakkor közvetlenül nem hozzáférhető folyamatai. A vizsgálatba bevont kifejezések tanúsága szerint az emlékek nyelvi úgy ragadhatók meg, mint amelyek:

- élnek, mozognak, például: *él/megelevenedik/feltámad egy emlék; eleven emlék, vmi elevenen él vki emlékeiben, felelevenít / feléleszt / életre kelt egy emléket; kibomlik, kibontakozik az emlék; rajzanak, zsonganak az emlékek;*
- önálló (az emlékezőtől független) akarattal és gyakran ártó szándékokkal rendelkeznek, például: *csal, kísért, ólálkodik, munkálkodik, beleszúr vkibe, belehasít vkibe egy emlék; elcsendesedik az emlék(e vminek);*
- részben autonóm, ugyanakkor befolyásolható, kontrollálható entitások, például: *emlékeket ébreszt, előhív, előcsal(ogat), bolygat, elhesseget, száműz (az emlékezetéből);*
- (a természeti erőkhöz hasonlóan) nem feltétlenül kontrollálhatók: képesek a felidéző személy emlékezési szándéka nélkül (vagy akár annak ellenére), spontán, feltartóztatatlanul is megjelenni, például: *feltör, felbuzog [a mélyből], előszivárog az emlékezetből, felködlik, előgomolyog [a láthatatlanságból], felbolydul egy-egy emlék; előntenek, elárasztanak, elborítanak vkit az emlékek; felvillan, felragyog, felfénylik valami (az emlékezetben);*

¹⁸ Az itt bemutatott rendszerezés természetesen csak egy a számos lehetséges rendszerezési mód közül.

¹⁹ Ezzel együtt nem követi Domonkosi (2006) fogalmi metaforákkal operáló rendszerezését sem, ám – más összefüggések közé helyezve – felhasználja annak egyes megállapításait a kategóriák körvonalazása során.

- átvehetik az irányítást az emlékező felett, például: *elragad, megrohan vkit az emlék, eluralkodnak vkin az emlékek; az emlék formál, hajt, gátol, köt, korlátoz, vezérel vkit;*
- rögzülhetnek, stabilan beépülhetnek a memóriába, például: *megragad vmi az emlékezetben;*
- értékesek, például: *emlékeket gyűjt, (meg)őrzi az emlékeit / vkinek/vminek az emlékét;*
- nehezek lehetnek, terhet jelenthetnek az emlékező számára, például: *az emlékek súlya/terhe, nyomasztó, súlyos, nehéz emlékek, emlékeket cipel;*
- továbbadhatók, például: *emléket ajándékoz, átörökít;*
- törődést igényelnek, például: *ápolja, babusgatja, dédelgeti az emlékeit; ápolja/elhanyagolja vkinek/vminek az emlékét;*
- módosíthatók, átalakíthatók, újraalkothatók, például: *átalakítja, átgyúrja, átlakkozza, elrontja, bearanyozza, befeketíti, besározza vkinek/vminek az emlékét;*
- sérülhetnek, károsodhatnak, például: *emlékfoszlány, szétfoszló emlékek [mint a szövet], emlékszilánk [mint az üveg], emléktöredék, töredékes emlék;*
- passzívvá válhatnak, például: *megfagy, alszik egy emlék;*
- nehezen megtalálhatóvá válhatnak, például: *emléket előkotor, előás, előbányászik (az emlékezetéből), kutat, keres vmit (az emlékezetében);*
- (hirtelen vagy fokozatosan, átmenetileg vagy végérvényesen) hozzáférhetetlenné válhatnak, pl. *elhalványul, (meg)fakul, elmosódik, elhomályosul vmi (az emlékezetben) [mint egy kép; vö. emlékképek], kifakul az emlékezetből.*

Érdemes felfigyelni rá, hogy amíg a felsorolás első felében szereplő szerkezetek az emlékek és az emlékezet vagy az emlékezés folyamatait jellemzik, az utolsó négy kategóriához sorolt kifejezések az emlékek változásának, „viselkedésének” megjelenítésén keresztül a felejtés folyamatára utalnak, illetve a felejtés folyamatát ábrázolják valamilyen módon. Az ezen kifejezésekben megmutatkozó szemléletmódok közül több megjelenik az expliciten az emlékezethez (4.2.2.) és a felejtéshez (4.2.3.) kapcsolódó szerkezetek körében is.

4.2.2. Az emlékezet nyelvi megjelenítésének tipikus módjai

Az emlékezet – az *emlékezet* nyelvi elemet tartalmazó nyelvi kifejezések tanúsága szerint – nyelvilleg tipikusan az emlékek egyfajta gyűjtőhelyeként (TARTÁLYként) vagy az emlékek megőrzéséért felelős eszközként jelenik meg, amely állhat az emlékező személy vagy közösség²⁰ irányítása alatt, de akár szembe is szegülhet vele, önkényesen manipulálva vagy elrejtve az emlékeket. Vagyis az emlékezet:

²⁰ A felejtés nem csupán az egyén tudati működéséhez kapcsolódó jelenség: a közösség, illetve a kollektív tudat szempontjából is értelmezhető (vö. 6.1.1.). Erre utal az is, hogy az MNSZ2 korpuszában az *emlékezet* gyakran közösségre utaló jelzőkkel (pl. *nemzeti, kollektív, kulturális, társadalmi emlékezet*) alkot kollokációt. Az MNSZ2-ből származó kollokációk listáját köszönöm Kugler Nórának.

- (amennyiben erre alkalmas) tárolja az emlékeket, például: *(az emlékezet) megtartja, (meg)őrzi, elraktározza, illetve kilöki, kivetí magából, kiostálja az emlékeket; kihullik, kiesik vmi az emlékezetből; vki elraktároz vmit az emlékezetében;*
- (meghibásodásra hajlamos) gépezetként felelős az emlékek előhívásáért, például: *működik, kopik, berozsdáll az emlékezet;*
- képes az emlékek manipulálására, módosítására (akár a felidéző személy szándékai és/vagy akarata ellenére is), például: *az emlékezet kiszínezi, korrigálja, megszépíti, összerakja, szelektálja, kimerevíti az emlékeket; torzít;*
- megbízhatatlan, nem lehet számítani rá, például: *cserben hagy, megréfál, játszik (vkivel), kalandozik, téved, megtéveszt, (meg)csal, becsap, hűtlenkedik.*

Az emlékezet működésére vonatkozó nyelvi szerkezetek viszonylag kis számát feltehetően elsősorban az eredményezi, hogy csupán az *emlékezet* szót is magába foglaló kifejezések kerültek be a vizsgált anyagba – a szóban forgó jelenségek azonban nyelvileg éppúgy megkonstruálhatók az esetenként ugyancsak az emlékezetre utaló *memória, fej, agy, elme, gondolat* stb. főnevek segítségével is. Ezen kifejezések számbavételére a jelen vizsgálat nem vállalkozott.

4.2.3. A felejtés nyelvi megjelenítésének tipikus módjai

A felejtés folyamatát a *feledés* és a *felejtés* nyelvi elemet tartalmazó nyelvi kifejezések a következőképpen jelenítik meg:²¹

- aktív cselekvő, például: *a feledés/felejtés gyógyírt hoz vmire, kozmetikáz vmit [egy emléket], bajtársiasan viselkedik, rombol;*
- akadályozza a vizuális hozzáférést, például: *a feledés homálya, ködbe/homályba vesző emlék, ködös emlék;*
- vízszerű közegként körülfogja, magába (a maga mélyére) rejti, hozzáférhetlenné teszi az emlékeket (BENT hely), például: *feledésbe merül/süllyed vmi, elmos vmit a feledés;*
- földszerű közeg (BENT hely), például: *a feledés mocsara, feledésbe süpped vmi; eltemet/betemet vmit a feledés;*
- lepelszerűen beborítja, elfedi az emlékeket (így téve őket az észlelés számára hozzáférhetlenné), például: *(be)borít, (be)takar, befed vmit a feledés; feledés borul vmire, a feledés fátyla borít vmit / borul vmire.*

A felejtés fogalma önmagában, az emlékezés, illetve az emlékek fogalma nélkül tehát értelmezhetetlen: a feledés minden esetben az emlékek részleges vagy teljes, át-

²¹ Természetesen a felejtésről sem csupán expliciten a *felejtés/feledés* szavakat alkalmazva lehet beszélni; számos más szerkezet, kifejezés mód is alkalmas lehet az adott folyamat nyelvi megjelenítésére. A jelen dolgozat keretein belül azonban – mivel az itt bemutatott kutatás nem a lehetséges konstruálási módok részletes, árnyalt és kimerítő leírására vállalkozik, hanem elsődlegesen a *feledésbe V 'elfelejtődik'* szerkezetek vizsgálatára irányul – ezekkel nem foglalkozom.

meneti vagy végleges hozzáférhetetlenné válásának, megszűnésének folyamatként ragadható meg. Fontos azonban, hogy ezek az emlékek nem kizárólag konkrét személyekhez, életeseményekhez, jelenetekhez kötődő emlékonyomok lehetnek, és nem csupán az egyén pszichológiai-neurológiai működésével összefüggésben értelmezhetők; tág értelemben emlékeknek tekinthetők a szokások, a megszokott viselkedési mintázatok, az ismeretek és közösségi szinten a hagyományok, normák, kulturális sajátosságok is – így az ezektől való eltávolodás is megragadható felejtésként. Erre a kérdéskörre a 6.1.1. alpontban, az *elfelejt(ődik)* ige szemantikai jellemzőivel összefüggésben röviden még visszatérek.

A 4.2.2.–4.2.4. alpontokban felsorolt kifejezések az emlékezési, illetve felejtési folyamatokat különböző – bár esetenként egymással szorosan összefüggő – szemléleti keretekben, más-más nézőpontokból konstruálják meg nyelvileg, míg az emlékképekhez való tudati hozzáférés nyelvileg sok esetben vizuális észlelésként, a feledés pedig a vizuális észlelés akadályozottságaként vagy lehetetlenségeként jelenik meg.

A felsorolásokból látható emellett az is, hogy a jelen vizsgálat szűk értelemben vett tárgyát képező *feledésbe V 'elfelejtődik'* szerkezetek egy olyan összefüggérendszerbe illeszkednek, amely az emlékeket dologszerű jelenségek észleleteiként teszi megragadhatóvá, és nem az emlékezetből való kikerülésüket, hanem a feledésbe való bekerülésüket állítja a figyelem előterébe. Az ilyen típusú szerkezetek – más-más módokon (vö. 5.2. alpont) – arra helyezik a hangsúlyt, hogy az adott emlék, bár nem szűnik meg létezni, a feledési folyamat során hozzáférhetetlenné vagy nehezen hozzáférhetővé válik.

5. A *feledésbe V 'elfelejtődik'* szerkezetek szinonímiája

A *feledésbe V 'elfelejtődik'* szinonimakört tehát – a 4.2.3.-ban említetteknek megfelelően – az 'eltűnik, hozzáférhetetlenné válik [az emlék]' mozzanat tartja össze, amely a szinonimakör valamennyi kifejezésének jelentésében hangsúlyosan jelen van. Az egyes kifejezések azonban különböző specifikus módokon és a folyamat más-más sajátosságait előtérbe helyezve jelenít(het)ik meg a hozzáférhetetlenné válást.

Feltételezésem szerint az egyes igéknek a *feledésbe V 'elfelejtődik'* konstrukcióban való megjelenését szerkezeti és szemantikai összefüggések, tényezők is támogatják. Ilyen szerkezeti motiváció lehet például az, ha egy ige tulajdonképpeni jelentésében is viszonylag gyakran fordul elő *-ba* ragos vonzatokkal – ezért az alábbi, 5.1. alpontban bemutatott vizsgálat annak feltárására irányul, hogy az egyes alapigék²² vonzatkeretében milyen gyakran fordulnak elő (amennyiben előfordulnak) *-ba* ragos névszói elemek, illetve hogy ezen vonzatokkal az igék tulajdonképpeni jelentésükben is alkothatnak-e szerkezetet, vagy az együttes előfordulás csupán az igei jelentés metaforizálódásával válik lehetségessé. Ezt követően, az 5.2. alpontban a lehetséges szemantikai motivációkkal foglalkozom: arra keresem a választ, hogy

²² Mivel ez esetben, az adott (rész)kutatás során a szerkezetben megjelenő (nem prototipikus) funkcióigéknek nem a funkcióigei jellege válik hangsúlyos, meghatározó jellemzővé, az 5. alponton belül ezekre az elemekre alapigékként hivatkozom.

milyen jelentésbeli tényezők – általános és/vagy specifikus jelentésmozzanatok – motiválhatják az igeik belépését a *feledésbe V* 'elfelejtődik' konstrukcióba, valamint bemutatom, hogy a különböző igeik milyen sajátos nézőpontokból teszik hozzáférhetővé a feledés folyamatát, illetve a felejtés mely specifikus mozzanataira irányíthatják a figyelmet.²³

5.1. Az alapigék előfordulása a V + N-*ba* típusú szerkezetekben

A *feledésbe V* 'elfelejtődik' típusú szerkezetek által alkotott szinonimakörhöz az MNSZ2 korpuszadatai szerint összesen 14 kifejezés sorolható – vagyis 14 különböző igei elem léphet be az 'elfelejtődik' jelentésű *feledésbe V* szerkezetbe (lásd az 1. táblázatot korábban, illetve alább a 2. táblázatot). Az alapigék egy része tulajdonképpeni jelentésében is együtt állhat *-ba* ragos vonzatokkal (ezek tipikusan mozgásra utaló igeik, pl. *megy, süllyed*), míg mások (pl. *vész, tűnik*) csak metaforikus jelentésükben vagy a *feledésbe V* kifejezésen kívül egyáltalán nem (pl. *homályosodik*) jelenhetnek meg V + N-*ba* típusú szerkezetekben. Az egyes igei elemeknek az MNSZ1 korpuszán²⁴ belüli gyakoriságát a 2. táblázat első oszlopa adja meg, míg a második oszlopban szereplő számok a V + N-*ba* szerkezetekben való előfordulások számát mutatják. (A találati listák következetes manuális elemzésére – részben a találatok esetenként rendkívül nagy száma, részben a listázhatóság korlátai [vö. 26. lábjegyzet] következtében – ez esetben nem volt lehetőség, tehát a táblázatban szereplő adatok az ismétlődéseket és a hibás elemzéseket is magukba foglalják.)

2. táblázat. A *feledésbe V* 'elfelejtődik' alapigéinek gyakorisági adatai (Mazsola)

	Összes előfordulás	V + N- <i>ba</i> *
<i>borul</i>	1766	645
<i>enyészik</i>	44	1
<i>homályosodik</i>	20	0
<i>hull(ik)</i>	2582	439
<i>kerül</i>	több mint 20 000**	több mint 20 000
<i>megy</i>	több mint 20 000	11 387
<i>merül</i>	1306	574
<i>múlik</i>	6291	24

²³ A funkcióigés szerkezetek igei elemeinek variálódására épülő szinonímiáról röviden lásd még: Lanstyák 2019: 79–80.

²⁴ A kereséseket az adott igei vonzatkeretek listázására is alkalmas Mazsola keresőeszköz segítségével végeztem, amely az MNSZ1 korpuszára épül. Az alapigék vonzatkerettől független előfordulásai (amelyeket a táblázat első oszlopa szemléltet) természetesen az MNSZ2-ben is kereshetők, így azonban – mivel ez utóbbi korpusz számottevően nagyobb szövegmennyiséget tartalmaz, mint az MNSZ1 – az igeik összes előfordulása és az adott szerkezettípusban való megjelenéseik száma kevésbé volna összevethető egymással.

<i>oszlík</i>	809	17
<i>süllyed</i>	2254	346
<i>süpped</i>	224	150
<i>szítál</i>	164	9
<i>tűnik</i>	több mint 20 000	232
<i>vész</i>	487	285

* Mivel a lekérdezés annak feltárására irányult, hogy a *feledésbe* *V* szerkezetbe való belépést motíválhatja, illetve támogathatja-e az egyes igéknek a más *V + N-bA* típusú szerkezetekhez való kötődése, ez esetben a *feledésbe* vonzatot kizártam a keresésből.

** Amennyiben egy elem 20 000-nél többször fordul elő az MNSZ1 korpuszában, a Mazsola csupán az első 20 000 előfordulást listázza, és nem tünteti fel az összes előfordulás számát.

A gyakorisági adatok azonban önmagukban csupán az együttes előfordulások arányának hozzávetőleges érzékeltetésére lehetnek alkalmasak; az igéknek az adott szerkezet-típushoz fűződő – szemantikai szempontból megalapozott – viszonyára vonatkozóan pusztán ezekből nem következtethetünk. Az alapigék *V + N-bA* szerkezetekben való előfordulásait közelebbről megvizsgálva, illetve szemügyre véve azt, hogy az egyes igék tipikusan milyen konkrét névszói elemekkel alkotnak ilyen típusú kifejezéseket a korpuszban, árnyaltabb képet kaphatunk az igék és a *-bA* ragos vonzatok közötti lehetséges kapcsolatok természetéről. A Mazsola által listázott *V + N-bA* kifejezéseket áttekintve a következők állapíthatók meg:

A *homályosodik* és a *múlik* ige – a *feledésbe* *homályosodik*, illetve *feledésbe* *múlik* szerkezeteken kívül – gyakorlatilag nem fordul elő *-bA* ragos vonzatokkal az MNSZ1 korpuszán belül. Bár a *múlik* ige esetében az automatikus elemzés 24 találatot adott (lásd 2. táblázat), a találatok közül 22 a kereső hibás elemzésének eredménye, így az *N-bA* elem csupán két példában tartozik közvetlenül a *múlik*-hoz – ám mindkét szövegrészletben a *kicsibe* *múlik* kifejezés fordul elő.

A táblázatban feltüntetett egyetlen *enyészik* *N-bA* szerkezet névszói eleme a *múltba* – az ige jelentése tehát ebben az esetben is éppúgy metaforikus jelentésű, mint a *feledésbe* *enyészik* esetében.

A *szítál* ugyancsak ritkán áll együtt *-bA* ragos névszóval a korpuszon belül, ez azonban adódhat abból is, hogy az ige önmagában sem túl gyakori a vizsgált anyagban. A táblázatban szereplő kilenc előfordulás közül egy vaktalálat, öt a 'vki vmibe szítálva beleszór vmilyen (porszerű) anyagot' jelentéskörbe tartozik, három pedig arra utal, hogy a szítáló eső, illetve köd valakinek az arcába/szemébe hullik. A szerkezet tehát – a *feledésbe* *szítál*-tól eltérően – mind a nyolc esetben valamilyen jól megragadható, konkrét fizikai mozgást fejez ki.

Az *oszlík* által jelölt folyamat rendszerint valamiféle (konkrét vagy metaforikus értelemben vett) távolodó mozgással jár együtt, az ige jelentése azonban – sem tulajdonképpen, sem metaforikus szinten – nem a távolodást/helyváltotatást teszi hangsúlyossá, hanem azt állítja a figyelem előterébe, hogy egy egységből, illetve egy egységként értelmezett entitásból (adott esetben az egység részeinek helyváltotatató mozgása következtében) több új, kisebb egység jön létre, miközben az ere-

deti egység megszűnik létezni (pl. *két csoportba, pirosakra és feketékre oszlanak a résztvevők*).²⁵

A *tűnik* és a *vész* viszonylag gyakran fordul elő V + N-*ba* szerkezetekben – bár feltételezhető, hogy a Mazsola által listázott kifejezések között (különösen a *tűnik* esetében) nagy arányban fordulnak elő hibás találatok is.²⁶ Feltűnő ugyanakkor, hogy a -*ba* ragos névszóval alkotott szerkezetek mindkét ige esetében egyértelműen metaforikus jelentésű igei szerkezetek (pl. *szemébe, figyelmébe tűnik vmi; kárba, homályba, múltba, ködbe, semmibe vész vmi*), amelyek nem utalnak konkrét, fizikai értelemben vett mozgásra. A *vész* rendszerint – a *feledésbe vész*-hez hasonlóan – ezekben a kifejezésekben is a hozzáférhetetlenné válásra, illetve ezzel együtt valamiféle veszteségre utal.

A *borul*, a *hull(ik)*, a *merül*, a *süllyed* és a *süpped* igék mindegyike száznál többször – tipikusan néhány százszor – áll együtt N-*ba* vonzattal. (A *feledésbe V* kifejezésekre – ahogyan fentebb említettem – természetesen ebben az esetben sem kerestem rá.) Ezen igék esetében érdemes számba venni, hogy a Mazsola automatikus elemzése szerint mely -*ba* ragos névszókkal kollokálódnak a legerősebben:

A *borul* különösen gyakran fordul elő a *nyakába, láng(ok)ba, árokba, virágba, sötét(ség)be, gyászba, vérbe, homályba, árnyékba, tűzbe, vízbe, fénybe* és *kar(já)-ba/kar(jai)ba* névszói elemekkel. Ezek közül a *nyakába*, a *karjába/karjaiba*, a *vízbe* és az *árokba borul* kifejezések tényleges, konkrét fizikai értelemben vett mozgásra, helyváltoztatásra utalnak – bár az ige nem feltétlenül tulajdonképpeni jelentésében fordul elő bennük –, a többi kiemelt szerkezet pedig azt fejezi ki metaforikusan, hogy az adott entitást elborítja, (mintegy vízszerűen) körülfogja a névszó által megnevezett, tipikusan anyagként konceptualizált entitás.

A *hullik* esetében a Mazsola az *öl(é)be, porba, homlok(á)ba, semmibe, nyak(á)-ba, arc(á)ba, szem(é)be, talajba, kosárba, vízbe, kútba* és *hóba* névszókat listázza kiemelten gyakori vonzatokként. A *semmibe hullik* kivételével ez esetben minden kifejezés utalhat konkrét fizikai értelemben vett mozgásra – amellett, hogy a szerkezetek többsége (megfelelő kontextusban) metaforikusan is értelmezhető.

A *merül* az *álomba, homályba, vízbe, hallgatásba, gondolat(ok)ba/gondolat(ai)-ba, olvasásba, beszélgetésbe, mélységbe, magába, gond(ok)ba, részlet(ek)be* névszói elemekkel áll együtt a legnagyobb gyakorisággal. A felsoroltak közül a *vízbe merül* az egyetlen olyan szerkezet, amely fizikai értelemben vett mozgásra vonatkozik, illetve a *mélységbe merül* is utalhat tényleges helyváltoztató mozgásra (jellemzően szintén vízben való alámerülésre); más esetekben az állapotokat, tevékenységeket, mentális jelenségeket stb. megnevező névszói elem egyértelműen jelzi, hogy a kifejezések kizárólag metaforikusan értelmezhetők.

²⁵ Az *oszlik* vonzatkeretében ugyanakkor tipikusan nem -*ba*, hanem -*ra* ragos névszói elemek fordulnak elő: míg az *oszlik* N-*ba* kifejezésekre a Mazsola – a hibás elemzésekkel együtt – 17 találatot ad, az *oszlik* N-*ra* szerkezetek 575-ször fordulnak elő az MNSZ1 korpuszában. (Például a *csoport(ok)ra oszlik* 85-ször, míg a *csoport(ok)ba oszlik* mindössze 7-szer adathozható.)

²⁶ Ezen feltételezés ellenőrzésére adott esetben nincs mód, mivel a Mazsola segítségével az összes találat közül csupán az első 20 000 nyerhető ki a korpuszból; ugyanakkor a nagy elemszám miatt a teljes találati lista ismeretében sem volna lehetséges a több tízezer találat manuális elemzése.

A *süllyed* a *mocsárba*, *mély(ség)be*, *recesszióba*, *káoszba*, *anarchiába*, *földbe*, *szegénységbe*, *nyomorba*, *válságba*, *tengerbe*, *apátiába*, [vmilyen] *állapotba*, *sorba* vonzatokkal fordul elő kiemelkedően gyakran. Miközben a *mocsárba*, *mély(ség)be*, *földbe*, *tengerbe* *süllyed* kifejezések konkrét helyváltoztató mozgásra is vonatkozhatnak (amellett, hogy metaforikus jelentésekkel is rendelkeznek), a felsorolt névszói elemek többsége egyértelműen valamilyen negatív, illetve a korábbinál rosszabbnak, kedvezőtlenebbnek tartott állapotra – azaz egyfajta metaforikus értelemben vett „mélységre” – utal. Vagyis a *N-bA süllyed* szerkezetek az esetek jelentős részében kedvezőtlen(ként interpretált) állapotváltozást fejeznek ki.

A *süpped* a *-bA* ragos névszók közül csupán a *magába*, a *földbe*, a *homokba*, a *hóba* és a *sárba* vonzatokkal áll együtt viszonylag gyakran a vizsgált korpuszon belül. Ebben az esetben tehát egyértelműen a konkrét fizikai mozgásra utaló kifejezések vannak többségben; a felsoroltak közül a *magába süpped* az egyetlen olyan szerkezet, amely egyértelműen és kizárólagosan metaforikusan értelmezhető.

A *V + N-bA* kifejezésekben néhány százszor adathozható *borul*, *hull(ik)*, *merül*, *süllyed* és *süpped* igékhez képest a *kerül* és a *megy* mint általános jelentésű mozgásigék mind tulajdonképpen, mind metaforikus jelentésükben kiemelkedő gyakorisággal, több mint tízezerszer jelennek meg az adott szerkezettípusban – ugyanakkor ez feltehetően nem csupán a mozgásigék jelentésükkel függ össze (vagyis azzal, hogy mindkét ige valahonnan valahová tartó mozgást fejez ki), hanem azzal is, hogy ezek az elemek a szóban forgó vonzatkerettől függetlenül is rendkívül gyakran fordulnak elő a korpuszban.

Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy a tulajdonképpeni jelentésükben helyváltoztatásra utaló mozgásigék (pl. *megy*, *süllyed*) esetében a mozgásigék jelentés – amely feltételezi a valahová (valamibe vagy valami felé) való irányulást – nagymértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy az adott elemek megjelenhessenek a *V + N-bA* típusú szerkezetekben akkor is, ha a vonzat adott esetben metaforikus értelemben vett helyet (pl. állapotot) jelöl. Ezenkívül az is támogathatja egyes igéknek a *feledésbe V* szerkezetben való előfordulását, ha az adott, tulajdonképpeni jelentésében nem helyváltoztatásra utaló ige a *feledésbe V* mellett számos más kifejezésben is metaforikus értelemben vett mozgásra (pl. állapotváltozásra, valamilyen állapotba való bekerülésre) vonatkozik (pl. *vész*). A szerkezeti motiváció önmagában azonban természetesen nem elégséges ahhoz, hogy két nyelvi elem összekapcsolódjon egymással: az igék és az igei vonzatok között bizonyos mértékű szemantikai kapcsolatnak is lennie kell.

A következő, 5.2. alpontban azt vizsgálom meg részletesebben, hogy a *feledésbe V* 'elfelejtődik' szerkezetbe belépő különböző alapigék esetében miben áll, illetve hogyan ragadható meg ez a szemantikai kapcsolat, valamint – ezzel együtt – kitérek arra a kérdésre is, hogy az egyes igék milyen specifikus jelentésmozzanatokkal járulhatnak hozzá a szerkezet jelentéséhez, és milyen sajátos nézőpontokból teszik hozzáférhetővé a felejtés folyamatát.

5.2. Az alapigék szemantikai illeszkedése a *feledésbe V'* elfelejtődik' konstrukcióhoz

A *feledésbe V'* elfelejtődik' konstrukció különböző variánsainak szemantikai sajátosságait elsősorban korpuszadatokra épülő, kvalitatív jelentéselemzések segítségével vizsgálom, de az adott jelentéseket meghatározó főbb mozzanatok körvonalazása során figyelembe veszem a magyar egynyelvű szótárak – különösen az ÉrtSz., az ÉKSz.¹, az ÉKSz.², valamint az Nsz. – meghatározásait és példaanyagát is.

Részletes, az MNSZ2 adataira épülő és a szerves nyelvelmélet (vö. pl. Zsilka 1978; NyMDK. 1–11) elemzési metódusait követő jelentéselemzést csupán a *merül* esetében végeztem. A vizsgált színinimakör egyes szerkezeteiben előforduló további igéknek csupán az adott szerkezetben relevánssá váló jelentésmozzanatait igyekeztem feltárni részben a fent említett szótárak definícióit, részben pedig a Mazsola keresőeszköz találati listáin az igék vonzatkeretében megjelenő *-ba* ragos névszók szemantikai csoportjait vizsgálva (vö. 5.1.) – hiszen ezen vonzatok alapján következtethetünk az ige egyes jelentéseit uraló főbb jelentésmozzanatokra is.²⁷

5.2.1. Mozgást kifejező igék

A vizsgált színinimakörhöz tartozó 14 kifejezés közül hatban olyan mozgásige jelenik meg, amely szerkezeti szempontból is egyértelműen és jól illeszkedik a *V + N-ba* sémát követő *feledésbe V'* szerkezetbe (vö. 5.1.). Ezek közül négy (*hullik*, *merül*, *süllyed*, *süpped*) tulajdonképpen jelentésében lefelé irányuló mozgásra utal, míg kettő (*megy*, *kerül*) ilyen értelemben nem specifikálja a mozgás irányát, sem pedig más jellegzetességeit.

A) Általános jelentésű mozgásigék

Mind a *kerül*, mind a *megy* általános jelentésű mozgásige, amelyek egyik legkarakteresebb szemantikai sajátossága az adott szerkezetekben éppen az, hogy általános szinten, mintegy semleges nézőpontból ragadják meg – tehát nem specifikálják és nem értékelik – a felejtés folyamatát. Fontos különbség azonban közöttük, hogy a *kerül* passzivitást és szándéktalanságot, míg a *megy* aktivitást és az emléket elfelejtő személytől való távolodást implikál. A *feledésbe kerül* igei eleme nemcsak az emlékeket elfelejtő személyt, hanem az elfelejtődő emléket is a folyamat passzív résztvevőjeként, elszenvedőjeként ábrázolja: azt fejezi ki, hogy a feledés egyszerűen csak megtörténik, spontán végbemegy. Ezzel szemben a *megy* az elfelejtődő emléket tudatos, saját akarattal rendelkező cselekvőként, a folyamat aktív résztvevőjeként jeleníti meg, „aki” mintegy szándékosan távozik a feledésbe.

²⁷ Mivel a lineáris sor egyes elemeinek jelentései között szoros kölcsönhatások feltételezhetők (vö. pl. Zsilka 1982; funkcionális kognitív nyelvelméleti elméleti keretben: Langacker 1987), az igével szerkezetet alkotó vonzatok utalhatnak a velük együtt álló igei elem jelentésrendszerének, illetve adott jelentéseinek sajátosságaira is. Az igék mellett vonzatként megjelenő névszók rendszerint viszonylag jól körülhatárolható, közös(ként értelmezett) jelentésmozzanat(ok) által összetartott szemantikai csoportokba rendezhetők, amely csoportok körvonalazása hozzájárulhat az igei jelentések főbb mozzanatainak feltáráshoz (vö. Hrenek 2019b).

B) Lefelé irányuló mozgásra utaló igék

Az, hogy a *feledésbe V* 'elfelejtődik' szerkezetek körében viszonylag nagy arányban fordulnak elő tulajdonképpeni jelentésükben specifikusan lefelé irányuló mozgást kifejező igék, feltehetően azzal hozható összefüggésbe, hogy a) a konkrét, fizikai értelemben lefelé tartó mozgás gyakran negatív következményekkel (pl. sérüléssel, károsodással) jár együtt, vagyis valamilyen kedvezőtlen állapotváltozással kapcsolódik össze (vö. A LENT ROSSZ, Kövecses 2005: 254), valamint hogy b) ugyancsak a konkrét fizikai tapasztalatok szerint, ami mélyre kerül, elsüllyed vagy elmerül (pl. a víz mélyére vagy adott esetben például a tudatalattiba mint LENT helyre jut), az az észlelés, illetve a tudat számára hozzáférhetetlenné válik; eltűnik a megfigyelő személy elől. Az itt említendő *feledésbe V* szerkezetek igei elemeinek esetében úgy tűnik, hogy ha az ige tulajdonképpeni jelentésében esési folyamatra vonatkozik (*hullik*), vagyis azt fejezi ki, hogy valamely dologszerű entitás egy térben magasabban lévő pontról egy alacsonyabban lévő pontra jut, az adott ige az adott metaforikus jelentésében is elsősorban a negatív irányú állapotváltozás kifejezésére – illetve az adott állapotváltozás negatívként való értékelésére – válik alkalmassá, míg a tulajdonképpeni jelentésükben víz- vagy mocsárszerű közegben való alámerülésre utaló igék (*merül, süllyed, süpped*) adott metaforikus jelentésükben is az 'eltűnik, hozzáférhetetlenné válik' mozzanatot emelik ki. Ugyanakkor, ha a *feledésbe V* szerkezeteket egységként szemléljük, természetesen nem tekinthetünk el attól sem, hogy a névszói elem jelentéséből adódóan a *feledésbe hullik* is egy adott közegbe való bekerülésre, illetve az abban való alámerülésre is utal.

A *hullik* ige legkarakteresebb specifikuma mindezekkel együtt alapvetően nem a felejtés negatív eseményként való értékelése, hanem az, hogy – mivel az ige jelentésrendszerének hangsúlyos mozzanata a 'nagy mennyiségben', illetve a 'folyamatosan' mozzanat²⁸ – ez az elem fokozatosan végbemenő folyamatként jeleníti meg a felejtés folyamatát, amelynek során az egyes emlékek, illetve egy emlék egyes részletei egymás után válnak hozzáférhetetlenné. Az emlék(ek) hozzáférhetetlenné válására – ahogyan erre fentebb is utaltam – az ige önmagában nem utal; ez a mozzanat adott esetben a névszói elemnek, illetve a szerkezet egészének mint egységnek a jelentéséből adódik.

A *merül* (vö. 6.3.) is fokozatos és viszonylag lassú folyamatként ábrázolja a felejtést, ám – azzal együtt, hogy tulajdonképpeni jelentése révén az adott jelenetet a vízben (vagy valamely más, a víznél sűrűbb anyagban) való alámerüléshez teszi hasonlónak – a mélyre kerülést, illetve az ebből következő eltűnést, hozzáférhetetlenné válást állítja a figyelem előterébe. A *feledésbe merül* kifejezés mint egység – ugyancsak a vízben való elmerülés képzetével összefüggésben – a feledést (mint

²⁸ Vö. például *hullik az eső, a hó, a por, a homok; hullanak a csillagok; hullik a haja, a tolla*; ezenkívül azt, hogy a 'nagy mennyiségben' mozzanat valóban releváns az ige jelentésrendszerében, például a *hull(ik) a vére/könnye* kifejezések is alátámasztják. (A 'nagy mennyiségben' mozzanat a különböző jelentésekben, illetőleg a különböző névszókkal alkotott szerkezetekben más-más módokon specifikálódhat; a jelentésmozzanatok változásának, változatainak kérdésére azonban a jelen dolgozat keretében nincs mód részletesen kitérni.)

tartályszerű BENT helyet) valamiféle puha, laza, ugyanakkor bizonyos mértékű ellenállást is kifejtő, a benne való elmerülést mintegy lefékező, fokozatossá lassító közegként ragadja meg, amely körülfogja, elborítja, és ilyen módon teszi hozzáférhetetlenné, illetve manipulálhatatlanná az egyes emlékeket.

A *süllyed* adott jelentése közel áll a *merül* jelentéséhez, hiszen alapvetően mindkét ige a vízben (vízszerű közegben) való mélyre kerüléssel hozza kapcsolatba az emlékek elfelejtését; fontos különbség azonban, hogy a *süllyed* implicit értékelést is hordoz: romlásként, nemkívánatos állapotváltozásként értékeli a folyamatot.²⁹ A metaforikus értelemben vett mélység, illetve a 'mélyre kerülés', mozzanata a *süllyed* jelentérendszerén belül tehát nem az 'elkülönülés', mozzanatával fonódik össze – mint a *merül* esetében –, hanem a mélység negatív állapotként való konceptualizálásával összefüggésben értelmezhető.

A *süpped* a sárban, illetve a mocsárban való elmerülés képzetével kapcsolja össze a felejtés folyamatát. Ugyancsak viszonylag lassú és fokozatos – nem feltétlenül teljes – alámerülési folyamatra utal, ami adott esetben a közeg nagyobb ellenállásából adódik.

5.2.2. Mozgásra is utaló, de nem a helyváltoztatás mozzanatát kiemelő igék

A *borul*, a *szítal* [pl. az eső / a köd] és az *oszlik* igék tulajdonképpeni jelentésükben olyan folyamatokat jelölnek, amelyek mozgással – tipikusan helyváltoztatással – járnak együtt, azonban ezek az igék mégsem elsősorban a térben történő elmozdulást fejezik ki. A mozgás az adott folyamatok inherens, szükségszerű velejárója, de tipikusan sem a folyamatok észlelésekor, sem pedig azok nyelvi megjelenítése során nem erre a mozzanatra irányul a figyelem. A szóban forgó igék mindegyike előfordulhat – a *feledésbe* *V* szerkezeten kívül is – *V* + *N-bA* típusú szerkezetekben, az ilyen használatok aránya azonban csupán a *borul* esetében tekinthető számottevőnek (vö. 5.1.).

A *borul* – amelynek jelentérendszerét a mozgásigékhez hasonlóan a 'jut [vmi vhová]' általános mozzanat határozza meg (vö. pl. *a kocsi az árokba* / *a cukor az asztalra borul*) – szorosan kötődik az 5.2.1.-ben említett (lefelé irányuló) mozgást kifejező igék csoportjához is, mivel azonban komplexebb folyamatokat jelenít meg, mégsem tekinthető szűk értelemben vett mozgásigének. A *feledésbe borul* szerkezetben az ige jelentésének 'eltakar, befed' mozzanata kerül előtérbe.³⁰ Az ige a feledést hirtelen végbemenő folyamatként ábrázolja, és úgy jeleníti meg, mintha valamely

²⁹ Vagyis az ige metaforikus jelentésében is lefelé irányuló – adott esetben azonban nem tényleges, fizikai értelemben vett, hanem metaforikus – mozgásra utal, és ilyen módon jelenít meg kedvezőtlen irányú állapotváltozást. (Ezzel együtt nagy arányban fordul elő negatív állapotokra utaló névszókkal, pl. *recesszióba*, *anarchiába*, *káoszba*, *szegénységbe*, *válságba*, *apátiába süllyed* [Mazsola]; vö. 5.1.) Kognitív nyelvészeti keretben ez a jelenség a LENT rossz orientációs metaforával összefüggésben értelmezhető.

³⁰ Az ige jelentésének ez az 'eltakar, befed' mozzanata – illetve ezen mozzanat valamely variánsa (vö. 28. lábjegyzet) válik hangsúlyossá például a *sötétség borul vmire*, a *gyászba borul* vagy a *virágba borul* metaforikus kifejezésekben is. (A *borul* szóban forgó jelentéseinek értelmezéséhez a *borul* : *borít* oppozíciót is szükséges tekintetbe venni – például *virágok borítják* / *a virágok beborítják a fát* ~ *a fa virágba borul* –, ezeket az összefüggéseket azonban a jelen kutatásban nem vizsgáltam részletesen.)

anyagszerűen konceptualizálódó entitások a dologszerűen konceptualizálódó emléket körülvennék, teljes mértékbe beburkolnák, és ezáltal hozzáférhetetlenné tennék.

A *sztítal* – a *hullik*-hoz hasonlóan – a felejtés lassú és fokozatos voltára helyezi a hangsúlyt, utalva egyúttal arra is, hogy a folyamat során az emlék apró részei, részletei sorra kerülnek ki az emlékezetből (illetve kerülnek be a feledésbe).

Az *oszlik* – ahogyan erre az 5.1.-ben is utaltam – az egység, vagyis adott esetben az egységes egésznek tekintett emlékkép felbomlását fejezi ki, a feledést pedig ezzel a felbomlási folyamattal azonosítja.

5.2.3. Veszteségre, elmúlásra utaló igék

A szinonimakörhöz sorolt kifejezések közül ötben olyan ige fordul elő, amely a veszteség és/vagy az elmúlás fogalma felől ragadja meg, és ezzel együtt értékeli is a feledési folyamatot; ezek: az *enyészik*, a *vész*, a *tűnik*, a *múlik*, valamint a *homályosodik*. Ezek az igék tulajdonképpen jelentésükben egyáltalán nem és többségükben metaforikus jelentéseikben sem gyakran fordulnak elő V + N-*ba* típusú kifejezésekben.³¹

Az *enyészik* és a *vész* pusztulásként – az emlékek pusztulásaként, megsemmisüléseként –, illetve veszteségként ábrázolja a felejtést, és a negatív következményre helyezve a hangsúlyt magát a folyamatot is egyértelműen negatívként értékeli.

A *tűnik* és a *múlik* igék az elmúlásra utalnak, és ezzel együtt ugyancsak bevonják az értelmezésbe a veszteség képzetét is, de (az *enyészik*-hez és a *vész*-hez képest) kevésbé teszik hangsúlyossá a megnyilatkozó negatív értékelését, illetve negatív attitűdjeit. A felejtés folyamatát az eltűnés, felszámolódás felől, a volt és a nincs kettősségében ábrázolják.

A *homályosodik* ige csak részben és áttételesen sorolható a veszteséget, illetve a negatív értékelést kifejező igék közé, hiszen nem tartalmazza inherens jelentésmozzanatként a szóban forgó mozzanatokat. A *feledésbe homályosodik* egyértelműen hapax, amely a *feledésbe merül* és az *elhomályosodik* kifejezések vegyüléséből, egymásba játszásából létrejövő úgynevezett pregnáns kifejezésként (vö. pl. J. Soltész 1959: 59) értelmezhető. Kialakulásában ugyanakkor szerepet játszhatott a *feledés ködébe vész* és a *feledés homályába vész* szerkezet is, amelyek a feledést expliciten alakatlan, körvonalak nélküli, homályos helyként jelenítik meg, és egyúttal azt is kifejezik, hogy a(z ilyen módon) feledésbe kerülő emlékek nem lesznek teljes mértékben hozzáférhetetlenek, csupán nagymértékben akadályozottá válik az előhívásuk. Ezzel összhangban a *feledésbe homályosodik* is inkább nehezített előhívásra, mintsem teljes feledésre vonatkozik, miközben utal a korábban élénk, eleven, éles körvonalakkal rendelkező emlékképek megfakulására is. A felejtést lassú, fokozatos és csupán részlegesen végbemenő folyamatként ábrázolja.

³¹ Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a *vész* több különböző metaforikus jelentésű V + N-*ba* kifejezésben is felvehet a *feledésbe vész*-ben megfigyelhetőhöz hasonló jelentést (pl. *homályba*, *semmibe vész*), valamint hogy a *tűnik* igétől sem idegen az ilyen típusú szerkezetekben való előfordulás – bár ez utóbbi ige elsősorban észlelésre vonatkozó kifejezésekben állhat együtt -*ba* ragoz vonzatokkal (pl. *szemébe/figyelmébe tűnik vkinek vmi*).

6. A vizsgált szinonimakör szerveződése

6.1. A *feledésbe V'elfelejtődik* és az *elfelejtődik* viszonya

A funkcióigés szerkezetek a velük szinonim (és a szerkezet(ek) névszói elemével morfológiailag is rokon) igével összefüggésben értelmezhetők, illetve jellemezhetők (vö. 1.). Ezenkívül az egyes konstrukcióvariánsoknak a szinonimakörön belül elfoglalt pozíciójára is hatással lehet (vö. 6.3.) az a tényező, hogy az adott variáns szemantikailag és/vagy használati körét tekintve milyen viszonyban áll a szinonim igével.

A felejtés folyamatára tipikus esetben az *elfelejt* mediális ige utal, amely személyhez kötöten, alapvetően azonban a szóban forgó személy szándékaitól, akaratától független történésként jeleníti meg az adott folyamatot (vö. pl. Forgács 1998: 305). (Szemben például az *emlékezik* igével, amely tudatos cselekvést feltételezve az emlékek akaratlagos felidezésére vonatkozik.) Ehhez a konstruálási módhoz képest mind a mediopasszív *elfelejtődik*, mind a funkcióigés *feledésbe V'elfelejtődik* konstrukció specifikusnak tekinthető. A funkcióigés szerkezetek azonban az *elfelejtődik*-kel összevetve – ahogyan ezt az alábbiakban felvázolt adatok is alátámasztják – sem használati gyakoriságukat, sem szemantikai komplexitásukat tekintve nem másodlagosak.

6.1.1. Az *elfelejtődik* szemantikai és pragmatikai sajátosságai

Az *elfelejtődik* ige (szótóként) mindössze 567-szer³² fordul elő az MNSZ2 korpuszában – szemben például a *feledésbe merül*-lel, amelyre 2077 találat van, illetve a korpuszban összesen 29 838-szor szereplő *elfelejt* igével. Az *elfelejtődik* alacsony gyakorisága feltehetően azzal függ össze, hogy ez az ige a) mediopasszív igeiként (a *felejt* igétől eltérően) sajátos, nem tipikus nézőpontból konstruálja meg a felejtés folyamatát, valamint b) sajátos megnyilatkozási attitűdöket implikál(hat).

Modrián-Horváth (2020) a passzív szerkezetek jellemzőjeként említi – többek között – az átperspektiválást, az ágens-defókuszálást és azt, hogy ezek a kifejezések elsődlegesen valamely nem ágensi résztvevőre irányítják a figyelmet. Az *elfelejtődik*-kel, illetve a felejtési folyamattal mint történéssel összefüggésben ágensről perspektívaváltás azonban az *elfelejtődik* esetében is megfigyelhető, és ezzel együtt megfigyelhető az is, hogy az *elfelejt* [*vki vmit*] szerkezet elsődleges figurája – a felejtési folyamat experiense – háttérbe kerül, helyette pedig az elfelejtett/elfelejtődő emlékre mint páciensre kerül a hangsúly. Az *elfelejtődik* igét tartalmazó szerkezetekben az experiens-defókuszálás azonban gyakran csupán látszólagos, és tipikusan pragmatikai okai vannak. A sok esetben konkrétan a tágabb szövegkörnyezetben sem megnevezett, ugyanakkor a szövegösszefüggések / a kontextus ismeretében könnyedén kikövetkeztethető experiens – egyén vagy csoport, illetve közösség – az MNSZ2 adatainak tanúsága szerint általában

- valaki, aki gondolt, érzett, tudott valamit, amit már nem gondol, érez, tud;
- valaki, akinek a feladata, felelőssége lett volna, hogy egy el nem intézett ügy elintéződjön;

³² Az automatikus keresés 692 találatot ad, ebből azonban 125 előfordulás ismétlődés vagy vaktalálat.

- valaki, aki megígért valamit, ami a későbbiekben nem teljesült;
- valaki, akinek meg kellett volna tennie valamit, amit nem tett meg;
- valaki (tipikusan vitapartner), aki nem vesz figyelembe vagy nem fogad el valamit, ami a megnyilatkozó interpretációja szerint fontos;
- valaki vagy valamely csoport, aki/ami tudott vmiről / ismert vkit, de egy idő után már nem vett róla tudomást;
- az a tágabb közösség (beszélőközösség, köztudat, közvélemény stb.), amely a kollektív emlékezetet működteti/működtethetné, de nem teszi;
- az a közösség, amely követhetné a közösség életében korábban fontos szerepet betöltő (pl. nyelvi, viselkedési, erkölcsi) normákat, illetve továbbvihetné a közösségformáló szokásokat, hagyományokat, de nem teszi.

Elfelejteni tehát nem csupán szűk értelemben vett emlékeket, illetve információkat, gondolatokat vagy feladatokat lehet:³³ éppígy elfelejthetők az érzések, a hiedelmek, a valamihez fűződő attitűdök/viszonyulások, a képességek (pl. *elfelejtett biciklizni* 'elfelejtette, hogyan kell biciklizni', *elfelejtett spanyolul*), szokások, viselkedésmódok stb. is.³⁴

Ugyanakkor mivel az *elfelejtődik* ige nem ágenst, hanem experienst feltételez, és a szóban forgó személy helyett látszólag az elfelejtődő dolgot állítja a figyelem előterébe, ez a kifejezés mód alkalmas lehet arra is, hogy segítségével a megnyilatkozó indirekt és implicit, ugyanakkor a befogadó számára viszonylag jól értelmezhető módon fejezzon ki negatív attitűdöket, kritikát, számonkérést vagy éppen szemrehányást.

Az *elfelejtődik* ezenkívül utalhat valakinek vagy valaminek a figyelmen kívül hagyására is. Ekkor az ige ugyancsak azt implikál(hat)ja, hogy a megnyilatkozó interpretációja szerint nem szándékos ignorálásról, csupán véletlenül végbemenő felejtési folyamatról van szó. Amennyiben az konstruálódik meg elfelejtődésként, hogy valaki – bármilyen okokból következően, illetve szándékosan vagy szándéktalanul – figyelmen kívül hagy egy, a megnyilatkozó által lényegesnek vélt szempontot, információt, érvet (stb.) például a döntése vagy egy vita során, az *elfelejtődik* egyúttal azt is sugallhatja (gyakran manipulatív módon vagy ironikus megnyilatkozás részeként), hogy az adott tényező kizárólag véletlenül kerülhetett el az említett személy figyelmét, miközben a szóban forgó információ hitelessége, hozzáférhetősége, relevanciája, fontossága megkérdőjelezhetetlen előfeltevésként értelmeződik.

A korpuszadatok ugyanakkor mindezekkel együtt is arra engednek következtetni, hogy – bár mediopasszív igeiként sajátos, nem tipikus konstruálási módnak tekinthető, és (ettől nem függetlenül) használatának erőteljes pragmatikai motivációi

³³ Az *elfelejtődik* ige csupán néhány példában utal egyértelműen valamely eseményemlékek vagy emlékképek elfelejtésére.

³⁴ Itt érdemes megemlíteni, hogy pszichológiai-neurológiai értelemben sem csupán a korábban átélt események reprezentációi tekinthetők emlékeknek. A deklaratív – szűk értelemben vett – emlékezet körébe tartozó „tudom” típusú, ismeretekre vonatkozó emlékek (szemantikus emlékezet), valamint az „emlékszem” típusú eseményemlékek (epizodikus emlékezet) mellett tág értelemben emlékeként foghatók fel azok a procedurális (nem deklaratív) emlékeztetthez kötődő szokások, készségek, szabályok is, amelyek automatizmusokban és a mindennapi viselkedésmódokban nyilvánulnak meg (vö. pl. Knowlton–Squire 1995).

is lehetnek – az *elfelejtődik* jelentése sem az *elfelejt*, sem pedig a *feledésbe V* 'elfelejtődik' szerkezetek jelentéséhez képest nem tekinthető specifikusnak. Szemantikai szempontból ez az ige tehát a vizsgált konstrukcióvariánsok közül a rendkívül általános jelentésű igét tartalmazó *feledésbe kerül* kifejezéshez áll a legközelebb.

Mindez alátámasztja azt az 1. alpontban (az ige szemantikai sajátosságai alapján elkülönülő típusokkal összefüggésben) röviden már említett feltételezést, amely szerint minél specifikusabb a szerkezetben megjelenő funkcióige jelentése, annál nagyobb a távolság az adott funkcióigés szerkezet és a vele szinonim ige jelentése között. (Hiszen a specifikusabb jelentésű funkcióigék több olyan specifikus jelentésmozzanattal járulnak hozzá a szerkezet jelentéséhez, amely mozzanatok a szinonim ige jelentésének nem részei, vö. például *kérdez* vs. *kérdésekkel bombáz* $\supset$ 'gyors egymásutánban', 'sokszor', 'fenyegetően'.) Illetve másfelől: hogy az általánosabb jelentésű igét tartalmazó kifejezések szemantikailag közelebb állnak a szerkezettel szinonim igehez, mint a specifikusabb jelentésűek.

6.1.2. A *feledésbe V* 'elfelejtődik' szerkezetek és az *elfelejtődik* ige

A *feledésbe V* 'elfelejtődik' típusú szerkezetek főbb jellegzetességeit (vö. 5. alpont), valamint az *elfelejtődik* használatának sajátosságait (vö. 6.1.1.) áttekintve megállapítható, hogy az analitikus kifejezésmód(ok) és a szintetikus kifejezésmód kapcsolata adott esetben sokkal komplexebb viszony annál, mint amit a szakirodalom jelentős része – és különösen a szakirodalom egy részére nagy hatást gyakorló nyelvemvelő szemléletű írások többsége – a funkcióigés szerkezetek és a velük szinonim igék között feltételez (pl. Keszler 2000; Hegedűs 2004; Forgács 2007, 2015).³⁵ Ezzel együtt kijelenthető, hogy a *feledésbe V* kifejezések igei elemei minden esetben valamilyen sajátos jelentésmozzanattal árnyalják a szinonimakört összetartó 'elfelejtődik' jelentést, és így nemcsak a folyamatra magára, hanem annak módjára, körülményeire is utalhatnak, valamint kifejezhetik a megnyilatkozónak az adott eseményhez fűződő attitűdjeit.³⁶ Feltehetően az esetek jelentős részében éppen ezek a jellegzetességek motiválják a funkcióigés szerkezetek használatát.

A szinonim *elfelejtődik* ezzel szemben szemantikai szempontból nem specifikus, ám sajátos pragmatikai funkciók kapcsolódnak a használatához, így ez a kifejezésmód is alkalmas arra, hogy impliciten utaljon a megnyilatkozó attitűdjeire. (Ezek a jellemzően negatív attitűdök azonban szinte minden esetben a valamit elfelejtő vagy figyelmen kívül hagyó személyre vonatkoznak, míg a funkcióigés szerkezetek inkább a megnyilatkozónak a folyamathoz való viszonyulásáról árulkod(hat)nak.)

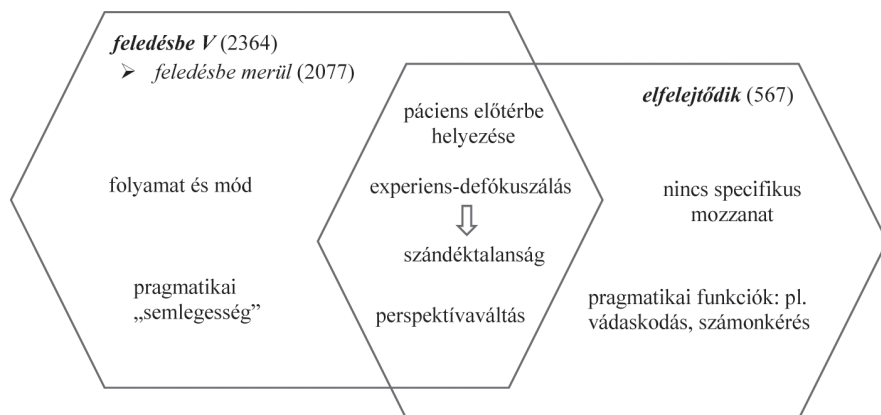
A kétféle kifejezésmód között ugyanakkor nemcsak különbségek, hanem hasonlóságok is megfigyelhetők, hiszen a felejtést – a szokásosan, illetve szélesebb

³⁵ A viszony komplexitására – részben más nézőpontból és a funkcióigés szerkezetek fogalmát az itt alkalmazott értelmezésnél tágabban értve – Dobos Csilla (2009: 35–42) és Lanstyák István (2019) is felhívja a figyelmet.

³⁶ Ez bizonyos mértékig még az általános jelentésű *feledésbe kerül* szerkezetre is igaz, hiszen ez a kifejezésmód éppen attól válhat sajátossá, hogy a konvencionális *feledésbe merül*-höz (vö. 6.2., 6.3.) képest általánosabb szinten, mintegy hangsúlyozottan semleges nézőpontból jeleníti meg az adott folyamatot.

körben használt *elfelejt*-tel ellentétben – mindkét nyelvi megoldás a szóban forgó személy akarától hangsúlyozottan független, nem szándékos, spontán végbemenő eseményként konstruálja meg. Ezzel együtt az *experiens* – látszólag vagy ténylegesen – háttérbe szorul, és gyakran implicit marad (vagyis *experiens*-defókuszálás történik, vö. Modrián-Horváth 2020), míg a *páciens* előtérbe kerül: nem a személy, hanem az elfelejtődő dolog, emlék áll a középpontban. (Ez esetenként olyan módon is megvalósulhat, hogy az adott emlék antropomorfizáltan, tudatos, távolodó mozgást végző cselekvőként jelenik meg a nyelvi kifejezésben, vö. pl. *feledésbe megy*.)

Az ige és az igei szerkezetek közös, illetve eltérő jellemzőit összefoglalóan az alábbi, 2. ábra tekinti át:



2. ábra. A *feledésbe V* 'elfelejtődik' szerkezetek és az *elfelejtődik* ige viszonya

6.2. Versengő szerkezetek

A *feledésbe V* 'elfelejtődik' kifejezések vizsgálata során egyértelművé vált, hogy – bár a *feledésbe kerül* jelentése a legáltalánosabb – a szinonimakörön belül a szinkroniában a *feledésbe merül* tekinthető a leggyakoribb és ezzel együtt a leginkább központi szerkezetnek, amely köré az adott funkcióigés szinonimakör szerveződik.

3. táblázat. A *feledésbe merül*, a *feledésbe megy* és a *feledésbe kerül* gyakorisága (MNSZ2)

<i>Feledésbe V</i>	Gyakoriság
<i>merül</i>	2077
<i>megy</i>	227
<i>kerül</i>	16

A 3. táblázatban szereplő gyakorisági adatok a *feledésbe merül* kiemelt, centrális helyzetét támasztják alá – rávilágítva egyúttal arra is, hogy bár a funkcióige jelentésének általánossága releváns szempont a funkcióigés szerkezetek egyes típusainak

elkülönítése során, a konkrét szinonimakörök szerveződését nem ez a szempont határozza meg. A következőkben arra keresem a választ, hogy időben hogyan változhatott a *feledésbe V* 'elfelejtődik' szinonimakörön belüli pozíciója a 3. táblázatban kiemelt három kifejezésnek.

A vizsgált szinonimakörön belül – ahogyan ez az 1. és a 3. táblázat adataiból is kitűnik – a szinkroniában kimagasló a *feledésbe merül* gyakorisága, ami adott esetben egyúttal a szerkezet nagymértékű konvencionalizálódottságára is utal.³⁷ A Magyar történeti szövegtár rendelkezésre álló adatai azonban arra engednek következtetni, hogy a 19. század második és a 20. század első felében a szinonimakört még nem ez a kifejezés szervezte, illetve határozta meg. A 4. táblázat az adott időszakokon belül a korpuszbeli első előfordulások időrendjében tekinti át, hogy az MTSZ-nek az elmúlt közel 180 évből³⁸ származó szövegeiben a szinonimakör mely igékre épülő szerkezetek és milyen gyakorisággal fordulnak elő:

4. táblázat. A *feledésbe V* 'elfelejtődik' szerkezeteinek igei elemei az MTSZ-ben

19. század (1841-től)	
<i>tűnik</i>	1
<i>merül</i>	1
<i>megy</i>	11
<i>jut</i>	1
<i>süllyed</i>	1
20. század (1900-tól)	
<i>merül</i>	74
<i>megy</i>	29
<i>vész</i>	2
<i>borul</i>	2
<i>kerül</i>	1
<i>szóródik</i>	1
<i>süllyed</i>	1

A táblázat adatainak értelmezése során fontos szem előtt tartani, hogy az említett, megközelítőleg 180 éves időtávlatot átfogó szöveganyagban összesen mindössze

³⁷ A szóban forgó funkciógés szinonimakör jellemzése során egyenes arányosságot feltételezek a szerkezetek konvencionalizáltságának mértéke és gyakorisága között – szem előtt tartva ugyanakkor azt is, hogy a gyakoriság csupán egy a konvencionalizáltság mértékének lehetséges mutatói közül, és a két fogalom semmi esetre sem azonosítható egymással (vö. pl. Dogruöz–Gries 2012). A konvencionalitás és a gyakoriság fogalma közötti (lehetséges) összefüggésekkel elméleti szempontból a jelen dolgozat keretében nem foglalkozom.

³⁸ A keresést a korpusz teljes anyagán végeztem, nem szűkítettem időszávrá. A *feledésbe* szóalakra keresve az első 'elfelejtődik' jelentésű szerkezet – a *feledésbe tűnik* – 1841-ből származott.

125-ször fordult elő *feledésbe V* 'elfelejtődik' szerkezet – ez az arányaiban rendkívül kis minta tehát semmi esetre sem teszi lehetővé a változási folyamatok árnyalt és megbízható rekonstruálását, illetve nem ad módot annak feltárására sem, hogy mely időszakokban hogyan szerveződött az adott szinonimakör, mely szerkezetek alkothatták, és hogyan viszonyul(hat)tak egymáshoz az egyes kifejezések. Néhány lehetséges összefüggés azonban – természetesen csupán feltételezésként – mégis megfogalmazható a fenti adatok alapján.

A 4. táblázat adataiból látható, hogy az adott szinonimakörhöz korábban is tarthatottak olyan hapaxszerű, alkalmi, (feltehetően) nem konvencionális kifejezések, amelyeknek mindössze egy vagy néhány előfordulása adatolható. (Ilyen például a *feledésbe jut*³⁹ vagy a *feledésbe szóródik*, amelyekre az MNSZ2 korpusza egyáltalán nem ad találatot. Az utóbbi kifejezés esetében ez azonban nem az időbeli távolsággal magyarázható, hanem abból adódik, hogy az MNSZ2 és az MTSZ más-más szövegeket tartalmaz. A *feledésbe szóródik* 1963-ból adatolható, szokatlan, nem konvencionális volta pedig azzal függ össze, hogy lírai szövegben – Illyés Gyula egy versében – fordul elő: *ugyanazon a virradaton szóródik távoli feledésbe az én marburgi strófám*.)

Megállapítható emellett az is, hogy – az MNSZ2 korábban ismertetett adataival összhangban – a történeti adatok között is túlnyomó többségükben mozgásigékkel, illetve tulajdonképpeni jelentésükben mozgást kifejező igékkel alkotott szerkezetek fordulnak elő. Ez alól csupán az MTSZ-ben elsőként adatolható *tűnik*, valamint a *vész* látszik kivételnek – ha azonban figyelembe vesszük, hogy a *tűnik* a TESz. felfogása szerint eredetileg gondolatokkal, mentális folyamatokkal összefüggésbe hozható metaforikusan értett mozgást jelölt (pl. *vkinek az eszébe, gondolataiba tűnik vmi*), ez az ige is beilleszthetővé válik a tágan értelmezett, nem feltétlenül konkrét fizikai értelemben vett helyváltoztatásra utaló mozgásigék sorába. A *vész* pedig feltehetően – a mindkét ige jelentésében hangsúlyos 'megszűnik észlelhetővé válni' mozzanattal összefüggésben – elsősorban a *tűnik* analógiájára léphetett be a szerkezetbe.

Emellett feltűnő, hogy a szinonimakörön belül az MTSZ adatai szerint is a *feledésbe megy*, illetve a *feledésbe merül* tekinthető a leginkább gyakorinak, míg a rendkívül általános jelentésű (funkció)igét tartalmazó *feledésbe kerül* és *feledésbe jut* mindössze egy-egy példában adatolható. Érdemes ugyanakkor közelebbről, részletesebben, szűkebb időintervallumokat tekintve is megvizsgálni a fenti gyakorisági adatokat – különösen a *megy*-gyel és a *merül*-lel alkotott versengő szerkezetek gyakoriságának változására fókuszálva:

³⁹ A *feledésbe jut* azonban csupán az MTSZ. korpuszában tekinthető hapaxnak; a Google összesen 70 találatot adott rá egy 2021. február 19-én lefutott keresés során. (Ezek között természetesen vannak ismétlődő és hibás találatok is, de a találati lista ezzel együtt is jól mutatja, hogy nem egyedi használatról és nem egyértelműen archaikus formáról van szó.) Köszönöm Imrényi Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet ezekre az előfordulásokra.

5. táblázat. A *feledésbe megy ~ merül ~ kerül* gyakoriságának változása (MTSZ)

	1841–1899	1900–1949	1950 után	Összesen
<i>feledésbe megy</i>	11	17	12	40
<i>feledésbe merül</i>	1	19	55	75
<i>feledésbe kerül</i>	–	–	1	1

Vagyis a korpusz 19. századból származó szövegeiben egyértelműen a *feledésbe megy* fordul elő nagyobb gyakorisággal (megközelítőleg egy nagyságrenddel gyakrabban, mint a *feledésbe merül*), a 20. század első felében közel azonos a két kifejezőmód gyakorisága (17, illetve 19 előfordulással), a 20. század második felében azonban a *feledésbe merül* válik elterjedtebbé. Az 5. táblázatnak a 20. század utolsó kb. kétharmadára vonatkozó adatai összhangban vannak az MNSZ2 gyakorisági adataival.

Ha számításba vesszük az egyes igéknek az előző, 5. alpontban említett szemantikai sajátosságait, valamint azt, hogy a *feledésbe V* 'elfelejtődik' kifejezések a feledést olyan BENT helyként teszik hozzáférhetővé, ahová az emlékek a felejtési folyamat során/eredményeként kerülnek be, érthetővé válik, miért lehetett kitüntetett szerepe a szinonimakörön belül a prototipikus mozgásigének tekinthető – viszonylag általános jelentésű, ugyanakkor az emlékeket antropomorfizáltan, önálló, szándékos mozgásra képes entitásokként megkonstruáló – *megy*-gyel alkotott szerkezetnek. Arra a kérdésre, hogy a *feledésbe megy* szerkezet helyett hogyan válhatott mégis a *feledésbe merül* központi, a szinonimakört szervező szerepű kifejezéssé, a következő, 6.3. alpontban térek vissza részletesebben.

6.3. A *feledésbe merül* központivá válását motiváló tényezők

Felmerül a kérdés, hogy – bár a szinonimakört összetartó *elfelejtődik*-hez szemantikai szempontból a *feledésbe kerül* van a legközelebb – miért a *feledésbe merül* áll a vizsgált szinonimakör középpontjában,⁴⁰ illetve mi indokolhatja, hogy az adott konstrukcióban a *merül* használata néhány évtized alatt számottevően gyakoribbá vált, mint a 19. század során feltehetően még tipikusabbnak tekintett *megy* (vö. 4. táblázat).

A *feledésbe V* 'elfelejtődik' konstrukcióban előforduló igék listáját (1. táblázat) áttekintve látható, hogy a *merül* szemantikai szempontból a nagyon specifikus jelentésű (pl. *szítál*) és a nagyon általános jelentésű (pl. *kerül*) igék között helyezkedik el: jelentése nem túl specifikus, de nem is túl általános. Az igének, illetve az ige jelentésének ez a sajátossága – mivel lehetővé teszi az adott kifejezés viszonylag

⁴⁰ A *feledésbe merül* centrális pozícióját a 3–5. táblázatban szereplő gyakorisági adatok támasztják alá.

széles körű használatát⁴¹ – feltehetően nagymértékben hozzájárult a *feledésbe merül* szerkezet konvencionálisává válásához.

Az 5. pont elemzéseit figyelembe véve lényeges tényezőnek látszik emellett az is, hogy a *merül*-nek mozgásigeként tipikus és gyakori vonzatai a *-ba* ragos névszói elemek. Ugyanakkor ez az ige nemcsak szerkezetileg, hanem szemantikailag is nagyon szorosan kapcsolódik a *feledés(be)* elemhez azáltal, hogy a felejtési folyamat inherensnek tételezhető és meghatározó mozzanataira – a tudat mélyére való alámerüléssel összefüggésben értelmezett hozzáférhetetlenné válásra – is utal, miközben a felejtést viszonylag lassú, fokozatosan végbemenő folyamatként konstruálja meg, amelynek eredményeként a feledésbe merülő emlékek nem bomlanak fel, nem szűnnek meg létezni, csupán (átmenetileg vagy végérvényesen) elérhetetlenné, előhívhatatlanná és manipulálhatatlanná válnak.⁴² A *feledésbe merül* tehát a funkcióiágis szerkezetek azon típusához – a *szövetséget köt* típushoz – tartozik, amelyek esetében az igei elem a névszó jelentésének valamely sajátos, központi mozzanatát vagy mozzanatait teszi hangsúlyossá (vö. 1. alpont).

Mindezek alapján – bár egyetlen szinonimakör vizsgálata természetesen nem teszi lehetővé az általános érvényű következtetések megfogalmazását – feltételezhető, hogy a funkcióiágis szerkezetek esetében a szinonimakörök szerveződésének alakulásában, illetve abban, hogy mely kifejezés válik centrálissá az adott szinonimakörön belül, nem a szinonim igéhez való szemantikai közelség mértéke játszik meghatározó szerepet. Ennél jelentősebb szempontnak látszik az, hogy a szerkezet igei elemének jelentése – sem általánosságából, sem specifikusságából adódóan – ne korlátozza jelentős mértékben a szerkezet használati körét (és ezzel együtt a konvencionizálódást), valamint hogy az ige az ábrázolt folyamat lényegi(ként felfogott) mozzanatait ragadja meg.

⁴¹ Érdemes itt utalni a grammatikalizációs kutatások azon megállapítására – bár ez esetben grammatikalizációról természetesen nem beszélhetünk –, amely szerint a grammatikalizációs folyamatok tipikusan alapszintű kategóriákat megnevező nyelvi egységekből indulnak ki (pl. Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 32–6; Ladányi 1999: 126–7; Dér 2008). Alapvetően mind a tapasztalás, mind pedig a tapasztalatok nyelvi megkonstruálása az alapszintű kategóriákhoz kötődik, és ezzel együtt jellemzően az alapszintű kategóriákat megnevező nyelvi egységek használati köre a legkevésbé korlátozott – vagyis ezek a kifejezések tágabb körben, illetve számottevően több kontextusban alkalmazhatók, mint a specifikusabb vagy az általánosabb (alá- vagy fölérendelt kategóriákra vonatkozó) megnevezések. Mindez részben magyarázatot adhat arra, hogy a *feledésbe merül* miért konvencionálisabb a specifikusabb, illetve általánosabb jelentésű igét tartalmazó variánsokhoz képest.

⁴² Hasonló mozzanatok állít előtérbe a *süllyed* is, ez az ige azonban – a *merül*-lel szemben – értékelést, implicit értékítéletet is hordoz (vö. 5.2.), így használati köre korlátozottabb. A versengő szerkezetek között említett *megy* pedig elsősorban a feledésbe (mint BENT helyre) való bekerülésre vonatkozik, és a felejtést metaforikus értelemben vett mozgásként jeleníti meg, a folyamat sajátosságaira azonban nem utal, így kevésbé szorosan kapcsolódik mind a *feledésbe* vonzathoz, mind a *feledésbe* *V* 'elfelejtődik' konstrukcióhoz, mint a *merül*.

7. Összegzés és kitekintés

Jelen kutatásomban egyetlen funkcióigés szinonimakört, a *feledésbe V* 'elfelejtődik' típusú szerkezeteket vizsgáltam alapvetően szemantikai szempontból. Az elsődlegesen problémafelvető jellegű dolgozatban nem volt célom a vizsgált jelenségekkel – így például a jelentésváltozással, a funkcióigés szerkezetek értelmezésével vagy a szinonímiával – összefüggésben felmerülő elméleti kérdések tárgyalása; csupán a korpusz-adatok kvalitatív elemzése nyomán körvonalazódó és a 2. alponthoz megfogalmazott kutatási kérdések szempontjából releváns főbb feltételezések, illetve következtetések megfogalmazására tettem kísérletet.

A kutatás alapfogalmainak, célkitűzéseinek és módszertani alapvetéseinek rövid felvázolása után, a 4. alponthoz – a vizsgált szinonimakört tágabb nyelvi összefüggésrendszerbe helyezve – a *feledésbe V* 'elfelejtődik' típusú szerkezeteket az emlékekre, az emlékezésre és a felejtésre vonatkozó (adott esetben szükségszerűen metaforikus jelentésű) kifejezések rendszerén belül értelmeztem.

Ezt követően, az 5. alponthoz azt vizsgáltam meg, hogy a) szerkezeti szempontból mennyire illeszkednek az egyes igék a *feledésbe V* szerkezetbe, valamint hogy b) a szinonim funkcióigés szerkezetek igei elemei milyen sajátos mozzanatokkal járulnak hozzá a szerkezet jelentéséhez, illetve a felejtési folyamat mely sajátosságaira irányítják a figyelmet.

A 6. alpont az adott szinonimakör szerveződésével foglalkozott. Ebben a szerkezeti egységben elsősorban arra kerestem a választ, hogy mely szerkezet és miért kerülhetett centrális pozícióba az adott szinonimakörön belül, valamint hogy milyen tényezők járulhattak hozzá ahhoz, hogy éppen az adott szerkezet vált (a leginkább) konvencionálissá. A *feledésbe merül* esetében ilyen tényező lehet az, hogy a *merül* jelentése nem túl általános, ám nem is túl specifikus jelentés, valamint hogy az adott ige szerkezeti és szemantikai szempontból egyaránt jól illeszkedik és szorosan kapcsolódik a *feledésbe* névszói elemhez, specifikus jelentésmozzanatai pedig a felejtés folyamatának – illetőleg a *feledésbe* vonzat jelentésének – lényegi, döntő mozzanatait emelik ki.

A felhasznált példaanyag vizsgálata ugyanakkor számos további, a dolgozat kérdésfelvetéséhez és célkitűzéseéhez kapcsolódó, de azokon részben túlmutató kérdést és problémát is felvetett, amelyekre a kutatás keretein belül nem volt lehetőség kitérni. Ezek közül a következőkben csupán néhány fontosabbnak látszó lehetséges kutatási irányt említek.

Jelen kutatásom a funkcióigés szinonimakörök sajátosságait, illetve a szinonimakörök szerveződését befolyásoló tényezőket csupán egyetlen szinonimakörrel összefüggésben vizsgálta. Az elemzéseket érdemes volna a jelenleginél nagyobb anyagon, lényegesen több szerkezet bevonásával is elvégezni – ennek eredményeként feltehetően nagymértékben árnyalódna az itt kirajzolódott kép.

További fontos kérdés lehet annak feltárása, hogy a gyakoriság és a konvencionáltság hogyan, milyen mértékben és milyen esetekben befolyásolhatja a különböző funkcióigés szinonimakörök szerveződését, valamint hogy milyen más tényezők határozzák meg, hogy mely kifejezés(ek) válnak centrális pozíciójúvá egy adott szinonimakörön belül.

A *feledésbe V* 'elfelejtődik' szinonimakör esetében viszonylag nagymértékű variálódás mutatható ki. A fentebb felvetettek mellett kérdésként merülhet fel, hogy más funkcióigés szerkezetek körében is megfigyelhető-e a variabilitás, és ha igen, milyen mértékben. A korpuszadatok arra utalnak, hogy a variálódás nem minden esetben jellemző (pl. *eskiüt tesz*), és a variabilitás mértéke is nagy eltéréseket mutat a különböző szinonimakörökön belül (pl. a *barátságot V* '(össze)barátkozik' vagy a *szövetséget V* 'szövetkezik' az MNSZ2 adatai szerint lényegesen kisebb mértékben variálódik, mint a *sötétségbe V* 'elsötétedik' vagy a *pillantást V* [*vmire*] 'rápillant'). Ezzel összefüggésben érdemes lenne megvizsgálni azt is, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a változatosság mértékét, illetve az egyes szinonimakörök kiterjedését.

Bár a jelen dolgozat ezt a kérdéskört nem érintette, a *feledésbe V* 'elfelejtődik' szerkezetek gyűjtése során nyilvánvalóvá vált, hogy ez a szinonimakör átfedésben van, illetve szorosan összekapcsolódik más szinonimakörökkel (*homályba V* 'elhomályosul/elhomályosodik', *sötét(ség)be V* 'elsötétül/elsötétedik') is. A jövőben tehát érdemes lenne a különböző, egymással több ponton érintkező szinonimakörök közötti lehetséges viszonyokat, kölcsönhatásokat is megvizsgálni – mintegy tágabb szinonimakörben helyezve el és tágabb összefüggérendszerben szemlélve ezáltal a *feledésbe V* 'elfelejtődik' szerkezeteket.

SZAKIRODALOM

- Bowern, Claire 2008. The diachrony of complex predicates. *Diachronia* 25: 161–85. <https://doi.org/10.1075/dia.25.2.03bow>
- Butt, Miriam – Lahiri, Aditi 2013. Diachronic pertinacity of light verbs. *Lingua* 135: 7–29. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2012.11.006>
- Caygill, Howard 2010. Physiological Memory Systems. In: Radstone, Susannah – Schwarz, Bill (eds.): *Memory. Histories, Theories, Debates*. Fordham University Press, New York, 227–32.
- Cetnarowska, Bożena 2014. How light are „light” verbs in composite predicates? In: Lyda, Andrzej – Drożdż, Grzegorz (eds.): *Dimensions of the Word*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 28–46.
- Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett (szerk.) 2007. *Általános pszichológia 2. Tanulás – emlékezés – tudás*. Osiris Kiadó, Budapest, 159–271.
- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Divjak, Dagmar 2006. Ways of intending. Delineating and structuring near-synonyms. In: Gries, Stefan Th. – Stefanowitsch, Anatol (eds.): *Corpora in cognitive linguistics. Corpus-based approaches to syntax and lexis*. Mouton de Gruyter, Berlin / New York, 19–56.
- Dobos 2005. A funkcióigés szerkezetek belső valenciastuktúrája. In: Simigné Fenyő Sarolta – Bodnár Ildikó (szerk.): *Sokszínű nyelvészet*. Miskolci Egyetem, Miskolc, 17–26.
- Dobos Csilla 2009. *Funkcióigés szerkezetek*. Miskolc.
- Dogruöz, A. Seza – Gries, Stefan Th. 2012. Spread of on-going changes in an immigrant language. Turkish in the Netherlands. *Review of Cognitive Linguistics* 10/2: 401–26. <https://doi.org/10.1075/rcl.10.2.07sez>
- Domonkosi Ágnes 2006. Az emlékezet metaforái a magyar nyelvben. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Section Philosophica* XI: 19–28.

- Forgács Tamás 1998. Néhány megjegyzés a magyar igenemek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 84: 301–12.
- Forgács Tamás 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Forgács Tamás 2015. Frazeológiai egységek „könnyű igékkel”. In: Báth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest, 462–72.
- Glynn, Dylan 2014. The many uses of *run*. Corpus methods and Socio-Cognitive Semantics. In: Glynn, Dylan – Robinson, Justyna A. (eds.): *Corpus methods for semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 117–44. <https://doi.org/10.1075/hcp.43.05gly>
- Glynn, Dylan 2016. Quantifying polysemy: Corpus methodology for prototype theory. *Folia Linguistica* 50/2: 413–47. <https://doi.org/10.1515/flin-2016-0016>
- Glynn, Dylan – Robinson, Justyna A. (eds.) 2014. *Corpus Methods for Semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/hcp.43>
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünemeyer, Friederike 1991. *Grammaticalization. A conceptual framework*. The University of Chicago Press, Chicago/London.
- Horváth Katalin 1996. Hogyan bővülnek a szinonimasorok? A poliszémia és a szinonímia összefüggéséről. *Magyar Nyelv* 82: 325–31.
- Hrenek Éva 2016. *A funkcióigés szerkezetek a metaforikus jelentésű igei szerkezetek rendszerében*. Diplomamunka. Kézirat. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest.
- Hrenek, Éva 2019a. On the meaning of light verbs: Hungarian light verb constructions within the system of verbal constructions with metaphorical meanings. *Jezyk, Komunikacja, Informacja / Language, Communication, Information* 14: 14–32.
- Hrenek Éva 2019b. *Az igei jelentések elhatárolásának lehetséges szempontjai*. Kézirat.
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ittész, Máté 2015. Light verb constructions in Vedic. *Manas. Studies into Asia and Africa* 2/1. <http://manas.bg/en/tradition-and-modernity-indian-culture/light-verb-constructions-vedic#nav2>
- Ittész Máté 2016. *Funkcióigés szerkezetek a védikus óind nyelvben*. Habilitációs dolgozat. Kézirat. ELTE BTK, Budapest.
- Janda, Laura A. – Solovyev, Valery D. 2009. What constructional profiles reveal about synonymy. A case study of Russian words for sadness and happiness. *Cognitive Linguistics* 20/2: 367–93. <https://doi.org/10.1515/COGL.2009.018>
- Kelemen Sándor – Ladányi Mária – Spannraft Marcellin 1985. Igei jelentéselemzések. *Magyar Nyelvőr* 109: 218–34.
- Keszler Borbála 2000. A szófaji felosztás problémái. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 70–6.
- Knowlton, Barbara J. – Squire, Larry R. 1995. Remembering and knowing: two different expressions of declarative memory. *Journal of Experimental Psychology Learning, Memory and Cognition* 21/3: 699–710. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.21.3.699>
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.

- Kugler Nóra 2021. Factivusszal kidolgozott eredményállapotot tartalmazó rezultatív konstrukciók a magyarban. Kognitív grammatikai elemzés. *Argumentum*. Megjelenés alatt.
- Ladányi Mária 1993. Az *eszik* ige és szinonimái. Általános mozzanatok szerepe a metaforizációban és a szinonimitásban. In: Hadas Emese (szerk.): *A metaforikus és a hipotetikus jelentés további konkretizációja*. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 10. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 13–41.
- Ladányi Mária 1999. Poliszémia és grammatikalizáció. In: Geckső Tamás (szerk.): *Poliszémia, homonímia*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányához 2. Tinta Kiadó, Budapest, 124–34.
- Ladányi Mária 2004. Rendszeres igei poliszémia. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 269–320.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundation of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2009. Cognitive (Construction) Grammar. *Cognitive Linguistics* 20/1: 167–76. <https://doi.org/10.1515/COGL.2009.010>
- Langer, Stefan 2005. A Linguistic Test Battery for Support Verb Constructions. *Linguisticae Investigationes* 27/2: 171–84. <https://doi.org/10.1075/li.27.2.03lan>
- Lanstyák István 2019. A funkcióigés szerkezetek néhány általános kérdéséről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 21/4: 61–91.
- Modrián-Horváth Bernadett 2020. *Megszidódik és meg van szidva*. A passzív funkciók morfoszintaktikai kifejezőeszközeinek korpuszalapú vizsgálata. In: Simon Gábor – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 200–28.
- Murphy, Lynne 2003. Synonymy and similarity. In: Murphy, Lynne: *Semantic relations and the lexicon*. Cambridge University Press, Cambridge, 133–69. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486494.005>
- NyMDK. 1–11. = A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 1–11. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 1982–1994.
- Simon Gábor 2016. A metaforikus jelentés nyelvtanvezérelt megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 140: 178–99.
- Simon Gábor 2018. Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 1–36. <https://doi.org/10.14232/jeny.2018.1.1>
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igeekötők* (meg, el, ki, be, fel, le). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Squire, Larry R. 2004. Memory systems of the brain: a brief history and current perspective. *Neurobiology of Learning and Memory* 82/3: 171–7. <https://doi.org/10.1016/j.nlm.2004.06.005>
- Sutton, John – Harris, Celia B. – Barnier, Amanda J. 2010. Memory and Cognition. In: Radstone, Susannah – Schwarz, Bill (eds.): *Memory. Histories, Theories, Debates*. Fordham University Press, New York, 209–26.
- Zsilka János 1975. *A jelentés szerkezete. (A jelentés-mozgás egysége)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsilka János 1978. *Jelentés-integráció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsilka János 1982. *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

FORRÁSOK

ÉKsz.¹ = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mazsola = *Mazsola – a magyar igei bővítményszerkezet vizsgálata*. <http://corpus.nytud.hu/mazsola>
- MNSZ2 = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
- MTSZ = *Magyar Történeti Szövegtár*. <http://clara.nytud.hu/mtsz>
- Nsz. = Ittész Nóra (főszerk.) *A magyar nyelv nagyszótára. I–VI*. 2006–2017. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hrenek Éva

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Magyar nyelvészet doktori program
<https://orcid.org/0000-0002-4232-8528>

SUMMARY

Hrenek, Éva

Synonymy in light verb constructions of the type *feledésbe* + verb

This paper discusses the phenomenon of synonymy in light verb constructions, primarily with a problem raising character, and analysing a single set of synonyms: the range of variants of the construction *feledésbe* + verb ‘be forgotten’ (e.g., *feledésbe merül ~ kerül ~ megy ~ enyészik* ‘fall/pass/sink/slip/slide/fade into oblivion’). After sketching the notion and types of light verb constructions, the paper gives an overview of what kinds of metaphorical expressions typically make it possible to grasp the two inseparable concepts of memory and oblivion, and how the constructions under study here fit into the range of those possible ways of expression. Next, we try to find out what specific particulars the verbs occurring in the diverse variants of the given construction contribute to the meaning of the construction, and in what respects they make the process of forgetting linguistically accessible. The second main part of the paper offers a more detailed exploration of which construction(s) within the synonym set delineated by the variants of the construction type *feledésbe* *V* ‘be forgotten’ can be taken to be the central one(s) and why – primarily in a synchronic perspective but, as far as the available linguistic data make this possible, also taking the assumable diachronic changes into consideration.

Keywords: synonymy, light verb constructions, variability, polysemy, verb semantics

Diskurzusjelölő a periférián? A szerintem véleményjelölő beszélt nyelvbeli pozícióról¹

1. Bevezetés

A mondatszint feletti, azaz az argumentumstruktúráról független, diskurzusszintű **perifériák**² valamelyikén elhelyezkedő elemek megnyilatkozásokat, beszédfordulókat kapcsolnak össze.³ A koherenciáért (is) felelős diskurzusjelölők jellegzetesen a **bal periférián** (BP) helyezkednek el, mint az alábbi példában a *but* az általa felvezetett *he is honest* tagmondathoz képest (Beeching–Detges 2014):

- (1) *He is a Republican, but he is honest.* 'Republikánus, de őszinte'

Degandnak (2014) a beszélt nyelvre kidolgozott meghatározása alapján bal periféria alatt a megnyilatkozásnak az ige függőségi struktúráján kívüli, leginkább balra lévő helyét (slot) értjük, **jobb periféria** (JP) alatt pedig a leginkább jobbra lévő pozíciót (vö. „a periféria fogalma a beszédegység vagy megnyilatkozás mindkét végére vonatkozik”; Onodera 2014: 93). Ez nem jelenti azt, hogy a BP-n elhelyezkedő elemek kizárólag megnyilatkozáskezdők lehetnek – bár jellemzően azok –, ahogyan azt sem, hogy a JP-n lévők mindig megnyilatkozászárók, ugyanis a diskurzusjelölők egymás mellett, akár társulva is megjelenhetnek mindkét periférián, és ez a helyzetüket befolyásolja.⁴ Az alábbi, a Beszélt Nyelvi Adatbázis spontán társalgásainak anyagából származó részletek a BP-n abszolút (2), illetve relatív kezdő (3), valamint a JP-n abszolút (4), illetve relatív záró (5) pozíciójú diskurzusjelölő-előfordulásokat példázzák:⁵

- (2) IK: *minket úgysem fog elönteni a víz szerintem van elég szárazföld körülöttünk ahhoz meg*
B: *hát ugyanúgy körbevesznek a hegyek* (bea029)
(3) TP: *kezdjük megint neki az angol nyelv jó szövegnek*

¹ A tanulmány elkészültét az NKFI K-128810 számú pályázat támogatta.

² A periféria fogalmáról bővebben lásd Beeching–Detges (2014) összefoglaló tanulmányát.

³ Vizsgálatunk alapegysége a megnyilatkozás (utterance), amely egy, néha több tagmondatból (clause) és az azokhoz kapcsolódó diskurzusjelölőkből áll, önmagában vagy más megnyilatkozásokkal együtt funkcionálhat beszédfordulóként (turn). Egy (tag)mondat egy (szabad határozókkal álló) predikátum-argumentum struktúrájának felel meg (amelynek nem részei a diskurzusjelölők). A diskurzusszegmens kifejezés tetszőleges hosszúságú, de legalább egy tagmondatból álló beszédrészt takar.

⁴ Ehhez fontos hozzátenni, hogy megszólítások, indulatszavak, (nem diskurzusjelölőként azonosított) kötőszók is megelőzhetik őket, ekkor is csak relatíve kezdő helyzetűek tudnak lenni (vö. Traugott 2014: 73).

⁵ A példákban használt rövidítések: B = fő beszélő, IK = interjúkészítő, TP = társalgópartner (a 3. résztvevője a háromfős társalgásnak); központosítást nem használtam, az esetleges átfedő beszédet zárójelekkel jelöltem.

IK: *ja*

B: *de egyébként szerintem a legkönnyebb* (bea010)

- (4) B: *mondjuk akár magyarhoz akár a latin szövegek annyira nem változnak de azért oda is nyilván újítani kell meg az osztályt is figyelembe kell venni úgyhogy*

T2: *hát meg hogy mi érdekli nem* (bea010)

- (5) B: *meg tényleg ostobák szerintem sajnós* (bea166)

A perifériákat érintő kutatások egyik központi kérdése, hogy a bal és a jobb periféria milyen elemeket „vonz”, és mennyiben jár együtt sajátos jelentésekkel, illetve funkciókkal (Degand 2014). A tágan értett diskurzusjelölőket, mint fentebb láttuk, sokáig (szinte) csak a BP-n megjelenő, megnyilatkozáskezdő elemekként jellemezték (pl. Hansen 1997; Fraser 1999). Változatos – textuális, interszónális, attitűdjelölő – funkcióik, amelyek egyazon jelölő akár egyazon aktuális használatára is jellemzők lehetnek, ugyanakkor azt a kérdést vetik fel, hogy ezek a különböző szerepek mennyiben kapcsolódhatnak a kezdő, illetve az attól eltérő pozíciójú használatukhoz.

A diskurzusjelölők JP-n való megjelenése ugyan jóval ritkább, mint a BP-n – Fraser (1999) még kivételesnek tartotta –, de egyes diskurzusfunkciók, például a szekvenciális szerepeken belüli záró határvonal jelzése, amely egyúttal a szó átadása vagy annak jelzése, kizárólag a JP-n történhet meg általuk (Degand 2014; vö. Dér 2012; a diskurzusjelölő-funkciókat részletesen lásd Crible 2018: 47). A beszédtervezés egyéb sajátosságai miatt a beszélők gyakran utólag adnak hozzá információkat az általuk elmondottakhoz, ez is eredményezheti ezeknek az elemeknek a JP-re kerülését (Crible 2018: 45).

Szekvenciális funkciók alatt a diskurzusstrukturálást, a diskurzussegmensek egymáshoz való sorrendjének a megadását, illetve a témairányítást értjük, ez a társalgások esetében a beszédírányítást (kinél van/lehet a szó) is magában foglalja. González (2004) szerint közéjük tartozik a diskurzussegmensek határainak jelzése, a diskurzushálózat fenntartása, így a szegmenskezdés és -zárás, az idézés jelzése, valamint a cselekményfejlődés felvezetése. Crible (2018) a szekvenciális funkciók között említi a tagolást, a nyitó és a záró szegmenshatár jelzését, a témaváltást, a korábbi témához való visszacsatolást, az idézést, a hozzáadás és a felsorolás jelölését (lásd még Furkó 2019; Dér 2020).

A diskurzusjelölők sokat emlegetett multifunkcionalitása jól tetten érhető a BP és a JP legszélén álló példányaik esetében: az ilyen elemek közül sok – egyéb ideációs, retorikai és interszónális funkciói mellett, ha vannak – sokszor valamilyen szekvenciális szerepet is hordoz. Sokan egyenlőségjelet tesznek a relációt kifejezni képes diskurzusjelölők és a kötőszói (connective) jelölők közé, ugyanakkor nem csak utóbbiakat találjuk meg az előbbieik között: Crible a nyitó szegmenshatár jelölői között említi az angol *I mean* ’úgy értem’, *okay* ’oké, rendben’, *right* ’rendben, jó’ elemeket, melyek egyike sem kötőszói. A nem relációs diskurzusjelölők (pl. *you know* ’tudod’, *sort of* ’egyfajta, valamiféle, valahogy’) nem két diskurzussegmens közti viszonyt jelölnek, hanem csak egy egység felett rendelkeznek hatókörrel (Crible 2018: 35). Az *I think* ’azt hiszem; szerintem’ diskurzusjelölőt – amely az általunk

vizsgált *szerintem* egyik lehetséges angol nyelvű megfelelője – nem tartja relációs-nak Degand–Simon–Vandenbergen (2011), Crible pedig átmenetisége miatt nem is vette fel a diskurzusjelölők közé (Crible i. m.).

Traugott (2014) megközelítésében a nyelvi elemek perifériára kerülése azok jelentésének egyre (inter)szubjektívebbé válásával, azaz (inter)szubjektívizálódással jár(hat) együtt, ugyanakkor a diskurzusjelölők eleve (inter)szubjektivitást⁶ kifejező elemek. A BP-n való elhelyezkedésük elsősorban a szubjektív (argumentatív – azaz kauzális, feltételes, konkluzív stb. –, episztemikus, információstrukturáló, válaszjelölő, figyelemnyerő), a JP-n pedig az interszubjektív (metatextuális, interperszonális, interakciós, választ serkentő) szerepkörökkel kapcsolható össze (uo., vö. Degand 2014: 159).

A beszélő vélekedését explicitté tevő, szubjektívizációt kifejező véleményjelölők kategóriája igen komplex a magyarban: Kugler szerint **evidencialitást**, azon belül beszélői értékelést, ugyanakkor az esemény valószínűségét megadva **episztemikus modalitást** is kifejezhetnek. A két rendszer nem különül el, ezért nevezi a két tartomány kifejezését összevonva episztenciálisnak. Olyannyira nem, hogy az eddigi kutatások alapján az egyes elemek, így a vizsgálatunk fókuszában álló *szerintem* esetében sem voltak élesen elhatárolhatók egymástól a valószínűsítést, illetve a szubjektív értékelést kifejező változatok, bár valamelyik jobban előtérbe kerülhetett (Dér 2018; Kugler 2015).

A *szerintem* modális használatai a diskurzusjelölő-funkciók közül elsősorban a retorikai struktúrához kapcsolódó szerepekhez köthetők (Crible taxonómiájában pl. a kommentálás, a konklúzió és a hangsúlyozás funkciókhoz; Crible 2018). Interperszonális működését az egyetértésekben vagy egyet nem értésekben, valamint az arc munkában (Brown–Levinson 1987) figyelhetjük meg. A magyar beszélők egy vizsgálat tanúsága szerint éppen a kezdő és nem a záró pozíciójú *szerintem*-et asszociálták magasabb fokú udvariassággal – önmagában és az *azt hiszem ~ asszem* véleményjelölő mindkét változatához képest is (bővebben lásd Dér 2020: 189–218).

Beeching és Detges (2014: 11) az angol *I think* 'azt/úgy hiszem/gondolom; szerintem' BP-n való használatát az *I think he'll be there* példán szemléltetve úgy jellemzi, mint amelynek a révén a beszélő szubjektív ítélete kerül előtérbe, míg a JP-n (*He'll be there, I think*) ez a háttérben marad, és a diskurzusjelölő enyhíti az állítás erejét.

Mullan (2010) az *I think* három diskurzusfunkcióját emelte ki: 1) a leggyakoribb az **organizációs**, mint például a határjelölés, az új téma/perspektíva bevezetése; 2) a **szemantikai**, ezen belül két eset lehetséges: az *I think* kifejezhet **kételyt**, amikor a beszélő bizonytalan a propozíció érvényességét vagy igazát illetően, esetleg hiány-

⁶ Szubjektívizálódás (subjectification): az a szemantikai folyamat, amelynek során a jelentés egyre inkább a beszélő vagy író szubjektív hiedelmeit, álláspontját vagy attitűdjét kezdi el kódolni a megnyilatkozás propozicionális tartalmát illetően (Haselow 2012; idézi Beeching–Detges 2014: 7). Interszubjektívizálódás: amikor a jelentés – az előbbi folyamatban továbbhaladva – egyre inkább a beszélőnek/írónak a hallgató/olvasó szelfjére utaló figyelmét kódolja mind episztemikus, mind társas értelemben, tehát figyelemmel a befogadó feltételezett attitűdjére és arcára (Traugott 2003; idézi Onodera 2014: 93).

zik valami a tudásából; illetőleg kifejezhet vele **véleményt**, azaz egy téma szubjektív értékelését. A 3)-as a **pragmatikai** funkció: az arcvéde.

Detges és Waltereit (2014) szerint a közbevetésként (parentheticals) is kategorizálható francia (*moi je trouve que...* 'azt hiszem; szerintem' és idegen nyelvű megfelelői tipikusan a beszélői érvelés kulcsmozzanatát vezetik fel, így metapragmatikai operátorként foghatók fel, amelyek mitigálhatnak és erősíthetnek is a kontextuális tényezőktől és más diskurzusjelölők megjelenésétől függően (ezt a magyarban is vizsgáltam a *szerintem* kapcsán; lásd Dér 2020). Állításuk szerint általánosan igaz, hogy a BP-n megjelenő elemek **lehorgonyozzák** (anchoring) a soron következő rémát vagy az általa kifejezett illokúciót, a JP-n lévők révén az illokúció és a réma **újrátárgyalható** (re-negotiation). Úgy vélik, az interszubszejtivitás nem köthető csak a JP-hez, mindkét periféria hordozhat modális és a koherenciához kapcsolódó funkciókat. A két periféria egyébként meglévő funkcionális aszimmetriáját a beszéd időbeli linearitásával magyarázzák: a BP az üzenet kezdetét jelzi, ezért alkalmas a következő megnyilatkozást a megelőző megnyilatkozáshoz vagy a beszélőhöz magához kötni; a JP az üzenet vége, amely ekkortól kommentálható, illetve e helyütt fejezhető ki elvárás a hallgató felé (ritkábban pedig a javítások helye).

A *szerintem* gyakoriságára és pozíciójára vonatkozó korábbi elemzések szerint az MNSZ2 adatbázisbeli több mint 250 ezer előfordulás csaknem 60%-a a személyes-fórum alkorpuszból származott, ezt követte több mint 20%-kal a beszélt sajtó-nyelv. A harmadik helyen álló személyes-közösségi alkorpusz kb. 17%-át is tekintve a *szerintem* megjelenéseinek háromnegyede az írott beszélt nyelvet reprezentáló személyes regiszterben adatható (Dér 2020). Az ugyanezen adatbázisból származó százalémi véletlen minta elemzése azt mutatta, hogy a véleményjelölő 65%-ban (abszolút) kezdő pozíciójú (tehát a BP-n jelenik meg), 18%-ban belső (mediális), és csak 16%-ban záró helyzetű (JP). A BEA négyféle spontánbeszéd-anyagából (interjú, véleménykifejtés, társalgás, interpretált beszéd) létrehozott alkorpuszra irányuló elemzés szerint az írott és az írott beszélt műfajokhoz képest a spontán beszélt nyelv-re jellemzőbbnek látszik a belső pozíció (csaknem 27%) (Dér 2016).

A belső pozíció nem köthető perifériákhoz, az elemnek a mondatstruktúrán belüli megjelenését takarja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szükségszerűen része is annak: a *szerintem* a módosítószókhöz hasonlóan nem mondatrészként funkcionál, nem része a mondat szerkezetének, hagyományos grammatikai felfogásban előre-, hátra-, illetve – mondatbelső helyzetben – **közbevetésként** értelmezhető (Kugler 2000: 299; vö. a parentheticals kategóriával fentebb). Strukturális keretben az ilyen elemeket **mondathatározóknak** tartják, amelyek a topik előtt és után is helyet foglalhatnak, és hatókörük az egész állításra kiterjed (É. Kiss 1992).

Traugott (2014: 74) az angol *surely* és *no doubt* EPA-k (Epistemic Stance Adverbials, episztemikus álláspontot jelölő határozók) kapcsán említi, hogy tagmondaton belüli (mediális) pozíciót is felvehetnek, ahol a propozíció általánosan tudott igazság voltát hangsúlyozzák. Ekkor **mondat feletti hatókörrel rendelkeznek**, nem diskurzus felettivel.

A vizsgálat arra a fő kérdésre keresi a választ, hogy a *szerintem* véleményjelölő milyen (pragmatikai) pozíciókat vehet fel a spontán társalgásokban és (fél)spontán

interjúkban, és ezek milyen összefüggést mutathatnak modális funkcióival. A társalgások szervezésében betöltött szerepét is elemezve a kutatás feltárja, hogy lehetnek-e szekvenciális funkciói, tehát mennyiben használatos szóátadó és -átvételi szerepben. Tisztázza, hogy a belső pozíciójú megjelenések esetében milyen a hatóköre, a belső helyzeten belül mutat-e a pozíciója bármilyen szisztematikusságot (mivel az többféle mondatrész előtti vagy utáni pozíciót megenged). Ebből fakadóan azt az alapvető kérdést is meg kívánja válaszolni, hogy kizárólag a BP-n és a JP-n lévő megjelenései tekinthetők-e diskurzusjelölőnek, vagy pedig a belsők is.

A korábbi kutatások alapján a következő hipotézisek fogalmazhatók meg:

- H1a. A társalgásokban a *szerintem* kezdő előfordulása lesz a leggyakoribb, ezt követi a belső, végül a záró.
- H1b. A rádióinterjúkban arányában kevesebb lesz a belső pozíciójú előfordulás (az abszolút kezdő és kezdő helyzet javára).
- H2: Azt várom, hogy a *szerintem* BP-n való megjelenése esetében a vélekedésen belül inkább az episztemikus funkciója, a valószínűsítés kerül előtérbe, a JP-n tartózkodva inkább az értékelő.
- H3: A *szerintem* (abszolút) kezdő pozíciójának túlsúlya miatt inkább szóátvételkor lesz használatos, szóátadáskor kevésbé vagy nem. Mivel vélekedésjelölő szerepe a meghatározó, szekvenciális funkciói perifériakusak.

2. Anyag és módszer

Az elsőként elemzett anyagot a Beszélt Nyelvi Adatbázis negyven, mindennapi témákról szóló spontán társalgása képezi,⁷ amelyben két korosztály (20–30, illetve 40–55 év közöttiek) és mindkét nem (10 fiatal és 10 idősebb nő, 10 fiatal és 10 idősebb férfi) reprezentálta magát. A társalgások hossza összesen 11 óra 49 perc volt (nemenként-korcsoportonként az időtartamuk a következőképpen alakult: fiatal férfiak: 3 óra 41 perc, idősebb férfiak: 2 óra 40 perc, fiatal nők: 2 óra 47 perc, idősebb nők: 2 óra 42 perc).

A *szerintem*-előfordulásokat a Praat 6.1.1.14 verziójú szoftver segítségével, illetve a társalgások többszöri lehallgatásával azonosítottuk,⁸ kigyűjtésüket követve pozícióik és lehetséges funkcióik meghatározása. A statisztikai próbákat az SPSS 26.0-s verziójával végeztük.

A második vizsgálat az MNSZ2 beszélt nyelvi, azaz rádióinterjúkat tartalmazó alkorpuszából származó 500 találatos véletlen mintán történt, a *szerintem* keresőkifejezést lekérdezve.⁹ A találatokat manuálisan elemeztem, négy pozíciót vettem fel (AK = abszolút kezdő, K = kezdő, B = belső, Z = záró, meghatározásukat

⁷ A BEA jellemzőit részletesen lásd Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya – Horváth Viktória – Grácsi Tekla Etelka – Beke András – Neuberger Tilda – Nikléczy Péter 2012; illetve Dér 2020: 33–6.

⁸ E munkák oroszlánrészéért köszönettel tartozom Huszár Annának.

⁹ A lekérdezés ideje 2021. június 30. volt.

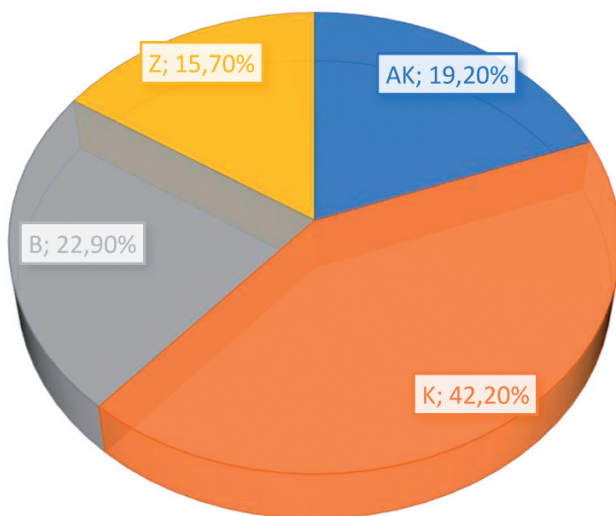
bővebben lásd a 3.1. fejezetben). Mivel az interjúk hangzó anyagához az adatbázisban nem lehet hozzáférni, csak az írott változatú lejegyzéseikhez, mindig a lejegyző központosításából indultam ki a pozíció megállapításánál (a példákban ezek betűhű változatát adom meg, tehát elgépelésekkel, hibákkal együtt), a nem egyértelműen megítélhető eseteket töröltem a vizsgálatból. A végleges elemzésbe összesen 487 előfordulás került be.

3. A BEA-társalgások elemzésének eredményei

A negyven társalgásban összesen 166 darab *szerintem*-előfordulást lehetett regisztrálni, ebből 98-at férfi, 68-at női adatközlőktől; 116-ot a fiatal, 50-et pedig az idősebb beszélőktől.

A korábbiakban már említett abszolút és relatív kezdő kategória a következőket fedte: abszolút kezdő pozíciójúnak vettem a jelölőt, ha a bal periféria első helyét foglalta el, akár beszédfordulóról, akár megnyilatkozásról volt szó, kezdőnek pedig akkor, ha a bal periférián az első diskurzusjelölő elem utáni második helyet foglalta el (ha viszont két diskurzusjelölő előzte meg, akkor a harmadikat). Záró pozíciójúnak vettem minden abszolút és relatív záró helyzetű elemet, vagyis ha a jobb periféria legutolsó vagy utolsó előtti helyét foglalta el a *szerintem* (diskurzusjelölő még követhette). Belső helyzetűnek vettem minden, az előbbiektől eltérő, nem újraindított vagy félbeszakított közlésbeli előfordulást.

Mint az 1. ábrán látható, a BP-n helyezkedett el a *szerintem* előfordulásainak több mint 60%-a, csaknem egynegyede pedig belső pozíciójú volt. Figyelemre méltó, hogy a relatív kezdő helyzet dominált (több mint kétszerannyi találattal, mint az abszolút kezdő), vagyis a BP-n megjelenő *szerintem*-et jellemzően megelőzi egy másik dis-



1. ábra. A *szerintem* pozíciói a BEA-társalgásokban
(AK = abszolút kezdő, K = kezdő, B = belső, Z = záró)

kurzusjelölő (és, meg, de, tehát, hát, na hát, igen de, mert, egyébként, mondjuk).

Az alábbiakban az összes pozícióra hozok példát.

Abszolút kezdő – beszédfordulókezdő:

- (6) TP: *én csak ebben tudok reménykedni*
 IK: *hát igen...*
 B: **szerintem** ez azért nem annyira általános, hogy minden szülő ilyen fiatalon ennyire elengedi (bea147)

Abszolút kezdő – megnyilatkozáskezdő:

- (7) B: *nem vagyok munkamániás, nekem muszáj dolgozni szerintem egy emberek elég nagy többségének muszáj dolgozni, különben nem tud mit enni* (bea034)

Kezdő:

- (8) B: *ahogy már beszéltünk itt morális válságról az er- erkölcsi színvonal is nagyon sokat zuhant és énszerintem ennek mindenképpen köze van hozzá* (bea147)

Belső:

- (9) B: *hát azér egy szakember szerintem jobban felméri hogy milyen fal tehát hogy egy ilyen m húsz centis vál- válaszfal mer ez nem ööö tartófal* (bea175)

Relatív záró:

- (10) B: *hát ezt ezt tüdőből ez... még most is izomlázás lennék szerintem úgy-hogy*
 IK: *biciklipumpa* (bea170)

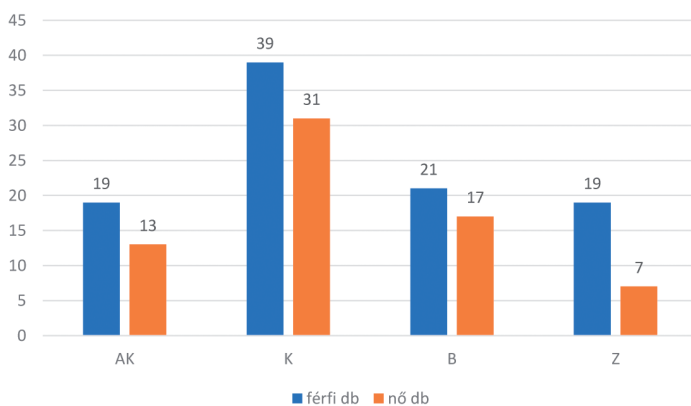
Záró:

- (11) B: *meg meg meg a divat is egyre elrugaszkodottabb szerintem tát ezér is nehéz például ajándékokat venni* (bea331)

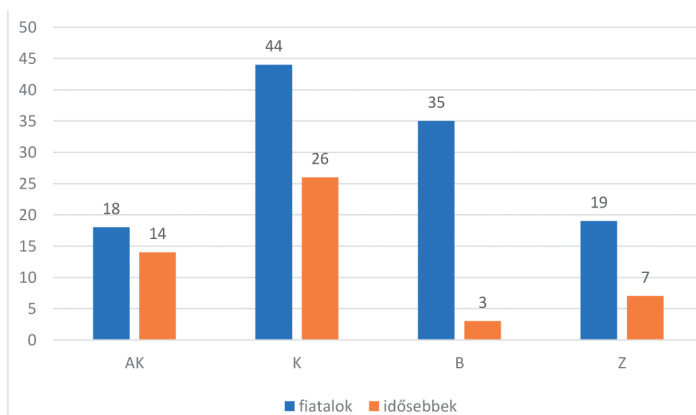
Mind az előfordulások összességét, mind az egyes pozíciókat nézve a férfiak produkáltak több *szerintem*-et (2. ábra), a legnagyobb különbség a záró pozícióban mutatkozott a javukra.

A 3. ábra a fiatalok előnyét szemlélteti a *szerintem* mindegyik pozíciójában. Különösen látványos az eltérés a belső pozíciót illetően.

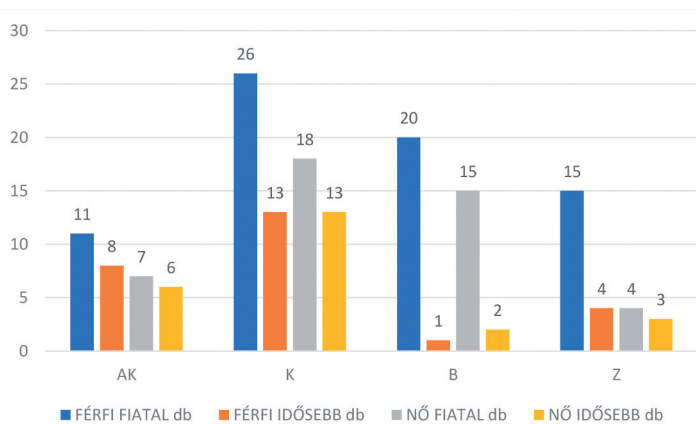
Jól láthatóan a fiatal férfiak használták a legtöbb *szerintem*-et mindegyik pozícióban (4. ábra) – ugyanakkor egy vagy több sokat beszélő adatközlő önmagában is vezethet ilyen eredményekre. Ez valóban így is volt, a bea179-es adatközlő egymagában 39-szer használta a *szerintem*-et, ami a férfiak összes *szerintem*-előfordulásának a 39,8%-a, a fiatalokénak pedig a 33,6%-a volt.



2. ábra. A szerintem előfordulásai (db) pozíciók és nemek mentén a BEA-társalgásokban



3. ábra. A szerintem előfordulásai (db) pozíciók és kor mentén a BEA-társalgásokban



4. ábra. A szerintem pozíciói nemek és korok mentén a társalgásokban

Az elvégzett khí négyzet próba ($\chi^2 = 2,664$; $df = 3$, $p > 0,1$) megmutatta, hogy nem szerint nem volt szignifikáns eltérés a pozíciókat illetően, kor szerint azonban igen: **a fiatalabbak az összes pozícióban szignifikánsan gyakrabban használták a szerintem-et**. Kétféle elemzés történt erre vonatkozóan: az elsőben az AK és a K kategóriát nem vontam össze ($\chi^2 = 13,509$, $df = 3$; $p < 0,05$), a másodikban a bal perifériát egységesen néztem (AK+K), a különbség itt is jelentős volt a két korcsoport között ($\chi^2 = 13,053$; $df = 2$, $p < 0,05$).

A 38 darab belső (mediális) *szerintem*-et az explicit alanyhoz és az állítmányhoz (mint a mondat magjához, az állítást hordozó részhez) képest elfoglalt helyzete szerint 5 csoportba soroltam be:

– közvetlenül alany előtti pozíció (2 db), például:

- (12) B: *attól függetlenül hogy végig nagyon élveztem de de de égettem is a kalóriákat rendszeren azért 'a színpadon meg a lámpák alatt szerintem ez teljesen alap* (bea179)

– közvetlenül állítmány előtti pozíció (7 db), például:

- (13) B: *nem tudom hogy hogy jutottunk el idáig egyszerűen az emberek szerintem ostobák így mondjuk a nagy része vagy tényleg hülyék* (bea166)

– közvetlenül állítmány utáni pozíció (11 db), például:

- (14) B: *mindenképpen jobb szerintem is egy személyes ajándék* (bea017)

– közvetlenül a névszói állítmány névszói része előtti pozíció (6 db), például:

- (15) B: *szóval ez ez szerintem egy hiányos dolog* (bea113)

– egyéb pozíció (12 db), például:

- (16) B: *ilyen nagy okosságokat szerintem erről nem lehet mondani* (bea149)

Ez alapján megállapítható, hogy a mediális *szerintem* az esetek csaknem felében közvetlenül megelőzte vagy követte az állítmányt.¹⁰ Fontos azonban megemlíteni, hogy 17 eset (a belső előfordulások 44,7%-a) a már említett, nagyon hosszú társalgásban részt vevő bea179 beszélőtől származott, aki túlnyomórészt az állítmány előtt/után használta a *szerintem*-et.

A belső pozíciójú *szerintem*-használatok mindegyike **a teljes proposícióra vonatkozott**, ezt tekintve tehát a véleményjelölő bármelyik említett helyzetben megjelenhet; az eredeti (17a) megnyilatkozásbeli *szerintem* hatóköre BP (17b) és JP (17c) helyzetben is ugyanaz:

¹⁰ Ez a kezdő és záró pozíciókban is lehetséges, de ezeket most nem vizsgáltam ilyen szempontból.

- (17a) *nem lehet szerintem aláfestésnek Wagnert hallgatni sehol* (bea179)
 (17b) *szerintem nem lehet aláfestésnek Wagnert hallgatni sehol*
 (17c) *nem lehet aláfestésnek Wagnert hallgatni sehol szerintem*

Megvizsgáltam, hogy a *szerintem* BP-n és JP-n elhelyezkedő változatai esetében megfigyelhető-e különbség a funkciókat illetően, vagyis azt, hogy igaz-e az a feltevés, miszerint (abszolút) kezdő pozícióban (BP) a véleményjelölő használata inkább episztemikusabb (inkább valószínűsítést fejez ki), míg záróban (JP) interszubjektívebb, inkább értékelést ad vissza.

A záró pozíciójú (JP) előfordulások mennyisége (26 db) csak a negyede volt a BP-sekéhez képest (AK+K: 102 db), így alábbi megállapításaink korlátozott érvényűnek tekinthetők.

Mivel együttes, episztemiciális rendszerről van szó, tehát a vélekedésjelölők egyaránt visszaadhatnak értékelést és valószínűsítést is, ez a képességük egyazon aktuális használatukra is jellemző. Vagyis a két szerepkör általában egyáltalán nem választható szét. Ezt tapasztaltuk a *szerintem* esetében is: bár voltak esetek, amikor inkább az értékelő (18) vagy éppen az episztemikus jelleg (19) tűnt meghatározónak, rendszerint mindkettő egyszerre volt jelen (20).¹¹ Ez igaz volt mindkét vizsgált periféria esetében – az alábbi példák révén ezt a JP esetében mutatjuk meg:

- (18) B: *tehát azért úgy teljesen meg lehet állapítani szerintem, hogy ki a bölcsész és ki a műegyetemista* (bea169) – itt a *teljesen* miatt (is) valószínűsíthetőbb az értékelés
 (19) B: *utána már könnyebb a gyakorlatot megszerezni szerintem, mint csekély tudással* (bea043)
 (20) B: *és egy idő után mindenkínél elszakad a cérna szerintem* (bea166)

A lehetséges szekvenciális szerepek meghatározásához a *szerintem* összes BP-n és JP-n belüli abszolút fordulólékező és záró fordulópozíciójú megjelenését többszöri meghallgatás után, egyenként elemeztem (tehát a nem fordulólékező és -záró AK-pozíciójukat nem). A 32 AK-előfordulásból összesen hat esetben volt **fordulólékező** az elem (két adatközlő kétszer is használta), például:

- (21) TP: *a srácnál ilyen nem matekoldalon jött ki, hanem humán oldalon*
 B: *szerintem nincs egyébként matek és humán oldal*
 TP: *jó, én erre szavazok* (bea179)

Ezek vegyes képet mutattak a beszédírányítás szempontjából: volt benne ön- és külkiválasztás, a szó erőteljesebb magához ragadása (közbevágás) és egyezkedőbb szó átadás-átvétel is. Egy ízben az éppen hallgató szerepben lévő fő adatközlő (B) kétszer is *szerintem*-mel próbálta átvenni a szót a beszédjoggal rendelkező féltől (IK), ami egy kis időre sikerült is neki – ennek feltehető oka az volt, hogy a közlése

¹¹ De ha az egyik erősebb is, ettől még a másik funkció is jelen van valamilyen mértékben, a két funkció közti tartomány kontinuumszerűen fogható fel.

háttércsatorna-jelzésként is felfogható volt –, ám azt utána az eredeti beszélő vette vissza:

- (22) IK: *pedig az egy tök jó ötlet*
 B: ***szerintem** is...*
 IK: *(már hogy nem azé, hanem)*
 B: *(**szerintem** is de)*
 IK: *(fenyítésnek) tök jó (bea032)*

Az összesen 26 darab JP-ú előfordulásból négy olyan van, amely abszolút fordulózáró helyzetű, például:

- (23) B: *az még nem bűncselekmény **szerintem***
 IK: *aha, mer egyébként annyira fura, hogy ugye én most egy csomó mindent így a jutúbon találtam meg (bea276)*

Volt néhány olyan eset, amikor a beszélő átadta volna a szót (ezt a hosszú néma szünet vagy hezitálás jelezte), de mivel senki sem vette át tőle – vagy mert senki nem szólalt meg, vagy mert csak háttércsatorna-jelzést adott –, folytatta (ezeket nem soroltam be a szóátadó kategóriába, csak azokat, amelyeknél a szóátvétel meg is történt), például:

- (24) B: *neveléssel, hát mindenképpen neveléssel **szerintem** meg hát ha az iskola színvonala is visszakapná a régi színvonalát (bea147)*

Azt láthatjuk tehát, hogy a *szerintem* szekvenciális szerepe igen szerény: az elem elenyésző számban jelentkezik fordulók elején és végén ilyen funkciókban; sokkal jellemzőbb rá, hogy ha záró helyzetben van, a beszélő folytatja utána a mondanivalóját, például:

- (25) B: *és mondjuk nem olyan rossz hogy a tizenkét éves korára már mondjuk programot tud írni **szerintem** mert mert akkor ugye ebbe nő bele (bea170)*

5. A rádióinterjúk elemzésének eredményei

Az MNSz2 (fél)spontán¹² dialógusokat tartalmazó rádióinterjúinak átiratából származó 500 véletlen találat elemzése a *szerintem* BP-n való dominanciáját mutatta (5. ábra): az abszolút kezdő (167 db) és a kezdő (120 db) előfordulások adták az ösz-

¹² Félspontánnak tekinthető a rádióinterjú műfaja, mivel az azt készítő riporter előzetesen készül, az interjúalany azonban nem vagy nem szükségszerűen, az ő részéről spontánabb megnyilatkozások születnek. Háromoldalú kommunikációs helyzetnek szokás az interjúhelyzetet tartani, mivel a résztvevők a beszédpartneren kívül a közönséghez is igazítják beszédüket (Boronkai 2012).

szes találat csaknem 60%-át. Figyelemre méltó, hogy az AK-esetek kétharmada (108 eset) fordulólékező volt, ezt magyarázza, hogy ezek az interjúk sokszor kérdés-válasz építkezésűek. Az interjúalany véleményére, gondolataira rákérdező riporternek adott válasz így gyakran indul véleményjelölővel, például:

- (26) Mv: – *Az oktatási jogok biztosaként, a gyermekek jövőjéért felelősként **mit gondol**, mennyi idő alatt érhetnek be ezek a kezdeményezések, mert hát hiszen azért ez tudati és életmódbeli változást is igényel.*

Aáry Tamás Lajos: – ***Szerintem**, be kéne vonni a gyerekeket.* (MNSz2, #856679458, doc#2599, spok_hu_radio_002)

Abszolút kezdő – megnyilatkozáskezdő:¹³

- (27) Rip: – *Négy győzelem után nyilatkozott. Ebből a négyből, azért elevenítünk fel valamit. Melyik volt a legemlékezetesebb?*

– ***Szerintem** kettő is volt. Az észak-koreai ellen, amikor meglett a kvótám, és illetve a mongol ellen, amikor bejutottam a döntőbe.* (MNSz2, #860867792, doc#2602, spok_hu_radio_005)

Abszolút kezdő – tagmondatkezdő:

- (28) Eörsi Mátyás: – *Én nagyon-nagyon régóta képviselem azt az álláspontot és arra kérem politikustársaimat, nemcsak Magyarországon, hanem az Európai Unió más tagállamaiban is, hogy amikor az Európai Bizottság hoz egy döntést, ne takarózzanak azzal, hogy ezt a döntést ránk kényszerítették, ez nem jó, ettől senki nem tudja a döntést elfogadni, ettől csak haragudni fognak az európai intézményekre, **szerintem** minden egyes politikusnak, függetlenül attól, hogy kormányon van, vagy ellenzékben van, meg kell tudnia érdemben magyarázni ezeknek a döntéseknek a hátterét, amikor az Európai Bizottság hoz egy döntést a magyar elektromos ágazattal kapcsolatban, ezt nem a magyarok ellen hozza.* (MNSz2, #859995667, doc#2601, spok_hu_radio_004)

Kezdő:

- (29) Rip: *Hogy fogadta a hírt, mikor meg tudta, hogy mit csináltak?*
*„Hazajött a kisgyerek és mesélte, akkor megdicsértem, utána, hogy jöttek sorban a telefonok, hát nagyon örültem neki, hogy ilyen ügyesen cselekedtek, ilyen gyorsan reagáltak a dolgokra, és a helyes úton döntöttek. Úgy gondolom **szerintem**, hogy én sem hagytam volna ott.”* (MNSz2, #869540339, doc#2607, spok_hu_radio_010) – egy másik vélekedésjelölőt (úgy gondolom) követ.

¹³ Az átiratok központozása lehetővé tette a (beszéd)fordulólékező, megnyilatkozáskezdő, illetve tagmondatkezdő előfordulások megkülönböztetését.

A belső helyzetű használatok a találatok egyharmadát tették ki, a zárók pedig kevesebb mint az egytizedét. Lássunk példát ezekre is:

Belső:

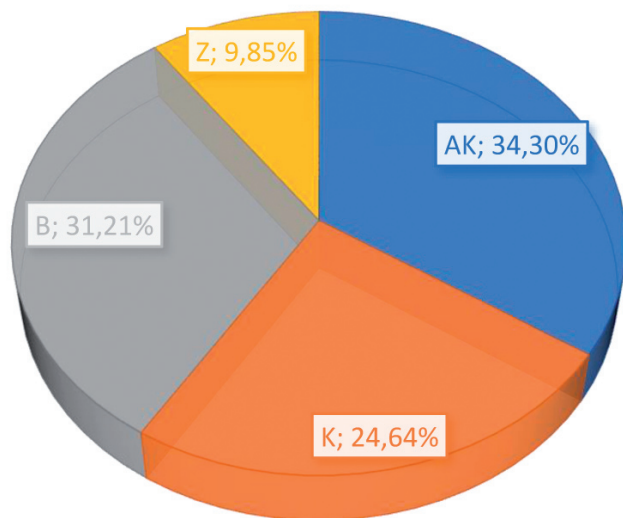
- (30) Rip. – *Csak sikerült neki?*

Telef: – *Nem sikerült. Nem, nem, és akkor beszélgettünk róla, hogy vajon miért nem, azt mondja, hogy igazából olyan szinten beszéltek a vizsgázató tanárok angolul, mint egy átlagos középiskolás, ott követte el szerintem a hibát, hogy egy-két tévedésüket kijavította, és ettől kezdve, nem ment át a szóbelin, meghallgatásra.* (MNSz2, #856121295,doc#2599,spok_hu_radio_002)

Záró:

- (31) R: – *Mi az, hogy szerintem 5?*

Körülbelülre mondom, hogy nevüket nem tudom, csak kettőnek. Mert úgy állunk az egy éjszakás kalandokhoz, hogy nem szerelem lesz belőle szerintem. (MNSz2, #863717760,doc#2604,spok_hu_radio_007)



5. ábra. A *szerintem* pozíciói a rádióinterjúkban

Kezdő pozícióban összesen 20-féle diskurzusjelölő-típust (illetve a *hogy* kötőszót) követte a *szerintem*, amelyek közül a leggyakoribbak az *és*, *de*, *akkor*; *tehát* és *hát* voltak, vagyis a *hát*-ot leszámítva a műfajfüggetlenül jelentkező, önmagában is legfrekvenciáltabb jelölők mögött jelentkezett, például:

- (32) Szlavkovics Rita: – *Most mondja, egyébként mit gondol, hogy minek köszönheti?*
 – *Hát ma aztán végképp nem mondható el az, hogy nagyon örömködnének a vállalkozások, **de szerintem** ez az elmúlt évekre mindig is igaz volt.* (MNSz2, #927517564, doc#2645, spok_hu_radio_048)
- (33) Sz. I.: – *Én úgy érzem, hogy rossz kezdés ellenére a befejezés az nagyon jól sikerült **és szerintem** egyértelmű győzelem volt.* (MNSz2, #935325232, doc#2650, spok_hu_radio_053)

A *szerintem* belső pozíciójú (151 db) előfordulásai az alábbi megoszlást mutatták:

– közvetlenül alany előtti pozíció (7 db), például:

- (34) Rip. – *Tulajdonképpen mennyi volt a legnagyobb kilengés? Most mondtam egy értéket a beszélgetés elején, ez 6.5 százalék, ez egy átlag, ugye a tavalyi évre vetítve. Mi volt a legkevesebb, és mi volt a legtöbb?*
 Fóris Sándor: – *A legrosszabb éve a nyugdíjpénztári ágazatnak, az 2000 volt, 2003 és most **szerintem 2008** lesz az.* (MNSz2, #885098065, doc#2617, spok_hu_radio_020, beszélt nyelvé)

– közvetlenül állítmány előtti pozíció (11 db), például:

- (35) *Ha csak egy előadás erejéig katedrára álltak, akkor is az a kisugárzás, szakmai hozzáállás azért **szerintem beépült** a hallgatók tudatába és úgy tudom hogy 35-en végeztek és ebből 5-6-an nem dolgoznak a sajtóban akik nem is igazán akartak a sajtóban dolgozni.* (MNSz2, #933873289, doc#2649, spok_hu_radio_052)

– közvetlenül állítmány utáni pozíció (18 db), például:

- (36) R.: – *Tehát érdemes volt végigcsinálni ?*
*Hát ahhoz képest, amilyenek gondoltam, teljese más lett, és elég jókat **beszélgettünk szerintem** ezekről a dolgokról.* (MNSz2, #877341258, doc#2612, spok_hu_radio_015)

– közvetlenül a névszói állítmány névszói része előtti pozíció (3 db), például:

- (37) Cservenka Judit: – *Amikor Bánk bánt énekelt mindig ezt az eredeti változatot?*
 Marton Éva: – *Nem, nem. Ennek több fajta változata van. Ugye az operaházban is a Nádasdi féle változat ami **szerintem az egyik legjobb.*** (MNSz2, #853072287, doc#2597, spok_hu_radio_000)

– egyéb pozíció (130 db, részletesen lásd lentebb).

Jól látható, hogy az interjúban arányában kevésbé voltak meghatározók azok a közvetlen állítmány melletti pozíciók, mint amelyek a társalgások esetében annak bizonyultak. Az „egyéb” kategórián belül ugyanakkor további, a *szerintem* szórend-jét illető tendenciák voltak megfigyelhetők (ezek a „belső”-k összesen egyharmadát tették ki, tehát kb. annyit, mint az alany-állítmány melletti közvetlen előfordulások együttesen!):

- **(tag)mondatkezdő** alanyi (20 db), tárgyi (3 db) vagy határozói szerepű (10 db) – főként vonatkozó – **névmások utáni pozíció** (összesen 33 db) – ez a topik utáni diskurzusjelölő-/kötőszó-használatnak (pl. *azonban, mondjuk, egyébként*) megfelelő helyzet (lásd a következő alpontot):

(38) *Nézzé, tehát kettes tanuló ha gimnáziumba megy, az szerintem nem alkotmányossági jog.* (MNSz2, 884459179, doc#2617, spok_hu_radio_020)

- megnyilatkozáskezdő **diskurzusjelölő(k) + (alanyi, tárgyi, határozói szerepű) névmás** (10 db) vagy **névmás + diskurzusjelölő(k) utáni** (4 db) **pozíció**:

(39) *Ennek az előadásnak szerintem az egy nagy titka, hogy a rendező észrevette, hogy a cím alatt mit ír. Tehát, hogy történik Sevillel nem tudom, hány méterre. És ezt nagyon sokszor elfelejtik, ami szerintem a darabnak egy nagyon fontos kulcsa tehát, hogy pont ebből a spanyolos temperamentumából tud dolgozni. És ez szerintem hasznára volt az előadásunknak, ami szerintem egy kicsit jobban sodorta azt, amit úgy lehetett sodorni.* (MNSz2, #931574773, doc#2648, spok_hu_radio_051)

(40) *Na most hogyha benéziünk itt a kirakaton, márkás cipőt nem látok, az az igazság, hogy bőrcipőt se látok, csupa műanyag cipőt, amit egyébként szerintem a piacon is meg lehetne vásárolni.* (MNSz2, #861455470, doc#2602, spok_hu_radio_005)

A belső pozíción belül olyan megoldások is léteztek, amelyek esetében morfológiai természetű (pl. összetett állítmány) (41) vagy szervetlen szókapcsolat (42) tagjai közé került be a *szerintem*:

(41) ifjabb Tóth György: - *De továbbra is magyarul énekelnek. Eddig is magyarul énekeltünk és nem is fog szerintem megakadályozni semmi ebben.* (MNSz2, #854644708, doc#2598, spok_hu_radio_001)

(42) Juhászné Galambvári Csilla, a nyíregyházi Humán Net Alapítvány munkatársa: - *A roma közösségi ház a Huszár lakótelepen már közel szerintem tíz éve hogy működik.* (MNSz2, #942179235, doc#2655, spok_hu_radio_058)

Az értékelő vs. valószínűsítő funkciók tekintetében a társalgásokra vonatkozó elemzésekhez hasonló eredményekre jutottunk: értelmetlennek bizonyult a szétválogatás (pl. a következő három kategóriába: értékelő, valószínűsítő, a kettő valamilyen keveréke), mivel az esetek szinte mind valamilyen fokú keveréknek minősültek (lásd a fenti példákat).

6. Konklúziók

A hipotézisek tesztelése a következő eredményekkel járt: H1a megerősítést nyert: a *szerintem* mindkét vizsgált műfajban (társalgások, rádióinterjúk) kezdő (AK + K), azaz BP-pozícióban volt a leggyakoribb, ezt követte a belső és a záró helyzet. Ez egyrészt igazolja, hogy a diskurzusjelölők alapvetően a BP-t preferálják, ami funkcióikkal (és multifunkcionalitásukkal) jól magyarázható: a téma és a kapcsolt diskurzussegmens indítását, a vonatkozó beszélői viszonyulást értelemszerűen a közlés (leg)elején célszerű megadni. A nyitás azért is lényegesebb a zárás jelölésénél (ami sokkal ritkábban történik diskurzusjelölővel, mint az előbbi), mert ha a nyitást általában jelöljük, a zárás jelölésére kevésbé vagy nincs szükség: az új nyitás, téma-váltás stb. maga azt is jelöli, hogy az előző szegmens lezárult. Feltételezhető, hogy ott jelöljük diskurzusjelölővel a szegmens és a téma befejezését, ahol az valamilyen okból kifolyólag fontosabb vagy egyértelműbbnek kell lennie a szóátadásnak.

H1b is igazolódott: a rádióinterjúkban a *szerintem* valóban kevesebb-szer fordult elő belső pozícióban, mint (abszolút) kezdőben vagy záróban. Ennek magyarázatát abban láthatjuk, hogy más beszélt műfajokban is ez a helyzet, tehát a (fél)spontán helyzet nem okvetlenül jár azzal, hogy a belső helyzetű találatok a többi pozíció rovására „túláságosan” felszaporodnak.¹⁴ Az ugyanakkor önmagában figyelemre méltó, hogy a *szerintem* nagy arányban (egyharmad előfordulás) jelentkezett a perifériákon kívüli helyzetben. Ekkor sokszor a topikot követő kötőszói jelölőkre jellemző szórendi pozíciókat vette fel.

H2-t egyértelműen megcáfolták az adatok: a pozíció nem mutatott összefüggést a *szerintem* két modális alfunkciójával. Az eredmények szerint a modális használatok – szemben a szekvenciális, egyéb retorikai vagy inferenciális szerepekkel – nem korlátozódnak az egyes perifériákra. Olyannyira nem, hogy e modális szerepek a *szerintem* belső pozíciójú változataiban is ugyanúgy egymással valamilyen mértékben összefonódva jelentkeznek, mint a perifériákon.

H3 igazolódott: a *szerintem* inkább szóátvételnél volt használatos a kezdő határvonal jelölőjeként, semmint szóátadásnál. Hangsúlyozandó azonban, hogy olyan kis mennyiségben jelentkezett fordulónytáskor és -záráskor, hogy a beszédirányításban játszott szerepe emiatt elenyészőnek mondható. Az interjúkban viszont tipikus volt a fordulókezdő pozíció, amely a már említett műfaji helyzettel (az interjúalany véleményét kérdezik valamely témával kapcsolatban) magyarázható.

A *szerintem* a relációsság szempontjából átmeneti jelenségnek tűnik: nem kötőszói (eredetű) diskurzusjelölő, de pozíciói sokban megfelelnek azokénak; a pozíció tartozik a hatókörébe, viszont a témairányításban részt vesz (részletesen lásd lentebb).

A *szerintem* tehát pozíciójától függetlenül mindig kifejez vélekedést (azon belül valószínűsítést és értékelést), az episztenciális modalitás visszaadása a fő szerepe, ehhez a BP-n és JP-n egyéb szekvenciális (kezdő, illetve záró határvonal jelzése,

¹⁴ A két vizsgált műfajra kapott eredményeket szándékosan nem hasonlítom össze egymással, mivel más módszerrel születtek: az első esetben teljes találati mintát elemeztem, a másodikban véletlent.

témaváltás és -újrakezdés), retorikai (konklúzió, részletezés stb.) és interszónális (arculatkezelés, egyetértés / egyet nem értés kifejezése) funkciók társulhatnak. A *szerintem*-et a BP-n és a JP-n nem tarthatjuk más hatókörű és kategóriájú elemnek, mint amikor belső pozíciót vesz fel; annak sem látszik értelme, hogy mindig meg-lévő modális karaktere miatt „kettős” hatókörűnek tartsuk (BP-n/JP-n diskurzus- és mondatfelettinek, belső helyzetben pedig csak az utóbbinak).

Bár a vizsgálatnak nem volt tárgya a *szerintem* összes diskurzusjelölői szerepének a bemutatása az elemzett anyagokban, az világos, hogy retorikai és interszónális funkciókat bármelyik pozícióban elláthat. További tisztázásra szorul azonban, hogy interszónális szerepei miért nem kapcsolódnak csak a JP-hez (vö. Dér 2020), azt milyen más tényezők befolyásolhatják.

SZAKIRODALOM

- Beeching, Kate – Detges, Ulrich 2014. Introduction. In: Beeching, Kate–Detges, Ulrich (eds.): *Discourse functions at the left and right periphery. Crosslinguistic investigation of language use and language change*. Brill, Leiden–Boston, 1–23. <https://doi.org/10.1163/9789004274822>
- Boronkai Dóra 2012. A társalgási struktúra mint stílustényező. Interakcionális stilisztikai vizsgálatok a belebonyolódás szakaszában. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest, 127–59.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511813085>
- Crible, Ludivine 2018. *Discourse markers and (dis)fluency*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/pbns.286>
- Degand, Lisbeth 2014. *So very fast very fast then*. Discourse markers at left and right periphery in spoken French. In: Beeching, Kate – Detges, Ulrich (eds): *Discourse functions at the left and right periphery. Crosslinguistic investigation of language use and language change*. Brill, Leiden–Boston, 151–78. https://doi.org/10.1163/9789004274822_008
- Degand, Liesbeth – Anne-Marie Simon–Vandenberghe 2011. Grammaticalization and (inter)-subjectification of discourse markers. *Linguistics* 49: 287–94. <https://doi.org/10.1515/ling.2011.008>
- Dér Csilla Ilona 2012. Beszélőváltások során használt diskurzusjelölők a magyar spontán beszédben. *Beszédkutató* 2012: 130–41.
- Dér Csilla Ilona 2016. A *szerintem* diskurzusjelölő szinkrón és diakrón vizsgálata. In: Reményi Andrea Ágnes – Sárdi Csilla – Tóth Zsuzsa (szerk.): *Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 474–85.
- Dér Csilla Ilona 2018. A *szerintem* véleményjelölő a magyarban. In: Gecső Tamás – Szabó Mihály (szerk.): *Egy- és többértelműség a nyelvben*. Kodolányi János Egyetem–Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest, 57–60.
- Dér Csilla Ilona 2020. *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*. KRE–L’Harmattan, Budapest.
- Detges, Ulrich – Waltereit, Richard 2014. *Moi je ne sais pas* vs. *Je ne sais pas moi*: French disjoint pronouns in the left vs. right periphery. In: Beeching, Kate – Detges, Ulrich (eds): *Discourse functions at the left and right periphery. Crosslinguistic investigation of language use and language change*. Brill, Leiden–Boston, 24–46. https://doi.org/10.1163/9789004274822_003

- Fraser, Bruce 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–52. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(98\)00101-5](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(98)00101-5)
- Furkó Bálint Péter 2019. *Diskurzusjelölők és egyéb diskurzuspragmatikai eszközök forgatókönyvek, tankönyvek és irodalmi szövegek párbeszédeiben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- González, Montserrat 2004. *Pragmatic markers in oral narrative. The case of English and Catalan*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/pbns.122>
- Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya – Horváth Viktória – Grácz Tekla Etelka – Beke András – Neuberger Tilda – Nikléczy Péter 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–24.
- Haselow Alexander 2012. Discourse organization and the rise of final then in the history of English. In: Hegedűs, Irén – Fodor, Alexandra (eds.): *English historical linguistics 2010. Selected papers from the Sixteenth International Conference of English Historical Linguistics (ICEHL 16). Pécs, 23–17 August 2010*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 153–75. <https://doi.org/10.1075/cilt.325.07has>
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard 1997. *Alors and donc* in spoken French: A reanalysis. *Journal of Pragmatics* 28: 153–87. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(96\)00086-0](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(96)00086-0)
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–177.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Mullan, Kerry 2010. *Expressing opinions in French and Australian English Discourse. A semantic and interactional analysis*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/pbns.200>
- Onodera, Noriko O. 2014: Setting up a mental space: A function of discourse markers at the left periphery (LP) and some observations about LP and RP in Japanese. In: Beeching, Kate – Detges, Ulrich (eds.): *Discourse functions at the left and right periphery. Crosslinguistic investigation of language use and language change*. Brill, Leiden–Boston, 92–116. https://doi.org/10.1163/9789004274822_006
- Traugott, Elizabeth Closs 2003. From subjectification to intersubjectification. In: Hickey, Raymond (ed.): *Motives for language change*. Cambridge University Press, Cambridge, 124–39. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486937.009>
- Traugott, Elizabeth Closs 2012. Intersubjectification and clause periphery. In: Brems, Lieselotte – Ghesquière, Lobke – Van de Velde, Freek (eds.): *Intersections of intersubjectivity. Special issue of English Text Construction* 5: 7–28. <https://doi.org/10.1075/etc.5.1.02trau>
- Traugott, Elizabeth Closs 2014. On the function of the epistemic adverbs *surely* and *no doubt* at the left and right peripheries of the clause. In: Beeching, Kate – Detges, Ulrich (eds.): *Discourse functions at the left and right periphery. Crosslinguistic investigation of language use and language change*. Brill, Leiden–Boston, 72–91. https://doi.org/10.1163/9789004274822_005

Dér Csilla Ilona

egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

<https://orcid.org/0000-0003-2341-7741>

SUMMARY

*Dér, Csilla Ilona***Discourse marker at the periphery? On the positions of the attitude marker *szerintem* ‘in my view’ in spoken Hungarian**

This paper discusses the positions and (modal) roles of *szerintem* ‘in my view’ as discourse markers (more exactly, attitude markers) in spontaneous conversations and in semi-spontaneous interviews. The study approaches *szerintem* from other discourse markers typically occurring at discourse peripheries, showing that – albeit this item, too, typically occurs at the left periphery, especially in the material of the interviews – it often occurs in internal position, too, especially in spoken language, where it also takes scope above the whole proposition. The expression of probability and that of evaluation cannot be told apart either with respect to positions or to the genres investigated, the two are intertwined. Although *szerintem* is most frequently used in initial position, its sequential roles having to do with discourse management (turn taking, taking/yielding the floor) are meagre.

Keywords: periphery, position, scope, discourse marker, attitude marker, spoken language

A lexikai variánsok és az alakpárok kapcsolatrendszer**1. Bevezetés**

A Magyar Nyelvőr 144. évfolyam 2. számában megjelent tanulmányunkban (Lőrincz G. – Lőrincz J. 2020) a nyelvi variativitás elméleti kérdéseivel foglalkoztunk. A magyar és a nemzetközi szakirodalom alapján definiáltuk a nyelvi variativitás fogalmát, és ismertettünk néhány – egymástól csak részben eltérő – variánsstipológiát, amelyek véleményünk szerint haszonnal alkalmazhatók a kérdéskör további kutatásában. Dolgozatunkban többször jeleztük – az összegzésben pedig nyomatékosan kiemeltük –, hogy az alakváltozatokkal azonos jegyeket (is) mutató lexikológiai jelentésviszonyok, illetve nyelvi jelenségek (pl. részleges alak- és jelentésmegosztás, szóhasadás, dublettek, konvergens alak- és jelentésfejlődés stb.) részletes elemzése és a variativitástól való elhatárolása önálló keretet kíván, amelyet ez a tanulmány biztosít a hazai és a nemzetközi szakirodalomra építve.

Azt is tisztáztuk, hogy bár a nyelvi variativitás az összes nyelvi szinten megfigyelhető, a variánsokat érintő legtöbb nyelvészeti kutatás mégis a lexémaszintre összpontosít, ezért ebben az írásban elsősorban mi is ezt vizsgáljuk, már csak azért is, mivel a különböző lexikológiai jelentésviszonyok (amelyek valamelyikébe a legtöbb szóalakpár besorolható) is elsődlegesen ehhez a szinthez kapcsolódnak. Emellett természetesen beszélhetünk például szintaktikai szinonímiáról vagy a toldalékmorfémák homonímiájáról, de ezeknek a jelenségeknek a vizsgálatától ebben a tanulmányban eltekintünk.

A kutatásban a szinkrón nézőpont érvényesítése mellett (pontosabban azzal együtt) nélkülözhetetlen a diakrónia szempontjainak a figyelembevétele is, mivel több részkérdés, így például a jelentésváltozások különböző típusai is csak a történetiség vonatkozásait szem előtt tartva értelmezhetők adekvátan. A diakrónia kapcsán azonban nemcsak az etimológiai összefüggéseket, hanem az analógiai alapuló jelenségeket is érinteni fogjuk.

2. Tisztázandó (alap)fogalmak

A dolgozat elején tisztáznunk kell, melyek azok a nyelvi jelenségek, amelyek ugyan összefüggésbe hozhatók a lexikai szintű variativitással, de el kell határolnunk őket. Előző tanulmányunkban ugyan meghatároztuk az alakpár terminus jelentését, ez azonban jelen dolgozat szempontjából is elengedhetetlen:

„A szóalakpárok olyan alakkettősök, amelyeknek tagjai valamely önállóbb szóelem, képző, jel stb. tekintetében különböznek egymástól, mégpedig úgy, hogy többnyire kisebb-nagyobb jelentéskülönbség is van köztük” (Grétsy–Kovalovszky 1980: 139).

Ez a definíció bizonyos szempontból túl általános, másrésről viszont megfelelő ahhoz, hogy minden olyan nyelvi jelenséget ide soroljunk, amelyekben a lexikai elemek között bármilyen fokú alak- és jelentésbeli hasonlóság megfigyelhető. Ennek a meghatározásnak az értelmében alakpárnak tekinthetők a részleges alak- és jelentésmegoszlás esetei (*aljazat* – *aljzat*, *áldozik* – *áldoz*), a szó(alak)hasadás körébe tartozó nyelvi jelenségek (*apraja* – *aprója*, *dobban* – *döbben*), a szinonim képzővel létrehozott azonos tövű szinonimák (*zsibbasztóan* – *zsibbasztólag*, *tördel* – *tördös*), a paronimák egy csoportja (*helyiség* – *helyiség*, *fáradtság* – *fáradtság*), a kettős vagy többszörös átvételek (*bődön* – *puttony*, *rozsdá* – *ragya*), az igenévszókból hangrendi átcsapással kialakult párok (*csal* – *csel*, *ár* – *ér*), az álhomonimák toldalékkolt alakjai (*daruk* – *darvak*, *százada* – *századja*), a konvergens alak- és jelentésfejlődés során létrejött párok (*kupa* – *kupak* – *kobak*, *part* – *mart*), valamint azok az esetek is, amelyek alakja ugyan hasonló, közös szemantikai jegyeik is vannak, de etimológiai összetartozásukra vagy éppen össze nem tartozásukra vonatkozó adatok az általunk tanulmányozott szakirodalomban nincsenek (*omlik* – *ömlik*, *apad* – *eped*). Elöljáróban megjegyezzük, hogy bár az ismertetendő párok tagjai között többféle alak- és/vagy szemantikai viszony lehetséges, ezt azonban az egyszerűség kedvéért formailag nem jelöljük, így minden pár, illetve sor elemeit – kivéve természetesen az egyenes idézetekben szereplőket – gondolatjellel kapcsoljuk egymáshoz.

3. A lexikológiai jelentésviszonyok kapcsolatrendszere

Ahhoz, hogy a vizsgált jelenségeket rendszerben láthassuk, alapvető fontosságúnak tartjuk a Károly Sándor által elkülönített lexikológiai jelentésviszonyok ismertetését, amelyet a jobb áttekinthetőség érdekében az alábbi táblázatban közlünk:

1. táblázat. Károly Sándor által elkülönített lexikai jelentésviszonyok (1970: 78)

JELENTÉS → ALAK ↓	Egy jelentés (monozémia)	Több összefüggő jelentés (poliszémia)	Több összefüggéstelen jelentés (heterozémia)
Egy alak (mononímia)	Egyjelentésű szavak: <i>szű, hasis, pikkelylik</i> (1)	Többjelentésű szavak: (poliszémák): <i>ezüst, baba, kikap</i> (2)	Azonos alakú szavak (homonimák): <i>áll¹, áll², szeg¹, szeg², szeg³</i> (3)
Több hasonló alak (polinímia)	Alakváltozatok: <i>fel/föl; csoda/csuda</i> (4)	Jelentésmegoszlás: <i>bozotos, bozontos; csoma, csoma; gomb, gömb;</i> (5)	Jelentésselkülönülés: <i>guba, gubó; jóság, jóság; suhan, suhanc</i> (6)
Több különböző alak (heteronímia)	Rokon értelmű szavak (szinonimák): <i>kutya, eb, arc, ábrázat, pofa</i> (7)	Mezőösszefüggés: <i>fül, orr, szem, eszik, iszik, fácán, fűrj</i> (8)	Összefüggéstelen szavak: <i>lő, asztal, indulat</i> (9)

A táblázat középső sorában (4–6 jelöléssel) található azok a jelentésviszonyok, amelyek elemei alakilag, szemantikailag és etimológiailag is szorosan összefüggenek. Károly Sándor felhívja rá a figyelmet, hogy rendszere nem statikus, hiszen az egyes jelentésviszonyok átalakulhatnak egymásba. Az alábbiakban csak azokat a (táblázat szerinti vízszintes, majd függőleges irányú) változásokat részletezzük, amelyek összefüggésbe hozhatók az alakpárokkal:

2. táblázat. A jelentésváltozások típusai Károly Sándor rendszerében

2→3 jelentésszétválás	<i>daru¹⁺²; 'állatfajta'; 'gépfajta' → daru¹ 'állatfajta'; daru² 'gépfajta'</i>
4→5 jelentéskeletkezés többalakúság mellé	<i>penget – pönget 'pengő hangot hallat' → 'ua.; 'szóba hoz'</i>
5a→5b jelentésmegoszlás	<i>gomb: gömb → gomb¹⁺² 'ruha gombja'; 'torony gombja'; gömb¹⁺² 'mérési test'; 'torony gömbje'</i>
5→6 jelentésszétválás a többalakúság mellett	<i>idétlen¹⁺², időtlen¹⁺² → időtlen 'idő nélküli'; idétlen 'ügyefogyott, esetlen'</i>
7→8 jelentésselválódás a szinonimák között	<i>csavar 'jobbra-balra mozgat'; csóvál 'ua.' csavar → 'körben mozgat'; csóvál 'jobbra-balra mozgat'</i>
7→9 és 8→9 jelentéselidegenedés	<i>csügged 'függ'; függ 'függ' → csügged 'szomorkodik'; függ 'függ'</i>
6→5b jelentéskeveredés	<i>csótár 'lótakaró'; sujtás 'zsinór; sallang' → csótár 'lótakaró; sallang'; sujtás 'zsinór; sallang'</i>
5→4 jelentésszegényedés a többalakúság mellé	<i>csorgó¹⁺²; csurgó¹⁺² 'csatorna'; 'patak' → csorgó: csurgó 'csatorna, cső'</i>
1→4 alakgazdagodás	<i>gyimilcs → gymölcs; gymölcs</i>
4→7 alakelkülönülés	<i>? → finn kala; magyar hal</i>

2→5a alakkeletkezés a többértelműség mellé	$szem^{l+2} \rightarrow szem^{l+2}; sz\ddot{o}m^{l+2}$
5b→8 alakelkülönülés a többértelműség mellé	? → szőr ^x ; sörény ^{x1}
3→6 alaktávolidás a jelentésselkülönültség mellé	$guba^l$ 'ruhadarab'; $guba^2$ 'növényrész' → $guba^l$ 'ruhadarab'; $gubó$ 'növényrész'
6→9 alaksztévalás a jelentésselkülönültség mellé	? → csillog; sajog
4→1 alakszegényedés	sör; ser → sör
8→5b alakközeledés a jelentés-összefüggés mellé	jargal 'lovagol'; nyereg 'lószerszám' → nyargal 'ua'; nyereg 'ua'
5a→2 alakszegényedés a többértelműség mellé	$teher^{l+2} + tereh^{l+2} \rightarrow teher^{l+2}$
9→6 alakközeledés összefüggéstelen jelentések mellé	suhancár; suhan; → suhanc; suhan

A fenti változások közül a legtöbb magától érthető, ám van néhány eset, amelyeket érdemes részletesebben is megvilágítani. Közülük az első a jelentéssztévalás (2→3) – ez azonos az ÉrtSz. által álhomonímiának nevezett jelenséggel –, amelynek zárólag a toldalékolt esetei fontosak számunkra, hiszen a jelentésbeli mellett csak ezeknél figyelhető meg részleges alaki elkülönülés is (pl. *daruk* – *darvak*, *száza-da* – *századja*, *jobbot* – *jobbat*). A második a jelentésselkülönülés a szinonimák között (7→8), amelynek esetében ugyan az igetövek (*csóv-* – *csav-*) variánsok, ám hozzájuk szinonim képző járul (vö. Juhász J. 1980: 112–3), vagyis szinonimák. A harmadik az alaksztévalás a jelentésselkülönültség mellé (6→9), amikor az alaki eltávolidás már olyan mértékű, hogy a kapcsolatot még a nyelvész szakemberek számára is nehéz kimutatni, ennek következtében a szakirodalomban is csak kevés idesorolható párt, sort találunk: ilyenek lehetnek például a *csúnik* – *sínylik* (vö. Kiss 1966), a *cseng* – *kong* (vö. Károly S. 1966), a *pereg* – *forog* – *kering* (vö. Horváth K. 2011), esetleg még a *bolyhos* – *molyhos* – *pelyhes*. Horváth Katalin (2004) a jelenséggel kapcsolatban megjegyzi:

„Az ősi – ennél fogva jóval nehezebben bizonyítható – szóhasadás eddig ismeretlen eseteinek feltárása még sok meglepő eredménnyel járhat. Ha ugyanis szókészletünk bizonyos tagjaiban a szóhasadás ősi formáit ismerjük fel, s a homályba vesző alaki és jelentésbeli kapcsolatokat bizonyítani vagy legalább valószínűsíteni tudjuk, kiterjeszthetjük az egy szócsaládba tartozó elemek számát, pontosabbá tehetjük a közöttük lévő összefüggéseket. Ezzel mindeddig ismeretlen vagy bizonytalan eredetűnek tartott elemeket kapcsolhatunk ismert eredetű szócsaládokba, növelhetjük belső keletkezésű szavaink számát.”

A negyedik jelenség az alakközeledés a jelentés-összefüggés mellé (8→5), amelynek során a közös szemantikai jegyeket (is) mutató, de eltérő etimológiájú szavak alakja elkezd hasonlítani egymásra. Ezt a csoportot azért fontos kiemelni, mert a szópárok tagjai között nem feltétlenül szükséges az eredetbeli összefüggés megléte ahhoz, hogy közöttük szemantikai kapcsolat alakuljon ki (lásd még szinonimák).

4. Szó(alak)hasadás, részleges alak- és jelentésmegoszlás

Az alakpárok közül vegyük szemügyre először a teljes, illetve részleges alak- és jelentésmegoszlás eseteit. A szó-, illetve szóalakhasadás jelenségeivel Grétsy László behatóan foglalkozott, ezért jelen dolgozatban csupán a kérdéskör legfontosabb jellemzőit ismertetjük. Grétsy szerint a szóhasadás

„eredményeképpen egy szó akár alapalakjában, akár képzős, jeles vagy ragos formájában két, esetleg több alakváltozatra bomlik ugyanabban a nyelvben, s az alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentésselkülönülés áll be, függetlenül attól, hogy a hangalak vagy a jelentés szándéktalan megoszlása, illetőleg tudatos megosztása előzte-e meg a másikat” (Grétsy 1962: 16).

Elekfi László így ír a jelenségről:

„A szóhasadás elnevezés nyelvtörténeti folyamatot jelent, de olyan folyamatot, melynek lenyomata van a nyelv lexikológiai állapotában mint szinkrón metszetben. [...] E folyamat különféle fázisai és változatai tetten érhetők a mai nyelvhasználatban, melynek sajátosan megjelenítő preparátumai – szükségszerűen némi késéssel – az értelmező (és egyéb leíró célú, például nyelvjárási) szótárak” (Elekfi 1996: 296).

Pusztai Ferenc (2000: 400–1) felhívja rá a figyelmet, hogy a vizsgált folyamat – amelyet a szemléletesség kedvéért *széthasadás*nak nevez – kétpólusú, hiszen a *szóhasadás* terminus szándéktalan szóalkotásra utal, míg a *szóhasítás* (pl. *bibi* – *bibe*, *keresztény* – *keresztén*, *cakó* – *cankó*) egyértelműen a szándékosság mozzanatát (pl. a különböző szaknyelvek terminológiájának kialakítását) rejti magában.

Grétsy elkülöníti egymástól a *szóhasadást*, illetve a *szóalakhasadást*, utóbbihoz csak a jellel és raggal ellátott alakokat sorolva:

„a szóhasadás folytán új szó, pontosabban egy meglevőből két szó teremődik (pl. *álom*: *álomtalan* ~ *álmatlan*), akkor viszont, ha ugyanazon szó valamely toldalékos (értsd raggal vagy jellel ellátott) formája két alakváltozatban is használatos, s a kettő között jelentésbeli, funkcionális különbség fejlődik ki (pl. az *éber* melléknév módhatározói alakjai: *éberen* vagy *ébren*, más-más jelentéssel), még mindig csak egy szóval van dolgunk” (Grétsy 1962: 63).

Megfontolandó azonban H. Varga Márta megállapítása, amely szerint:

„az egymásból fejlődött alakokat – legyen szó alapszóról vagy toldalékolt (képzős, jeles, ragos) formákról – a jelentéskülönbségek miatt talán mégiscsak érdemes és kívánatos lenne önálló szavaknak tekintenünk, amelyeket külön szócikkekként kellene szerepeltetnünk a szótárakban” (H. Varga 2009: 179).

Ezzel az olyan gyakorlati jellegű problémák is elkerülhetők lennének, amikor egy-egy alapszó toldalékolt alakjait el kell határolni egymástól: *gyapjas* ~ *gyapjús* → szóhasadás, de *gyapja* ~ *gyapjúja* → szóalakhasadás (vö. H. Varga 2009: 180).

A szóhasadás kapcsán azt a jelenséggörőt is meg kell említenünk, amelyet Grétsy László (1962: 33–41) látszólagos szóhasadásnak nevez, hiszen ennek egyik alcsoportja azonos a szűkebb értelemben vett dublettekkel (ezekről részletesen a 8. pontban esik majd szó): a kettős átvételek (*trón – trónus, megye – mezsge, haluska – galuska, pont – punktum, dalia – deli, cár – császár – Caesar*) vagy más-más nyelvből, vagy egy nyelv más-más nyelvjárásából, vagy különböző időkben került nyelvünkbe.

„A szóhasadástól, amely mindig a nyelv belső életében keletkezik, meg kell különböztetnünk az olyan átvételeket, amelyek már alakra is rendkívül megszese esnek egymástól, amelyeknek összetartozását csak a nyelvész tudja, de a beszélő nem érzi, mint pl. *ikra* és *zsiger*, *trágya* és *draszé*, *káposzta*, *kompót*, *komposzt*, *piskóta* és *biszkvit*” (Hadrovics 1992: 87).

A másik alcsoportba a nyelvjárási különfejlődéssel alakult párok tartoznak: *csomota* ’csemete’ – *csömöte* ’törmelék’ (kiskunfélegyházi nyelvjárás); *bújtor* – *bugyor* ’bútor’ (légrádi tájnyelv); *pecsönye* (szalonna) – *pecsenye* (csökölyi nyelvjárás); *tobosz* ’hordó nagyságú, szakajtó formájú szalmaedény’ – *toboz, doboz* (óbáti tájnyelv).

A nyelvjárási szóhasadás jelenségével Zilahi Lajos is foglalkozik egyik tanulmányában (1993: 75):

„A nyelvjárási *përgël* ~ *pîrgál* ~ *pîrkál* alakváltozatok jelentései érzékeltetik (vö. TESz. III, 206–7, 275) a közös jegyeket és az eltéréseket is (vö. *përgël* ’megpirít valamit, például levestésztát vagy káposztát, lásd *përgëlt káposzta*; *pîrgál* ~ *pîrkál* ’valamely hőforrás a papírt, ruhát enyhén megégeti és megbarnítja’). A történet mindkét szónál azonos forrás mozgatja, de a *përgël*-nél tudatos cselekvésről van szó. Emellett a cselekvés tárgya is eltér egymástól. A *përzszël* alapjelentése az előző kettőével azonos, alapvető különbség az eszköz (a tűz) erősségében van” (Zilahi 1993: 76).

A szerző a szóhasadás sajátos nyelvjárási eseteinek tekinti a nyelvjárási jelenségekre visszamenő alak- és jelentésmegoszlást, amely feloldja a köznyelvi grammatikai homonimák egyhangúságát. Leszögezi azonban, hogy ezek: „nem tiszta esetei a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásnak, lényegében azonban azok” (Zilahi i. h.). A szóban forgó jelenség az *ë*-zõ, illetve az *î*-zõ nyelvjárásokra jellemző: kny. *fejtem* – nyj. *fejtem* (múlt i.) – *fejtem* (jelen i.); kny. *mentek*: nyj. *mëntek* (múlt i. T/3.) – *mëntek* (jelen i. T/2.); kny. *ér*: nyj. *ér* ’kis vízfolyás’, *ír* ’értéke van’; kny. *él*: nyj. *él* ’vágófelület’, *il* ’van, létezik’. A nyelvjárási szóhasadás jelensége napjainkban is foglalkoztatja a nyelvész szakembereket, amit jól szemléltet például Pesti Jánosnak (2016) a *dudul* ’ének, jajgat, sír’ – *tutul* ’vonít’ szópár kapcsán írt vagy Juhász Dezsőnek a *víz-ügy* alakok összefüggését is tárgyaló tanulmánya (Juhász D. 2016: 258).

A szóhasadás azonban nemcsak a köznyelv és a nyelvjárások viszonylatában (illetve ezeken a nyelvváltozatokon belül), hanem a köznyelv és a szaknyelvek kapcsán is megfigyelhető, például: kny. *anyja* – szny. *anyája*, kny. *sugároz* – szny. *sugaraz*, kny. *szótt* – szny. *szövítt*, kny. *tárgyaltan* – szny. *tárgyatlan* (vö. H. Varga 2009). Azt is érdemes megjegyezni továbbá, hogy a jelenség két – például a szlovák és

a magyar – nyelv érintkezése során is kialakulhat, hiszen vannak olyan idegen eredetű poliszém szavak, amelyek alakja az érintett nyelvekben hasonló, és jelentésük is közel azonos, és ez azt eredményezi, hogy a magyar nyelv szlovákiai változataiban (mint kontaktusváltozatokban) az alakok és a jelentések el tudnak különülni egymástól. Jó példái ennek a *diplom* – *diploma* és a *dezert* – *desszert* szópárok. A szlovákiai magyarban a rövidebb, szlovák nyelvből kölcsönzött *diplom* alak ’oklevél’, a hosszabb, sztenderdben is használatos *diploma* változat pedig ’szakképzettséget igazoló oklevél’ jelentésű. Jakab István a szóban forgó pár kapcsán megállapítja:

„Vannak, akik az egyetemi, főiskolai oklevelet *diploma* alakban ismerik és használják, ellenben a tömegszervezetektől valamilyen tevékenységért – vagy versenyben elért eredményért – kapott oklevelet következetesen *diplom*-nak mondják; így különböztetik meg egymástól a kétfajta okiratot” (Jakab 1987: 162).

A második pár ’töltött csokoládé’ jelentésű *dezert* alakja szintén a szlovákból származik, az ’édesség’ jelentésű *desszert* változat pedig a sztenderdben is használatos. Jakab István ennek a szópárnak a jelentésbeli különbségeire is föl hívja a figyelmet, megállapítva, hogy a szlovákiai magyarok a *dezert* alakkal kizárólag a bonbont jelölik (vö. Jakab 1987: 167). A két szópár jelentésbeli megoszlásával egy közös tanulmány keretében Szabó Mihály Gizella, Lanstyák István, Vančóné Kremmer Ildikó és Simon Szabolcs (2011: 251) is foglalkozott. Mindkét esetben arról van szó tehát, hogy a szlovákból származó kölcsönlexéma jelentéstartománya szűkebb, és teljesen elkülönül a másik, magyar sztenderdben (is) használatos lexéma jelentéstartományától.

A szóhasadás kérdéskörét tárgyalva meg kell jegyeznünk azt is, hogy a szakemberek véleménye nem mindig egyezik meg egy-egy szópár eredetével kapcsolatban. Grétsy Lászlóval ellentétben például Károly László úgy látja, hogy a *toboz* – *doboz* alakok nem szóhasadás, hanem alak- és jelentésközeledés eredményei:

„A *toboz* és *doboz* szavak közötti – a korábbi magyarázatokban felfedezni vélt – etimológikus kapcsolatra semmilyen adat nem mutat; az egyezés csupán a véletlen műve. Mindössze kisebb egymásra hatással számolhatunk, éppen a hasonló hangalak miatt” (Károly L. 2008: 120–1).

Az eltérő nézőpontokat leginkább az etimológiai szótárak idevonatkozó vitatott, illetve bizonytalan eredetű lexemapárjai (pl. *arat* – *irt*, *fodor* – *bodor*; *csömör* – *sömör*; *dob* – *domb*, *kúszik* – *csúszik*, *píp* ’bőrnívrány, bőrkeményedés’ – *púp*, *póré* – *paré* – *paraj*, *ügy* – *víz* stb.) szemléltetik, ám ezek a források sem utalnak maradéktalanul minden lehetséges összefüggésre: például *fog* – *fok* (vö. Horváth K. 2015: 93–5); *lék* – *lyuk*, *lap(os)* – *lep* (vö. Horváth L. 2008: 85); *zsámoly* – *gyámol*, *tőke* – *teke*, *gyapjú* – *gyapot* (vö. Hadrovics 1992: 88) *könyörög* – *kunyorog*, *vajúdik* – *vágyódik* (vö. Juhász D. 1996: 178–9).

Bár a fentiekből látszik, hogy a szóhasadás szerepe egyáltalán nem elhanyagolható a szókészlet gyarapítása szempontjából, leíró grammatikáink (vö. pl. Lengyel 2000: 343) mégis a ritkább szóalkotási módok között tartják számon. Ugyanez mondható el a szándékos szóferdítésről is, annak ellenére, hogy az bizonyos kom-

munikációs színtereken (pl. az internetes kommunikációban) mindennapos jelenségnek számít (vö. Istók 2017: 167; 2018: 57–9; Lőrincz J. 2016: 138). A szándékos szóferdítéssel, illetve a vele szoros kapcsolatban álló szóértelmesítéssel (viszonyuk a szóhasadáséhoz és a szóhasításéhoz hasonló) azonban jelen tanulmányban bővebben nem foglalkozunk, mivel mindkét jelenség létrejöttében a (teljes vagy részleges) szemantikai, illetve alaki transzparenciára való (tudatos vagy éppen nem tudatos) törekvésnek van elsődleges szerepe (pl. *lucerna* – *lócérna*, *Facebook* – *facérbűk*), ami a lexikai variánsok, illetve a különböző alakpárok kialakulása során nem jellemző.

A szóhasadáshoz kapcsolódva kell megemlítenünk a részleges alak- és jelentésselkülönülés jelenségét is, amelyet Elekfi László a következőképpen határoz meg:

„A részleges szóhasadás tipikus példái azok, amelyekben az alaki különbség csupán hangtani, a jelentésegyezés pedig részleges. Szótárainkban ezek természetesen külön szók, akárcsak az analóg módon még ide kapcsolható, de történetileg (alak és jelentés viszonyát tekintve) nem szétválással keletkezett típusok” (Elekfi 1996: 291).

Ilyenek például (hangtani eltéréssel és részben közös jelentésekkel) az *alattas* – *alattos*, *aljázat* – *aljzat* vagy (morfémátöbblettel) az *alkony* – *alkonyat*, *árny* – *árnyék* párok. Bizonyos esetekben az értelmező szótárak szócikkei következtetlenné tün(het)nek egymáshoz képest, ami nemcsak a szerkesztőknek köszönhető, hanem a jelenség átmeneti voltának is:

„...igen sok olyan határeset van, ahol a hangalaki és a jelentésbeli különbség nem felel meg egymásnak pontosan, és ezért nehezen dönthető el, milyen különbség alapján minősítünk egy eltérő alakot külön szótári egységnek” (Elekfi 1996: 295).

Jól mutatják ezt például a *karaj* – *karéj*, *marok* – *marék* vagy *gyerek* – *gyermek* szópárok is (vö. Juhász J. 1980: 113–4). Azt is érdemes természetesen szem előtt tartani, hogy egy-egy szópár kapcsolata az idő múlásával megváltozhat, ez pedig az értelmező szótárakban is tükröződik: például: *áldoz* – *áldozik*, *aláhajol* – *aláhajlik*: az ÉrtSz. még részleges, az ÉKsz. pedig már teljes szétválást jelez (vö. Elekfi 1996: 294). Pusztai Ferenc (2002: 401) ennek a lexikológiai jelentésviszonynak a megnevezésére is javasol alternatívát, mert véleménye szerint a *szóhasadtság* terminus jobban szemlélteti a jelenség jellemzőit.

Természetesen a részleges alak- és jelentésmegoszlás sem csak egy nyelvváltozaton vagy nyelven belül, hanem nyelvváltozatok és nyelvek egymáshoz való viszonyában is megfigyelhető. A sztenderd és nyelvjárási alakok közti részleges alak- és jelentésmegoszlás azonban jóval ritkább, mint a teljes szóhasadás, ami a szlovák–magyar nyelvek viszonylatában is elmondható. Lássunk mindkét jelenségre egy-egy példát. Mind a *lőtyög*, mind pedig a *lűtyög* szavak jelentése mozgással kapcsolatos, de míg az első ’folyadék rázódva tartójában ide-oda csapódik’ jelentéséből következően inkább cseppfolyós anyagra, addig a második inkább szilárd anyagra utal: *A pohárban lőtyög a tej. A falban lűtyög a csavar.* Az ÚMTsz. szerint a *lűtyög* elsődleges jelentése azonos a *lőtyög* lexémáéval ’ide-oda mozog, lőtyög vmi vmiben’, a szótárban található példa azonban inkább az előbb elmondottakat támasztja alá: *Megy a kosár! – Mi lűtyög benne? – Kispál Jani lűtyög benne.* Ezt erősítik meg egy

általunk korábban elvégzett kérdőíves felmérés adatai is, amelyek szerint szintén nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik alakhoz melyik jelentés kapcsolódik szorosabban. Ugyanez mondható el a *kurz*, illetve *kurzus* lexémapár tagjairól: mindkettőjük elsődleges jelentései között szerepel a 'tanfolyam', illetve az 'árfolyam', vagyis külön-külön is poliszémek. Az ÉKsz.² önálló szócikkben tárgyalja őket, mivel bizonyos jelentéseikben van köztük eltérés, illetve, mert a *kurz* alaki kölcsönszó, adatközlők válasza alapján pedig elmondható, hogy a köztük lévő jelentésmegosztás ténye világos, ám a jelentések és az alakok viszonya nem (vö. Lőrincz G. 2016: 72–5, 94–7).

Az orosz nyelvészeti szakirodalomban egyes szerzők teljes és nem teljes variánsokat említenek:

„...a variánsok körében minőségi változások mentek végbe: sok paralel párnál – amelyek tagjait korábban mint teljes dubletteket válogatás nélkül használták – idővel funkcionális megkülönböztetés figyelhető meg. A teljes, felesleges variánsok átalakulása nem teljes [részleges – a fordító megjegyzése – L. J.] variánsokká, amelyek egymástól stilisztikai vagy más szempontból különböznek, az orosz irodalmi norma [sztenderd – a fordító megjegyzése – L. J.] tökéletesedésének ékes bizonyítékai” (Gorbacsevic 1978: 8).

A szöveg tágabb kontextusából kiderül, hogy a szerző azokat a funkcionális hasadást mutató variánsokat nevezi nem teljes (részleges) variánsoknak, amelyek már úton vannak a szóhasadás felé.

Valgina (2001) variánsfelfogása közelebb áll a részleges és teljes szóhasadáshoz, mint a variativitáshoz. Teljes variánsnak a teljes formai egyezést, de a poliszemián belüli jelentésmegosztást nevezi, például *наряд* 'ünnepi ruha' és 'iskolai formaruha'. Részleges variánsoknak pedig azokat a párokat tekinti, amelyeknél csak néhány paradigmatiszta alak egyezéséről van szó, például *ласка*. Itt két homonima jött létre: *ласка*¹ 'kedvesség, gyöngédség'; *biz* 'becézgetés'; *régi* 'kegy' és *ласка*² 'áll' 'menyét' (Valgina 2001). Ebben az esetben azonban a magyarban már részleges vagy teljes szóhasadásról beszélhetünk.

5. Álhomonímia

Az ÉrtSz. (1972: XVII–XVIII) álhomonimának tekinti és zárójelbe tett arab indexszámmal jelölve külön szócikkben tünteti fel „az olyan egyező alakú szavakat, amelyek kétséget kizáróan vagy feltehetően azonos eredetűek, tehát nem igazi homonimák ugyan, de

1. bizonyos jelentésükben eltérő ejtésűek, mint pl. **hegyes**⁽¹⁾ [é-ë] mn -en, -ebb 'olyan <tájék, terület>, amelyen hegyek vannak', valamint **hegyes**⁽²⁾ [é-ë] mn -en, -ebb 'csúcsban, hegyben végződő <eszköz, tárgy>';
2. amelyeknél a jelentésbeli szétválás alaki elkülönüléssel jár együtt, mint pl. **daru**⁽¹⁾ fn-t v. (rég) *darvat*, *darvak* v. (ritk.) -k; *darva* v. -ja 'hosszú nya-

kú gázló madár (Grusgrus)’ és **daru**⁽²⁾ fn -t, ja ’olyan gép, mely a terhet felemeli’;
[...]

Az olyan azonos eredetű és alakú szavakat, amelyek főnévként és igeiként egyaránt használatosak (az úgynevezett igenévszókat), szintén álhomonimáknak tekintjük, mivel szócsaládjuk élesen elkülönül. Ilyenek pl. **agarász**⁽¹⁾ ige és **agarász**⁽²⁾ fn.”

Az Nszt. (2006: 28) csak részben követi az ÉrtSz. elveit, vagyis számol ugyan az álhomonímia jelenségével, ám azt nem különíti el a valódi homonímiától: „Nem különböztetjük meg egymástól a valódi, illetve álhomonimának tekintett szavakat, mindegyik típust pusztán indexszámmal jelöljük. [...] Az azonos eredetű szavak közül az alábbi típusokat kezeljük homonimaként:

- a nyíltabb és zártabb *e* fonémát megkülönböztető nyelvtérületeken bizonyos jelentésükben eltérő ejtésű szavakat (pl. **hegyes**¹ [ĕ-e] mn ’ahol hegyek vannak’ – **hegyes**² [ĕ-ĕ] mn ’hegyben, csúcsban végződő’). (...)
- az ún. igenévszókat (**les**¹ ige – **les**² fn);
- azokat a szavakat, amelyeknél bizonyos grammatikai alakokban már bekövetkezett a szóhasadás, tehát a jelentésbeli szétválás alaki elkülönüléssel jár együtt (**daru**¹ fn – **daru**² fn);
- [...].”

Dolgozatunk tárgya szempontjából az álhomonimáknak tehát nem az alapalakjai, hanem a toldalékolt változatai elsődlegesek, hiszen ezekben mutatkozik részleges alaki eltérés: az egyik esetben ez kiejtésbeli, [*jegyĕs*] ’eljegyzett’ – [*jegyēs*] ’ismertetőjeggyel rendelkező’, [*jelĕs*] ’a legjobbnak minősített’ – [*jelēs*] ’jellel ellátott’ (így csupán azok a beszélők érzékelik kontextus nélkül is a szavak közti szemantikai eltérést, akiknek nyelvjárásában megtalálható az *ĕ* fonéma), a másikban pedig morfénaváltozatbeli, például *százada* – *századja*, *jobbát* – *jobbát* (vö. Elekfi 2000). Ezen a ponton tehát összekapcsolódik a poliszémia, a homonímia, illetve az alakvariánsok kérdésköre, hiszen az utóbbi csoport példái mindhárom kategóriában határesetnek minősülnek, viszont nem tartoznak ide azok a párok, amelyek alapalakjához ugyan eltérő toldalékmorféma-változatok kapcsolódnak, de etimonjuk nem azonos, például *kara* – *karja*.

Az álhomonímia kapcsán érdemes figyelembe venni az alábbi gondolatmenetet is:

„Egy bizonyos ponton azonban valóban lehet, hogy a poliszémia »széthasad«, és a különböző jelentésű, hasonló alakok homonimákká (pontosabban álhomonimákká) válnak. [...] Érdekes volt számomra, hogy a szóhasadás példái között viszont a magyar nyelvészek nem emlegetnek ilyen, teljesen hasonló [itt minden bizonnyal elírás történt, hiszen a kontextus egyértelműen az *azonos* melléknevet követeli meg – a szerzők] alakú szavakat (csak olyanokat, amelyekben alaki különbség is van a két szó között, tehát ahol funkció- és alakhasadás, alak- és funkciómegoszlás együtt jár ...)” (Mátai 2010: 276–7).

Az idézet szerzőjének igaza van annyiban, hogy az álhomonimapárok tagjai is ugyanúgy önálló lexémák, mint a szóhasadás során létrejött alakok, ám az előbbieket esetében csak a jelentések, utóbbiakéban pedig az alakok is elváltak egymástól. A félreértések elkerülése végett azonban valóban megfontolandó lenne (többek között) az álhomonimákat is a szóhasadás speciális eseteiként kezelni.

A jelen fejezet elején található felsorolásból kiderül, hogy értelmező szótáraink az igenévszókat is az álhomonimák között tartják számon. Első ránézésre ezek egyáltalán nem hozhatók összefüggésbe a variánsokkal, ám ha jobban szemügyre vesszük őket, akkor kiderül, hogy van egy csoportjuk, amelyben mutatkozik részleges alaki eltérés is. Ezek azok a nem túl gyakori igei-névszói párok, amelyek között magas-mély hangrendi megfelelés figyelhető meg, például *ár*¹–*ér*³, *nyál*–*nyel*, *csap*¹–*csepp*, *csíp*–*csúp* 'csúcs' (vö. Horváth L. 2008: 82–4), *csal*–*csel*.

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy az orosz szakirodalom a vizsgált nyelvi jelenséget szétváló poliszémia útján létrejött homonímiaként tartja számon (vö. Ahmanova 1986), amely még szemléletesebben mutatja a két jelentés időbeli kapcsolátát.

6. Azonos tövű szinonimák és paronimák

A szinonimák a legtöbb esetben olyan különböző hangalakú nyelvi elemek, amelyeknek a denotatív jelentései azonosak, pragmatikai jelentéseikben azonban eltérések mutatkoznak. A szinonimákat lexikai, grammatikai és szintaktikai szinonimákra oszthatjuk fel (vö. Károly 1970: 81–3). A denotatív jelentések azonossága mind a lexikai szinonimák, mind a lexikai variánsok esetében alapvető kritérium azzal a különbséggel, hogy a variánsoknál a denotatív jelentések azonosságához nagymértékű alaki hasonlóság is járul, míg a szinonimák esetében többnyire eltérő a szavak hangalakja. A rokon értelmű szavak közül különös figyelmet érdemelnek az azonos tövű szinonim képzővel létrehozott szinonimák (*zongorál*–*zongorázik*, *tördel*–*tördös*), ugyanis a nagyfokú alaki hasonlóságnak köszönhetően leggyakrabban ezeket tévesztik össze a lexikai variánsokkal (vö. Lőrincz J. 2011a: 138).

„A *gereblyéz*–*gereblyél*, *pletykázik*–*pletykál* szinonim szópárok közös mozzanata szerkezetileg az azonos tö és nem az azonos, bár szinonim képző. Az így képzett szavak száma igen nagy, típusaik is változatosak (vö. *lökdő*–*lököd*, *vagdal*–*vagdos*, *keresgél*–*keresget*), mindezek azonban a tö azonossága és a képzőelem szinonim volta által egymással a szinonímia viszonyában álló külön-külön szavak, nem pedig alakváltozatok” (Juhász J. 1980: 113).

A szerző utal rá, hogy vannak sajátos esetek is: például a *tornászik*–*tornázik* pár tagjai első ránézésre alakváltozatoknak tűnnek (a nyelvérzék is ekként kezeli őket), azonban morfológiai felépítésük eltér (mivel az *-ász(ik)* nem változata a *-z* képzőnek), így célszerű őket szinonimáknak tekinteni (vö. Juhász J. 1980: 113).

A szinonímia és a variativitás elhatárolása kapcsán a szintaktikai variánsok és szintaktikai szinonimák elkülönítése is problematikus, ugyanis mind a két esetben az információtartalom azonosságáról beszélhetünk. Az azonos információtartalom

a szintaktikai variánsok esetében (*Felháborító a viselkedésed! ~ Felháborít engem, ahogy viselkedsz!*) nagyfokú alaki hasonlósággal és a lexikai elemek azonos denotatív jelentésével társul, míg a szintaktikai szinonimák esetében (*A viselkedésed felháborít! ~ Zavar engem a magatartásod!*) a közös jelentés csupán a közös információtartalom eredménye (vö. Lőrincz J. 2009: 100).

Itt kell megemlítenünk az úgynevezett funkcióigés szerkezeteket is. A funkcióigés szerkezet olyan névszói-igei szerkezet,

„amely egy határozóragos, tárgyragos vagy zéró ragos, olykor névutós névszóból és egy rendszerint kisebb-nagyobb mértékben alulspecifikált jelentésű igéből, ún. funkcióigéből áll, pl. *aláírásra kerül, különbséget tesz, elintézését nyer, követelményt támaszt, hivatkozás történik, vizsgálat alá vesz; kivételt képez, magyarázatként szolgál, gondot jelent, türelmet tanúsít*. A szerkezet fogalmi jelentésének magvát a névszó, nyelvtani jelentését az ige, stílusértékét pedig a kifejezés egésze hordozza, amely eltérhet mindkét tag stílusértékétől (pl. az *aláírás* és a *kerül* közömbös stílusértékű szavak, az *aláírásra kerül* szerkezet viszont formális stílusértékű)” (Lanstyák 2019: 63).

A szóban forgó szerkezetek között vannak például tipikus, igei tartalmúak, amelyeket sok esetben (ám nem mindig) egy igével is ki lehet fejezni, például *átirányítást eszközöl – átírányít; toborzást folytat/végez – toboroz, de rohamot indít, nyomást gyakorol*, illetve névszói tartalmúak, amelyeknek állítmányi szerepű névszói szinonimájuk van, például *kivételt képez – kivétel, önállóságot élvez – önálló* (vö. Lanstyák 2019: 63–5). Felvetődik a kérdés, hogy ezeket a szerkezeteket variánsoknak vagy szinonimáknak kell-e tekintenünk.

B. Kovács Mária (1999) a funkcióigés szerkezetet és az igét szinonimának tekintti, mivel a funkcióige szerepe a szófajváltó képzőéhez hasonló. Dobos Csilla (2007) is szinonimáknak nevezi az azonos tövet tartalmazó analitikus és szintetikus alakokat, rámutatva, hogy ezek nem felesleges, irtandó elemei a nyelvnek, mivel vonzatszerkezetük sok esetben eltérő (*döntést hoz – dönt* valamiről, de *bejelentést tesz* valamiről – *bejelent* valamit). Az egyszerűség kedvéért Lanstyák István is így jár el, mivel valóban nehéz pontosan megállapítani, meddig tart az alaki hasonlóság, és hol kezdődik az eltérés. Rámutat továbbá, hogy a szinonim ige és a funkcióigés szerkezet között egyáltalán nem szükségszerű az alaki hasonlóság megléte: *hírül ad – közöl, szemügyre vesz – megvizsgál* (vö. Lanstyák 2019: 79). A dolgozat szerzőinek véleménye szerint azonban a kérdés ennél bonyolultabb:

„Mivel az állandósult szókapcsolat önálló fogalmi jelentésű főnévi tagja és a szintén önálló lexikai jelentésű képzett ige denotatív jelentése megegyezik, és alakilag is nagymértékű azonosságot mutat, véleményem szerint tágabb értelemben a funkcióigés szerkezetek egy részét is a variánsok körébe sorolhatjuk. Pontosabban egy olyan variációs pár két tagjának, amelyben az egyik tag a grammatikai segédigés szerkezetekhez hasonlóan analitikusan szerkesztett, a másik az azonos tövű szintetikus alak” (Lőrincz J. 2011b: 121).

Ezt az álláspontot követi Vincze Veronika is (2009: 265) arra hivatkozva, hogy a variánsok részleges alaki hasonlóságot mutatnak, a szinonimák alakja pedig eltérő,

ám fentebb láttuk, hogy ez az állítás az azonos tövű szinonimák esetében csak részben igaz. Összegzésként elmondhatjuk tehát, hogy a vizsgált jelenségkörnek csak egy kis csoportja vonható a variativitás tárgykörébe, a többit szinonimáknak kell tekintenünk.

„Paronímia az a jelenség, amikor egy nyelvben két vagy több (gyakran azonos töből származó) szó hangalakja közel áll egymáshoz, jelentésük azonban eltér” (Máthé 2009: 120). A hangalakok hasonlósága alapján a paronímiát célszerű elhatárolni a figura etimologicától (*látván lássatok*), a népetimológiától (peronoszpóra: *fenerosszpora* – *penerospóra*) és a paronomáziától (*Kétségkívül veres a feje, mert véres: veszett indulatja veszekedésre vitte*) is. A paronimák tehát a hasonló hangzású szavaknak csak egy csoportját alkotják (vö. Máthé 2009: 119–22). A paronimákat a fentiekhez hasonló módon Hadrovics László is a hangalaki azonosságon (részleges összecsengésen) belül és a népetimológiától elhatárolva tárgyalja (vö. Hadrovics 1992: 74–86).

A paronímián belül három típus különíthető el (az alaki hasonlóság természetesen mind a három esetben fennáll):

1. közös töből eredő, jelentéseikben is valamilyen ponton érintkező szavak: *tanultság* – *tanultság*;
2. közös etimonra visszavezethető, jelentéseikben eltérő szavak: *egyelőre* – *egyenlőre*;
3. nem közös töből származó, eltérő jelentésű szavak: *tanultság* – *tanúság*.

Ez a felosztás bizonyítja, hogy az egyes jelentések közti kezdeti jelentés-összefüggés fokozatosan gyengül, végül megszűnik (Máthé 2009: 125).

A hasonlóalakúság a variánsok esetében is alapvető tulajdonság, ám rájuk a denotatív jelentések teljes azonossága jellemző. A paronimák és variánsok esetében is elmondható az, ami a szinonimák és variánsok kapcsán már elhangzott: a paronimák (a szinonimákhoz hasonlóan) nem egy lexéma változatai, hanem önálló lexémák (vö. Lőrincz J. 2010: 157–8). Arról sem szabad azonban megfeledkezni, hogy ha a beszélő nem ismeri a paronimák kisebb-nagyobb, akár árnyalatnyi jelentésbeli eltéréseit, akkor könnyen felcserélheti, azaz variánsként működtetheti őket, mivel ezek a

„hangalaki (esetleg csak helyesírási) és rendszerint jelentésbeli meg etimológiai összefüggés alapján a kellő nyelvi ismeretek hiánya miatt egymással könnyen összetéveszthető, de a szöveg szintjén félreértést nem okozó, a köznyelvben néha pusztán stilisztikai különbségeket mutató szavak, szóalakok” (Balogh D. 1988: 156).

Hasonló a helyzet a szóhasadással is:

„A paronímia, a hasonló alakúság nem rokon volta, hanem szembesülése miatt van kapcsolatban a szóhasadással. Az alakváltozatok (jelentésmegosztással kifejeződő) elkülönítésére törekvő szóhasadással ugyanis ellentétes irányú a hasonló alakúságnak alakváltozati kapcsolatként, mintegy alakváltozati egységként való felfogása. A szóhasadás során alakváltozatokból (többé-kevésbé) önálló szavak, a paronímiás alakokból kiinduló változás során pedig önálló szavakból alakváltozatok kerekednek (kerekednének) ki” (Pusztai 2000: 402).

7. Konvergens alak- és jelentésfejlődés

Az eddig ismertett lexikológiai jelentésviszonyok párjainak mindegyikénél (legalább részben) megfigyelhető etimológiai kapcsolat, az utolsóként vizsgált alakpár csoport létrejöttében azonban a hangalaki összecsengésen alapuló analógiának van szerepe. Ez azt jelenti, hogy az alábbiakban ismertett párok tagjai más-más eredetűek, ám az idők során mind hangalakilag, mind szemantikailag közel kerültek egymáshoz.

Lássuk először a *hideg* – *rideg* alakpárt:

„A *rideg* melléknevünk nem eredeti magyar szó, valószínűleg a német *ledig*, kfn. *ledec*, *ledic*, *lidic* ’mentes, szabad, nem akadályozott, ráérő; nőtlen’ átvétele. Kezdetben a külterjes állattartás műszava is volt, *ridegbarom* jelentette a szabadon, legelőn tartott állatot az istállóban tartottal szemben (1581 óta). De volt ’csupasz, pusztia’ jelentése is, a *vasalt kerék*-kel szemben állt a *vasatlan rideg új kerék* (1584, OklSz.), később jelentkezik a ’nőtlen’ fogalma: *rideglegény*. A további jelentések, főleg az átvitt értelmű ’érzéketlen’, anyagra vonatkoztatva a ’merev’ a *hideg*-gel való összecsengés hatása alatt fejlődtek ki” (Hadrovics 1992: 78).

Egy másik példa a *kiköböz* – *kibogoz* alakpár (a TESz. szerint a *bog* hangutánzó, a *köb* pedig szláv eredetű):

„A ma ’gubancos dolgokat kibogoz’ jelentésű *kiköböz* alapigéjének eredeti használati köre az erdészethez, iparhoz és a hajózáshoz köthető. A *köböz* igét térfogat, úrtartalom mérésének megnevezésére használták. Ugyanakkor a *(ki)bogoz*-nak ritkábban van *kibögöz* változata is, a *bog-nak* meg *göb*, így ezek elég közel állnak hangzásban ahhoz, hogy az egyik jelentése a másikéhoz igazodjon” (Fazakas 2015: 95).

Idesorolható a *part* – *mart* pár is:

„A *part* a valószínűleg belső keletkezésű *mart*-tal szemben jövevéyszó: a latin eredetű (*porto*, *port* ’rév, tengeri, tavi, folyami kikötő’) olasz *port* került be a magyar szókészletbe a 12. század második felében több kereskedelemmel kapcsolatos (pl. *rév*, *bárka*, *sajka*, *bolt*, *piac*, *szamár* stb.) szóval együtt. A *part* eredetileg a fejlettebb kikötőket jelölte, a kisebb gázlókat a *kelő*, *kelet* szavak. A *part* ’kikötő’ jelentése háttérbe szorult, helyét a *rév* és a *kikötő* vette át, a szó jelentésváltozásában a hasonló hangalakú *mart*-nak is szerepe lehetett” (Kocsis 2013: 23).

A vélemények ennek a szópárnak a tekintetében azonban nem egységesek, hiszen Hadrovics László szerint (1975: 49) vannak arra utaló adatok, hogy ezek a szavak csak azonos eredetűek lehetnek.

Lássunk a továbbiakban egy többbelemű sort:

„...a *kobak* török eredetű, és eredeti jelentése ’tök’, a magyarban is előfordul ’lopótök’ jelentésben, sőt ’buta, ostoba’ jelentése is adatolt, de a *kupak* szóhoz nincs köze. A *kupak* ugyan bizonytalan eredetű, de a legvalószínűbb, hogy a *kúp* szóval függ össze (ami délszláv eredetű és eredetileg ’halom, rakás’, akárcsak a vele szintén öz-

szefüggő *kupac*). Az viszont igaz, hogy a *kupak* szó is adatolt 'tökfaj' jelentésben is: ez a jelentése valószínűleg éppen a hasonló hangzású *kobak* hatására alakult ki. Ennek alapján a *kupaktanácsról* elképzelhető, hogy 'tökfek tanácsa' jelentésben született meg" (Fejes 2015).

A két szóhoz szorosan kapcsolódik még a latin eredetű *kupa* (lásd *kupán vág*), valamint a szláv eredetű *koponya* is.

A fentiek mintájára következzen további néhány olyan (a TESz, adatain alapuló saját gyűjtésű) példa, amelyek illeszkednek a vizsgált párok sorába: ilyen a szláv eredetű *kalapál*, amelyre minden valószínűség szerint hatással volt a hangutánzó *kelepel* – *kerepel* pár, a szintén szláv eredetű *kondor* – *göndör*, melyekre a bizonytalan eredetű *bondor* – *fondor* – *pender* alakok hatottak, a szláv etimonú *máglya*, amely a vitatott (belső keletkezési vagy ótörök) eredetű *boglya* főnévvel áll alak- és jelentésbeli kapcsolatban, a *cseber* – *csöbör* – *csupor* sor, amelynek első két eleme egymás szláv eredetű variánsai, az utóbbi alapszava pedig ősi örökség a finnugor korból, vagy éppen a hangutánzó *pocsolya*, illetve a szláv eredetű *mocsolya* alakpár. Olyan esettel is találkozhatunk, amikor a hangalakilag hasonló, de csak néhány szemantikai jegyükben egyező szavak annyira közel kerülnek egymáshoz, hogy bizonyos kontextusokban szabadon felcserélhetővé válnak. Ilyenek például az emberre vagy tárgyra durva, vulgáris minősítésként használt *genny* – *gány* – *ganaj* – *gané* – *guanó* – *gagyi* – *gagyé* – *genyó* – *genya* – *gecő* sor elemei. A TESz. szerint a *guanó* internacionalizmus, a *gané* biztosan, a *genny* pedig valószínűleg szláv jövevényszó. Ezeknek a szavaknak a szlengbeli jelentése 'ócska, silány, rossz minőségű', ezáltal kapcsolódnak a többi szó metaforikus jelentéseihez. A *genyó*, *genya* és *gány* minden bizonnyal a *genny* alakváltozatai, a *gecő* valószínűleg az elsőből alakult ki annak a *geci* szónak a hatására, amely a TESz. szerint talán a *Gergely* becézőjéből köznevesült, a *gagyé* pedig a *gané* és *gagyi* vegyülésének az eredménye.

Itt kell megemlítenünk az úgynevezett onomatopoeitikus eredetű párokat és sorokat is, vagyis a hangutánzó és hangulatfestő szavakat. Balázs János velük kapcsolatban (de nem kizárólag csak rájuk vonatkoztatva) megállapítja:

„Számolnunk kell tehát azzal a lehetőséggel, hogy különféle úton-módon kialakult és egymáshoz szoros szálakkal fűződő alakpárok mintájára analogikusan olyan tölelmek is megtoldódnak és párokba szerveződnek, amelyek hasonló hangzásúak ugyan, de más-más eredetűek. [...] Szembekerülhetnek egymással a folyamatos és megszakított képzésűek, mint az *l ~ r* váltakozásakor (*vil-ág ~ vir-ág; tol-ódik ~ tor-lódik*, R. *fül ~ fűr*; talán a *fol-ik ~ for(r)*-ban is); orrhangok és szájhangok: *m ~ p* (*tom-bol ~ top-og; tám-ogat ~ táp-lál*), *m ~ b* (*rem-eg ~ reb-ben, tom-bol ~ dob-ban*); likvidák és spiránsok: *l ~ j* (*gyúl-ik ~ gyúj-t, nyúl-ik ~ nyúj-t, gyűl-ik ~ gyűj-t*), *l ~ sz* (*to-sz ~ to-l*); foghangok és inyhangok: *s ~ j* (*ás ~ áj, vás-ik ~ váj, fes-lik ~ fej-lik, es-ik ~ ej-t*); réshangok és affrikáták: *s ~ cs* (*sajog ~ csillog, ás-ít ~ ács-orog, pas-kol ~ pacs-kol, pos-had ~ pocs-olya*); zárhangok és affrikáták: *k ~ c* (*kammog ~ cammog, kikog ~ cikog*; [...], *k ~ cs* (*kajla ~ csajla, kába ~ csába, kóvál ~ csóvál*; [...]); spiránsok és affrikáták: *z ~ c* (*moz-og ~ moc-orog*), *sz ~ c* (*kűsz-ik ~ kuc-orog*), *z ~ cs* (*rez-eg ~ recs-eg*); más-más képzésű affrikáták: *cs ~ gy* (*acs-arkodik ~ agy-arkodik, vics-orog ~ vigy-orog*), *cs ~ ty* (*tocs-og ~ toty-og, locs-og ~ loty-og*), *c ~ cs* (*celleng ~ cselleng*); zöngések és zöngétlenek: *b ~ p* (*dob-og ~ top-og*), *d ~ t* (*dulakodik ~ tülekedik*) stb.” (Balázs 1967: 152, 54).

A TESz.-ben az ilyen párok kapcsán gyakran olvassuk, hogy csak a hangfestés vagy hangutánzás síkján rokonok, ami arra utal, hogy nincs köztük etimológiai összefüggés. A „hangutánzás síkján” kapcsolat 157 alkalommal jelenik meg a szótári anyagban, ami viszonylag magas szám, még akkor is, ha számításba vesszük a kereszthivatkozásokat, a szókapcsolat különböző változatai pedig még megnövelik ezt az értéket. Itt most csak azok közül a párok, sorok közül ismertetünk néhányat, amelyek teljes terjedelmükben összeesengenek: *biling – csilleng – filleng, bőfög – bufog – pőfög – pufog, ciripel – csiripel – csivitel – csörömpöl, csipog – cseveg – fecseg – fröcsög, csorog – csörög, csahol – csihol, dunnyog – donog – dong (döng) – bong – kong, dörög – görög – zörög, fitty – fütty, gagyog (gügyög) – bugyog stb.* Jól látható, hogy ezeknek a szósoroknak a tagjai vagy azonos mértékben kapcsolódnak egymáshoz, vagy van egy központi szemantikai elemük, amelyhez a többi szó erősebb-lazább szálakkal kötődik.

A „hangfestés síkján” kapcsolat jóval kevesebb, összesen 87-szer fordul elő a TESz.-ben, például a következő esetekben (itt is eltekintünk azoktól a példától, amelyeknek csak töve csengenek össze): *ballag – billeg – bolyog, bamba – banga (bangó), bócorog – böcörög – bódorog, butyó (bütykő) – buckó – bucka, cibál – cipel, csomoszol – gyömöszöl, csüllöng – cselleng, encsembencsem – incifinci, gubbaszt – gunnyaszt, habar – hadar, habókos – csajbókos stb.*

Újra szeretnénk tehát hangsúlyozni, hogy a felsorolt párok etimológiailag nem függnek össze, a köztük megfigyelhető nagyfokú alaki hasonlóság pedig annak köszönhető, hogy ezek a szócsoportok úgynevezett hangzássémák mentén szerveződnek:

„A hangzásséma olyan hangzásmintázat a szó általánosabb, a hozzá tartozó szavak egész csoportjára jellemző hangalakszerkezetéről, amely nemcsak egybefogja az illető szavakat a nagyfokú szerkezeti hasonlóság alapján, hanem magához a mintázathoz mint olyanhoz is kapcsolódik valamilyen azonosítható nyelvi funkció, amire a beszéd-folyamatban mind a beszélőnek, mind a hallgatónak figyelnie kell” (Benő–Szilágyi N. 2015: 44).

Mivel a vizsgált szavak körében magas fokú variabilitás, illetve annak egy speciális fajtája figyelhető meg (tudniillik, hogy a különböző nyelvváltozatokban élő formák eltérései a rendszerbeli különbségek ismeretében sem következnek egymásból), miközben állandóság is jellemzi őket, ezért esetükben a hangzásséma úgy értelmezendő, mint a különböző változatokban megmutatkozó strukturális invariáns (vö. Benő–Szilágyi N. 2015: 54–5).

Végezetül meg kell említenünk még azokat az alakilag és szemantikailag is összefüggő párokat, amelyek a legnagyobb valószínűség szerint ugyancsak konvergens alak- és jelentésfejlődés során jöttek létre, hiszen az etimológiai szótárakban összetartozásuknak semmilyen jelét nem találjuk (pl.: *oszlik – foszlik, ömlik – omlik, romlik – bomlik, fonal – vonal, apad – eped stb.*). Elképzelhető tehát, hogy ezeknek a szavaknak az összefüggése csak a véletlen műve (mint a homonimák esetében), de az is, hogy az etimológiai kutatás még adós kapcsolataik körülmekintő feltárásával. A szóban forgó párok azért is érdekeseek, mert bizonyos kontextusokban felcserélhe-

tők egymással, vagyis a variánsokhoz, illetve a részleges szóhasadást mutató párokhoz hasonlóak: az ÉrtSz.-ben például a *foszlik* 3. jelentése a 'kisebb, apró részekre oszlik', a *csörtet* 5. jelentése a 'törtet', az *omlik* 6. jelentése pedig 'valami nagy mennyiségben folyik; árad, ömlik'.

8. Dublettek

Miután áttekintettük a lexikai szintű variativitás és a vele közös szemantikai jegyeket is mutató lexikológiai jelentésvizonyok és nyelvi jelenségek kapcsolatrendszerét, meg kell vizsgálnunk a dublett terminust is. Ez azért nehéz feladat, mert a vele kapcsolatos – mind magyar, mind pedig más nyelvekkel foglalkozó és nyelvű – szakirodalomban terminológiai tisztázatlanság figyelhető meg (vö. Hegedűs 2017: 4). Az alábbiakban (Hegedűs Irén monográfiájának francia, spanyol, angol és német nyelvre vonatkozó megállapításait alapul véve, de azokat kiegészítve és orosz, illetve szlovák nyelvű szakirodalmi forrásokkal bővítve) sorra vesszük a különböző meghatározásokat, amelyekből a sokféle értelmezésnek köszönhetően két – egy szűkebb és egy tágabb – adekvát definíció is megalkotható.

Lássuk először a francia nyelvre vonatkozó megállapításokat:

„[...] a dublett terminus két közös eredetű szót jelöl, amelyek azonban alakjukat és jelentésüket tekintve mégis többé-kevésbé eltérnek egymástól. (A »többé-kevésbé« itt azt jelenti, hogy a szemantikai kapcsolat még többnyire viszonylag egyértelműen látható a jelentések közötti)» (Balogh P. 1999: 17).

A tanulmány példaanyagából kiderül, hogy a dublett terminus az alakpárookra és a variánsokra egyaránt vonatkozhat, hiszen ide tartoznak például az azonos tövű, de eltérő szuffixumú párok (*original* 'eredeti' – *originel* 'ösi, kezdeti', *partial* 'elfogult' – *partiel* 'részleges'), az azonos latin etimonú, de eltérő esetragos alakok (*maire* 'polgármester' – *majeur* 'nagyobb') stb., valamint azok az esetek is, amikor két egykori konkurens alak él egymás mellett a szinkroniában (*plier/ployer* 'hajlít'). Utóbbi csoportba a variánsokon kívül – amelyeket a szerző szinonimáknak nevez – beletartoznak a részleges és teljes szóhasadás esetei is (vö. Balogh P. 1999: 18–21). A szerző a dublettekkel kapcsolatban megállapítja továbbá, hogy esetükben „[a] poliszemiából a paronímiához érkezünk, mint a változás következő fázisához” (Balogh P. 1999: 17). Ez a megállapítás első olvasatra ellentmondásosnak látszik, mivel a legáltalánosabb definíció szerint a paronimáknak éppen az az egyik alapvető tulajdonsága, hogy jelentéseik eltérnek, ha azonban a jelenség fentebb ismertetett szűkebb értelmezését vesszük alapul – amely szerint a szóban forgó párok tagjai között sokszor nemcsak hangzásbeli, hanem szemantikai kapcsolat is van (vö. Máthé 2009: 120–125) –, akkor bizonyos szempontból érthető, hogy a szerző miért azonosítja a dubletteket a paronimákkal. További érdekesség, hogy a szóhasadás magyarázata során a létrejött párok tagjait először Hegedűs is paronimáknak nevezi (2017: 19), a dublett terminust csak később alkalmazza.

A másik, jóval szűkebb meghatározás szerint a dublett „[...] két közös eredetű, többé-kevésbé hasonló hangzású és jelentésű szó. A két szó közül az egyik a nyelv

rendszerű és természetes hangfejlődési szabályainak az eredménye, míg a másik minimális formai változáson átment közvetlen átvétel az alapnyelvből, ún. »tudós« alak (Bárdosi–Karakai 2008: 135). Ez a meghatározás arra utal, hogy a pár tagjai közül az egyik belső fejlemény, a másik pedig kölcsőnelemként került be a francia nyelvbe a latin valamelyik változatából.

A spanyol nyelv vonatkozásában leginkább akkor használatos a(z etimológiai) dublett kifejezés, ha a szópár egyik tagja belső fejlemény, a másik pedig vagy a latinból, vagy valamelyik román nyelvből kölcsönzött, például: *causa* 'eset' – *cosa* 'dolog', *reja* 'rács, kerítés' – *regla* 'szabály', *cobra* 'kobra' – *culebra* 'sikló, kígyó', *habla* 'beszéd' – *fábula* 'mese' (vö. Ulašin 2016: 255; Hegedűs 2017: 12–3). A példák azt is jól szemléltetik, hogy az alaki eltérés mellett mindig megfigyelhető szemantikai változás is, például jelentésbővülés (*denario* 'dínár' – *dinero* 'pénz'), jelentésszűkülés (*múscula* 'izom' – *muslo* 'comb'), illetve metaforikus vagy metonimikus jelentésátvitel *caldo* 'húsleves' – *cálido* 'forró' (vö. Ulašin 2016: 260–2).

A szlovák és a cseh nyelvű, illetve ezekre a nyelvekre vonatkozó szakirodalomban is tetten érhető a tágabb és a szűkebb értelmezés. Ivanová–Šalingová (vö. 1967: 25) felhívja rá a figyelmet, hogy a dublett és a variáns terminus jelentése nem egyértelmű, ezért előbbi a kettős alakokra használja, utóbbit pedig azokban az esetekben, amikor kettőnél több változat él egymás mellett a nyelvben. Az általa bemutatott példaanyagból azonban kiderül, hogy a szerző mindkét terminust tágabban értelmezi, hiszen az eltérő képzésű párok és sorok között azonos tövű szinonimák is szerepelnek, például *bojisko* – *bojište* 'csatatér', *šantivý* – *šantovlivý* – *šantovný* 'csintalan, pajkos' (vö. 1967: 30).

Hrbáček (1974) egy teljes tanulmányt szentel az ekvivalencia, a dublettek és a variativitás kérdésének azzal a céllal, hogy elhatárolja őket egymástól. A dublettekkel kapcsolatban (más szerzők munkáit áttekintve) ő is megállapítja, hogy meghatározásuk nem egységes: van, aki a helyesírási változatok mellett (pl. *fēr* – *fair*) a szóhasadás során létrejött párok tagjait is dublettnek tekinti (pl. *horký* 'forró' – *hořký* 'keserű'), mások viszont csak azoknak a pároknak a tagjait sorolják közéjük, amelyek felcserélése esetén nem érzékelhető semmilyen jelentésbeli változás. Összegzésként (megfontolandó módon) azt javasolja, hogy a dublett terminust a nyelvleírás diakrón, a variánst pedig a szinkrón szempontú vonatkozásai során lenne célszerű használni.

Ulašin (2016: 264) tanulmányában a szűkebb meghatározást tekinti mérvadónak, és felhívja rá a figyelmet, hogy a szlovák nyelvben jóval kevesebb etimológiai dublettel találkozhatunk, mint az újlatin nyelvekben. Ezek általában olyan párok, amelyeknek legalább az egyik tagja átvétel (*žiak* 'diák' – *diakón* 'diakónus', *kostol* 'templom' – *kaštieľ* 'kastély'), de akad köztük néhány (*miesto* 'hely' – *mesto* 'város', *kohút* 'kakas' – *kokot* 'vulg. férfi nemi szerv'), amelyek belső nyelvi különfejlődéssel jöttek létre (véleményünk szerint ezek már a szóhasadás körébe tartoznak). A szerző (Králík 2012 nyomán) arra is rámutat, hogy dublettek kialakulhatnak úgy is, hogy egy nyelv különböző nyelvváltozataiból kerülnek egymás mellé hasonló alakú és jelentésű alakok (köznyelvi *bastard* 'hibrid, jellemtelen ember' – Nagyszombat környéki nyelvjárás *pasták* 'hibrid' – gömöri nyelvjárás *basták* 'goromba ember'; köznyelvi *sedliak* 'földműves' – nyugat-szlovákiai nyelvjárás *sedlák* 'pej. paraszt').

A német nyelvvel kapcsolatban három szinonim kifejezéssel is találkozhatunk a szakirodalomban: Dublette, Zwillingswörter, Doppelformen. Paraschkewow (2004: XV–XX) megjegyzi, hogy a három terminus nem azonos, emellett pedig (mint a dublett szinonimáját) említi még a Wortspaltung, azaz a szóhasadás terminust. Ennek három típusát különíti el:

1. nyelven belüli szóhasadás, amelynek során vagy egy lexéma morfoszemantikai szétválása következik be, vagy pedig egy idegen szó kétszeres átvétele, viszsza-kölcsönzése történik;
2. genetikailag meghatározott szóhasadás, amikor vagy két nyelvváltozathoz, vagy egy másik (közelebbi vagy távolabbi rokon) nyelvből történik kölcsönzés a belső keletkezésű (itt azt jelenti, hogy az alapnyelvi formától szabályos hangváltozások során elkülönült) szó mellé;
3. nyelven kívüli szóhasadás, amelynek esetében két – azonos tövű és rokon jelentésű – (nem rokon nyelvi) kölcsönszó között figyelhető meg kapcsolat.

Egyet kell értenünk Hegedűs Irénnel abban, hogy ezeknek az alcsoportoknak az elhatárolása a fentiek alapján szinte lehetetlen (Hegedűs 2017: 19), már csak azért is, mert például a *Magister* – *Meister* párt maga Paraschkewow említi példaként mind az első, mind pedig a harmadik csoportban. Célszerűnek látszik tehát (a fenti, francia és spanyol nyelvre vonatkozó szűkebb meghatározás mintájára) a szóhasadás és a kölcsönzés különböző típusainak elhatárolása, amelynek alapján a következő kategóriákat lehet felállítani:

1. szóhasadással létrejött önálló lexémák (*wägen* 'mérlegel, lemér' – *wiegen* 'megmér, nyom', *das* 'az, ő' – *dass* 'hogy');
2. a pár egyik tagja belső keletkezésű, a másik átvétel egy közelebbi (*kühl* 'hűvös' – *cool* 'klassz', *faul* 'lusta' – *foul* 'szabályellenes') vagy távolabbi rokon nyelvből (*Bruder* 'fiútestvér' – *Frater* 'szerzetes, barát', *drei* 'három' – *Trio*);
3. kettős átvétel más nyelv(ek)ből (*dichten* 'versel, tömörít' – *diktieren* 'diktálni', *Magister* – *Meister* 'mester').

Bloomer (1998: 3–6), akinek példaanyaga a német, angol és francia nyelvből származik, az alábbi típusokat különíti el:

1. etimológiai dublettek (azonos etimonú párok)
 - A) tiszta típus
 - a) azonos denotáció, eltérő konnotáció (*Abenteuer* – *Aventiure* 'kaland', *Eller* – *Erle* 'égerfa')
 - b) eltérő denotáció és konnotáció (*Leiste* 'léc, szegély' – *Liste* 'lista', *catch* 'elfogás' – *chase* 'vadászat')
 - B) kevert típus
 - a) azonos denotáció, eltérő konnotáció (*ward* – *wurde* 'lenne')
 - b) eltérő denotáció és konnotáció (*Stadt* 'város' – *Stätte* 'helyszín')

2. morfológiai dublettek (ezek etimonja is megegyezik)
 - A) inflexió típus
 - a) azonos denotáció, eltérő konnotáció (*wharves* – *wharfs* 'rakpart' *Worte* – *Wörter* 'szavak')
 - b) eltérő denotáció és konnotáció (*cloths* 'szövetek, anyagok' – *clothes* 'ruhák')
 - B) morfoszintaktikai típus
 - a) azonos denotáció, eltérő konnotáció (*data is* – *data are* 'az adat/ok van/nak')
 - C) derivációs típus
 - a) azonos denotáció, eltérő konnotáció (*Neuheit* – *Neuigkeit* 'újdomság')
3. lexikális dublettek (ezek etimonja nem egyezik meg)
 - A) azonos denotáció, eltérő konnotáció (*calf* – *veal* 'borjú', *kingly* – *royal* 'királyi').

Az egyes alcsoportokban szereplő azonos denotációjú, de eltérő konnotációjú párok tulajdonképpen egymás variánsainak tekinthetők (kivéve a 2C és 3A csoportot, mivel előbbi esetben csak a képzők szinonimái egymásnak, utóbbiban pedig teljes az alaki eltérés, vagyis szinonimákról van szó), az 1Bb, illetve a 2Ab típusú párok pedig szóhasadással jöttek létre.

Az angol nyelv dublettjeire vonatkozó első összegzés Allentől származik, aki a következőképpen határozta meg a fogalmat (vö. Allen 1908: 184): a dublettek az angol nyelvben olyan szópárok, amelyek azonos eredetű tövekből jöttek létre különböző folyamatok során. A szóban forgó jelenségnek öt alkategóriáját különíti el:

1. a latinból és a franciából (*fact* 'tény' – *feat* 'tett');
2. a francia nyelv különböző dialektusaiból (*cavalier* 'gavallér, nemes' – *chevalier* 'lovag');
3. a francia korábbi és későbbi nyelvéllapotából (*frail* 'törékeny, gyenge' – *fragile* 'ua.');
4. az olaszból és a franciából (*influenza* 'nátház' – *influence* 'befolyás') származó átvételek, valamint;
5. a középangol északi és déli dialektusában keletkezett párok (*hale* 'egészséges' – *whole* 'ua.').

Hegedűs Irén (2017) megkülönböztet:

1. betűzési/helyesírási (*storey* – *story* 'történet', *gaol* – *jail* 'börtön', *draft* 'vázlat, huzat' – *draught* 'huzat', *metal* 'fém' – *mettle* 'hév');
2. analógiás változással alakult (*older* 'idősebb' – *elder* 'idősebb, rangidős'; *brother* 'fiútestvér' – *brethren* 'hittestvér, felebarát');
3. kölcsönzés során létrejött (*fane* 'zászló, szélkakas' – *vane* 'szélkakas', *fat* 'edény' – *vat* 'hordó');
4. tőalteráció következtében kialakult (*to sing* 'énekelni' – *song* 'ének', *broth* 'húsleves' – *bread* 'kenyér'); illetve

5. affixális dubletteket (*inacceptable* – *unacceptable* 'elfogadhatatlan', *economic* 'gazdasági' – *economical* 'gazdaságos').

A betűzési dublettek között találunk variánsokat, illetve a szóhasadás különböző fázisaiban lévő alakpárokat, a második és a negyedik csoport szavai pedig tulajdonképpen szóhasadással jöttek létre. A kölcsöndublettek más-más nyelvváltozattól származnak, és közöttük is megfigyelhető bizonyos fokú jelentésbeli eltérés, az affixális párok közé pedig azonos tövű szinonimák és eltérő jelentésű szavak is tartoznak.

Az orosz nyelvben a dublettek következő osztályozását találjuk (vö. Rosenthal–Tyelenkova 1976):

1. akcentológiai: *иначе* (inácse) – *иначе* – (inácse) 'másként', *творог* (tvórog) – *творог* (tvoróg) 'túró';
2. morfológiai (szóalakképzési): *порой* (porój) – *порою* (poróju) 'idővel' [mindkettő eszközhatározós eset], *чая* (csája) például *сто грамм чая* (100 gramm csája) '10 dkg tea'; *чайка чаю* (csáska csāju) 'egy csésze tea' [mindkettő birtokos eset];
3. lexikai (lexikai-szemantikai): *языкознание* (jazikoznányije) – *языковедение* (jazikovédényije) 'nyelvészet';
4. szóképzési: *беретик* (berétyik) – *березняк* (bereznyák) 'nyírfaerdő', *речонка* (recsónka) 'kis folyó, jelentéktelen folyócska' – *речушка* (recsúska) 'sekély vizű folyócska, patakocska';
5. szintaktikai: *понятный каждому* (ponyátnij kázsdomu) – *каждого* (kázsdovo), *понятный для каждого* (ponyátnij dlja kázsdovo) 'mindenki számára érthető' [az első részeshatározós, a második birtokos eset], *приверженность науке* – *приверженность к науке* (privérzsennyoszty náuke/k náuke) 'a tudomány iránti elkötelezettség' [mindkettő részeshatározós esetvonzat, de az egyik előljáróval, a másik nélküle];
6. stilisztikai: *Волчица* (volcsíca) – *волчиха* (volcsíha) 'nőstényfarkas', *бессмысленность* (besszmíszlennoszty) – *бессмыслица* (besszmíszlica) 'értelmetlenség';
7. etimológiai: ószláv *гражданин* (grazsdanyín) 'állampolgár' → (orosz) *горожанин* (gorozsányin) 'ua.' → orosz *гражданин* (grazsdanyín) 'állampolgár' orosz *горожанин* (gorozsányin) 'városlakó'; ószláv *глава* (glavá) 'fej' → orosz *голова* (golová) 'ua.' → orosz *глава* (glavá) 'fejezet' – orosz *голова* (golová) 'fej'.

Az első csoport szópárjainak azonos a jelentése, de a hangsúly tekintetében eltérnek, vagyis akcentológiai variánsok, a második esetben pedig az azonos funkciójú esetragok használati köre tér el, azaz szóalakvariánsokról van szó. A harmadiktól a hatodik csoportig a pároknak csak a töve azonosak, vagyis azonos tövű szinonimák, az utolsó eset példái között pedig szóhasadás ment végbe úgy, hogy az egyik alak a nyelv rendszerszerű és természetes hangfejlődési szabályainak a következménye, a másik pedig közvetlen átvétel az ószláv nyelvből.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a dublett terminus mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalomban egyrészt az alakpár szinonimájaként szerepel (tágabb értelmezés), másrészt pedig (leginkább az „etimológiai” jelzővel ellátva) azoknak a szópároknak a jelölésére használatos, amelyeknek vagy mindkét tagja átvétel egy adott nyelvben, vagy az egyik eleme belső keletkezésű, a másik pedig kölcsönzés egy rokon nyelvből. A magyar nyelvben az utóbbi esetre (a földrajzi távolságnak és nyelvünk, illetve a rokon nyelvek státuszának köszönhetően) nem találunk példát, az előbbire azonban az etimológiai szótárak szócikkeinek (és részben a szakirodalomnak) az alapos áttanulmányozása után igen. Ezek között előfordulnak olyanok, amelyek denotatív jelentése azonos, csak pragmatikai eltérés van közöttük (*imidsz* – *imázs*, *sztenderd* – *standard*), ám legtöbbjüknek az elsődleges jelentése is eltér (*áfium* – *ópium*, *bödön* – *puttony*, *bazár* – *vásár* – *pazar*, *gél* – *zselé*, *pap* – *pópa*, *nokedli* – *nyokki*, *bodega* – *patika* – *butik*, *rozsa* – *ragya*, *plakett* – *plakát*, *duga* – *donga* stb.).

Itt is érdemes megemlíteni, hogy a dublettképződés nemcsak a sztenderd nyelv-változatban, hanem a magyar nyelv különböző kontaktusváltozataiban (leginkább a többségi nyelv és a nyelvjáráások érintkezése során) is megfigyelhető visszakölcsönzés formájában:

„A visszakölcsönzés megnevezés arra a kontaktológiai jelenségre utal, amikor egy átvétel nyelvből származó hangalak az átvétel nyelvi módosult formájában újra visszatérül az átvétel nyelvbe vagy nyelvváltozatba” (Benő 2008: 31).

Jó példái ennek a szlovákiai magyar (denotatív jelentésükben azonos) *palacsinta* – *palacinka*, illetve a romániai magyar (jelentésszűkülésen átment) *katlan* – *gudlun* ’búvóhely’ vagy *búcsú* – *bulcsu* ’nagyvásár’ párok (vö. Benő 2004: 124).

Érdemes továbbá megemlíteni azokat a párokat is, amelyeket nyelvközi dubletteknek nevezhetünk. Ezek olyan kölcsönzéssel (a párnak vagy az egyik tagja került a magyarból a szlovákba, vagy fordítva, vagy mindkét tag német eredetű mind a szlovák, mind pedig a magyar nyelvben) létrejött alakpárocskák, amelyek formailag nagyon hasonlóak, denotatív jelentéseik a legtöbb esetben megegyeznek, de stílusértékük és nyelvváltozatbeli szerepük a két nyelvben eltérő, vagyis legalább az egyiküknek létezik jóval gyakrabban és szélesebb körben használatos szinonimája, például: *ablak* – *oblok*, *abrosz* – *obrus*, *haszon* – *choseň*, *sátor* – *šiator*, *ráspoly* – *rašpl’a* (vö. Tóth 2015: 173–6).

Ha tehát a dublett terminus szűkebb értelmezését vesszük alapul, akkor az etimológiai dubletteket nemcsak a variánsoktól, hanem a szóhasadás, a szinonímia és a paronímia eseteitől is el kell határolnunk.

9. Összegzés

Dolgozatunkban azoknak a lexikológiai jelentésvizonyoknak, illetve nyelvi jelenségeknek a jellemzőit ismertettük – összefoglalóan alakpároknak nevezve őket –, amelyek ugyan mutatnak közös jegyeket a nyelvi variánsokkal, ám azoktól el kell határolnunk őket.

A variativitással összefüggő lexikológiai jelentésviszonyok rendszerének ismertetése után a teljes és részleges szó(alak)hasadás (köz-, szak- és tájnyelvi, illetve nyelvközi) vonatkozásait mutattuk be. A szinonimitáson belül az azonos töből szinonim képzővel létrehozott változatokat (pl. *síel* – *sízik*), illetve a funkcióigés szerkezetek egy csoportját emeltük ki (pl. *átirányítást eszközöl* – *átirányít*), a paronimák közül az azonos tövűekkel foglalkoztunk, és rámutattunk, hogy azokat a beszélők kisebb-nagyobb csoportjai sokszor variánsokként használják (pl. *helység* – *helyiség*), az azonos alakú szavak sorából pedig az álhomonimáknak nevezett párok toldalékolat alakjait vizsgáltuk (pl. *jobbat* – *jobbót*). Rajtuk kívül azoknak a pároknak és szósoroknak a különböző csoportjait is számba vettük, amelyek alakja és jelentése ugyan hasonló, de etimológiailag nem tartoznak össze (pl. *kelepel* – *kalapál*, *dörög* – *görög* – *zörög*), illetve a magyar és nemzetközi szakirodalom alapján tisztáztuk a dublett terminus (szűkebben és tágabban) jelentését.

Zárásképpen szükséges még megemlíteni, hogy mind a lexikai szintű nyelvi variativitásnak, mind pedig a jelen dolgozatban ismertetett lexikológiai jelentésviszonyoknak vizsgálhatók a tulajdonnévi – egy nyelven belüli (pl. *Rábca* – *Répcse*) és nyelvközi (pl. *Komárom* – *Komárno*) – vonatkozásai is (vö. Kiss L. 1994; Lőrincz G. 2015, 2017; Török 2010, 2012: 129, 2013), ezek bemutatása azonban önálló tanulmányt kívánna.

SZAKIRODALOM

- Ahmanova, O. Sz. – Ахманова, О. С. 1986. *Словарь омонимов русского языка* (Az orosz nyelv homonimaszótára). «Русский язык». Москва.
- Allen, Edward A. 1908. Englishdoublets. *Publications of the Modern Language Association* 23: 184–239. <http://www.jstor.org/stable/456687> (2020. 05. 05.) <https://doi.org/10.2307/456687>
- Balázs János 1967. Az alakpárképződés okai, módjai és funkciói. *Magyar Nyelv* 63: 148–56.
- Balogh Dezső 1988. *A paronimák*. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, I: 152–59.
- Balogh Péter 1999. A poliszémia és a dublettek. In: Gecső Tamás (szerk.): *Poliszémia, homonímia. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához II*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 16–24.
- Bárdosi Vilmos – Karakai Imre 2008. *A francia nyelv lexikona*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Benő Attila 2004. *A kölcsönzó jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai-szemantikai kérdései*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. <https://doi.org/10.36240/etf-246>
- Benő Attila 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár.
- Benő Attila – Szilágyi N. Sándor 2015. Hangzásséma és motiváltság a hangutánzó és hangulatfestő igéink körében. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 43–57.
- B. Kovács Mária 1999. A funkcióigés szerkezetek a jogi szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr* 123: 388–94.
- Bloomer, Robert K. 1998. Types of linguistic doublets. *Studia Neophilologica* 70/1: 1–7. <https://doi.org/10.1080/00393279808588214>

- Dobos Csilla 2007. *A funkcióigés szerkezetek mint komplex régensek. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica. Nova Series TOM. XXXIV:* 25–37.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár. 2., átdolgozott kiadás.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–62. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Elekfi László 1996. Részleges szóhasadások mint határesetek. *Magyar Nyelv* 151: 286–96.
- Elekfi László 2000. Homonimák felismerhetősége toldalékos alakok alapján. *Magyar Nyelvőr* 124: 146–63.
- Fazakas Emese 2015. Hangalaki összecsengés és jelentésváltozás. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Motiváltság és nyelvi ikonicitás.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 88–100.
- Fejes László 2015. Miért kupak a kupaktanács? *Nyelv és Tudomány.* <https://m.nyest.hu/hirek/miert-kupak-a-kupaktanacs> (2020. 30. 8.)
- Gorbacsevics, K. Sz. – Горбачевич, К. С. 1978. *Трудности словоупотребления и варианты норм современного русского языка* (A mai orosz nyelv szóhasználati nehézségei és normavariánsai). Изд. Русский язык. Москва.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1975. Part ~ mart. In: *Szavak és szólások.* Nyelvtudományi Értekezések 88. Akadémiai Kiadó, Budapest, 49–50.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedüs Irén 2017. *Mechanisms of Doublet Formation: Investigating the(mor)phonology–lexicology interface in the history of English.* University of Pécs Institute of English Studies, Pécs.
- Horváth Katalin 2004. *Névelmélet és etimológia. A folyik eredete és rokonsága.* Kézirat. http://alknyelv.elte.hu/Horvath_Nevelmelet_folyik.pdf (2020. 6. 25.)
- Horváth Katalin 2011. Szócsaládok etimológiai kutatása a szinkronia–diakronia egységében: a pereg eredete és rokonsága. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvéírás és diakronia.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 128–47.
- Horváth Katalin 2015. Homonima vagy polyszéma? *Fok* főnevünk eredetéről és szócsaládjáról. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 81–98.
- Horváth László 2008. Alapnyelvi örökség és új etimológiai összefüggések. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V.* Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 81–6.
- Hrbáček, Josef 1974. Lexikální ekvivalenty, dublety a varianty. *Naše řeč* 57/1: 28–33. <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5742> (2020. 4. 30.)
- H. Varga Márta 2009. Megjegyzések a terminusalkotás módjaihoz – a szóalakhasadás I. A tőalternációkra kiterjedő jelentésmegoszlások. *Magyar Terminológia* 2: 175–95. <https://doi.org/10.1556/MaTerm.2.2009.2.2>
- Istók Béla 2017. A ritkább szóalkotási módok státusának újraértékelése. In: Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs (szerk.): *A tankönyvkutatás szakmai, módszertani kérdései: A Variológiai Kutatócsoport 7. nemzetközi tankönyvkutató szimpóziumának tanulmányai.* Selye János Egyetem, Komárom, 167–80.
- Istók Béla 2018. *Internetes futballnyelvhasználat. Közösség, mémek, szóalkotás.* Pandora Könyvek 40. Liceum Kiadó, Eger.

- Ivanová-Šalingová, Mária 1967. Dublety a varianty v Slovníku slovenského jazyka. *Slovenská reč* 32/1: 25–32.
- Jakab István 1987. *Nyelvi vétségek és kétségek*. Madách Kiadó, Bratislava.
- Juhász Dezső 1996. A magyar onomatopoezis történetéhez. *Magyar Nyelv* 92: 174–81.
- Juhász Dezső 2016. A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 111: 257–68. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2016.3.257>
- Juhász József 1980. Vázlatok a szó portréjához. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 99–120.
- Károly László 2008. *Toboz és doboz*. Két vitatott eredetű szavunk. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 113–26.
- Károly Sándor 1966. A *cs* és *k* hang szerepe hangfestő szavainkban. *Magyar Nyelv* 62: 151–8.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1966. *Csűnik ~ sínlylik ~ senyved ~ szenved ~ sanyarog ~ suny ~ szuny*. *Magyar Nyelv* 62: 465–8.
- Kiss Lajos 1994. Etimológiailag azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése („névhasadás”). *Nyelvtudományi Közlemények* 200: 103–7.
- Kocsis Réka 2013. *A nyelvjárástörténet néhány elméleti-módszertani kérdése, különös tekintettel a Müncheni kódexre*. TDK-dolgozat. http://nyelvtortenet.elte.hu/wp-content/uploads/2013/05/Kocsis_Reka.pdf (2020. 08. 30.)
- Králik, Lúbor 2012. *Slk. dial. bastár, basták, pasták*. In: Karpenko, O. P. – Šulhač, V. P. (eds.): *Studiji z onomastykyta etymolohiji*. 2011–2012. Instytut ukrajins'koj imovy NAN Ukrajiny, Kyjiv, 277–280. <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/e-library/studiji-z-onomastyky-11-12.pdf> (2020. 4. 30.)
- Lanstyák István 2019. A funkcióigés szerkezetek néhány általános kérdéséről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* XXI/4: 61–91.
- Lengyel Klára 2000. A ritkább szóalkotási módok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 341–50.
- Lőrincz Gábor 2015. A magyar utónevek varianciája. *Acta Academiae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*. Nova Series TOM. XLII: 127–44.
- Lőrincz Gábor 2016. *Nyelvi variativitás a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban*. Pandora Könyvek 38. Líceum Kiadó, Eger.
- Lőrincz Gábor 2017. Nyelvi variativitás a szlovákiai magyar–szlovák településnevekben. In: Zimányi Árpád (szerk.): *Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből. Az Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karának válogatott tanulmánygyűjteménye a Magyar Tudomány Ünnepe 2016-os előadásaiból*. Líceum Kiadó, Eger, 83–92.
- Lőrincz Julianna 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás. Szemantikai alapismeretek*. Selye János Egyetem, Komárom.
- Lőrincz Julianna 2010. A nyelvi aszimmetria: a variativitás és néhány lexikológiai jelentésvi-szony összefüggései. In: Hári Gyula (szerk.): „*Végetlen a tér, mely munkára hív*”: *köszön-tő kötet Révay Valéria 60. születésnapjára*. Pannon Egyetem, Veszprém, 154–59.
- Lőrincz Julianna 2011a. A variánsok helye és funkciója a magyar nyelvben. In: *Kommunikáció – Stílus – Variativitás és anyanyelvoktatás*. Pandora Könyvek 24. EKF Líceum Kiadó, Eger, 135–41.
- Lőrincz Julianna 2011b. Az analitikus és szintaktikus igei alakvariánsok kérdései. *Kommunikáció – stílus – variativitás és anyanyelvoktatás*. Líceum Kiadó, Eger, 118–24.

- Lőrincz Julianna 2016. Ritkák-e a ritkább szóalkotási módok? A rövidítés és a jelentéstapadás az anyanyelvkönyvekben. *Acta Academiae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*. Nova Series Tom. XLIII: 138–55.
- Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna 2020. A nyelvi variativitás elméleti kérdései. *Magyar Nyelvőr* 144: 229–53. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2020.2.229>
- Mátai Mária 2010. A magyar szófajttörténet egyes kérdései. *Magyar Nyelv* 106: 269–83.
- Máthé Dénes 2009. *Szemantikai alapviszonyok*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár – Cluj-Napoca.
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára* 1 –. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Paraschke, Boris. 2004. *Wörter und Namengleicher Herkunft und Struktur. Lexikontymologischer Dubletten im Deutschen*. Walter de Gruyter, Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783110864755>
- Pesti János 2016. Az énekléstől a sírásig: a *dudol* ~ *dudul* és a *tutul* tájszavak összefüggéseiről. *Magyar Nyelv* 112: 458–60. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2016.4.458>
- Pusztai Ferenc 2002. Szóhasadás és szóhasítás. In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 400–4.
- Rosenthal D. E. – Tyelenkova M. A. – Розенталь, Д. Э. – Теленкова, М. А. 1976. *Словарь-справочник лингвистических терминов* (Nyelvészeti terminológiai szótár). Москва, Изд. Просвещение.
- Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István – Vančóné Kremmer Ildikó – Simon Szabolcs 2011. Idegen szavak a magyar nyelv szlovákiai változataiban. In: Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. A nyelv*. Fórum Kisebbségkutatási Intézet, Somorja, 243–53.
- Tóth Sándor János 2015. Jazykový obraz sveta v učebniciach slovenčiny a maďarčiny ako cudzieho jazyka = Linguistic Picture of the World in the Textbooks of Slovak and Hungarian as foreign languages. In: *Jazyky v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch*. Veda, Bratislava, 163–78.
- Török Tamás 2010. Külterületi helynevek fordíthatósága: Alsó-Ipoly mente és Zoboralja magyar dűlőneveinek szlovák változatairól. In: Lendvai Endre – Wolosz Robert (szerk.): *TRANSLATOLOGIA PANNONICA III. Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában VII. konferencia tanulmánykötete*. PTE BTK FKK, Pécs, 65–74.
- Török Tamás 2012. Helynevek és a fordítástudomány: A mikrotoponimák fordíthatóságáról felvidéki példák alapján. In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.): *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 117–32.
- Török Tamás 2013. Hungarian Place Names – Slovak Maps.: Hungarian Place Names on Slovak Maps of the Areas Around Zobor and the Lower Areas of the River Ipoly. *Eruditio – Educatio* 8/3: 71–89.
- Ulašin, Bohdan 2016. Etymologické dublety v španielčine a slovenčine. *Časopis pro moderní filologii* 98/2: 254–67.
- ÚMTsz. 3. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1992. *Új magyar tájszótár* 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Valgina, N. Sz. – Валгина, Н. С. 2001. *Активные процессы в современном русском языке. Учебное пособие*. (Aktív folyamatok a mai orosz nyelvben. Oktatási segédlet). Московский Государственный Университет, Москва. <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook050/01/part-005.htm#i396> (2020. 9. 19.)
- Vince Veronika 2009. *Előadást tart vs. előad*: főnév + ige szerkezetek igei variánsai. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *Lingdok 8. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tu-

dományegyetem, Szeged, 265–78.

Zilahi Lajos 1993. Nyelvjárási jelentésváltozások. *Magyar Nyelvőr* 113: 67–78.

Istók Béla

egyetemi adjunktus

Selye János Egyetem

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

<https://orcid.org/0000-0002-7215-2893>

Lőrincz Gábor

egyetemi adjunktus

TKK Selye János Egyetem TKK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

<https://orcid.org/0000-0001-7543-7758>

Lőrincz Julianna

habil. nyugalmazott egyetemi docens

Selye János Egyetem TKK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

<https://orcid.org/0000-0002-1748-7033>

SUMMARY

Istók, Béla – Lőrincz, Gábor – Lőrincz, Julianna – Török, Tamás

The system of relationships across lexical variants and pairs of word forms

In this paper we describe the characteristics of lexico-semantic relationships across linguistic phenomena referred to collectively as ‘pairs of word forms’ that show some common features with lexical variants but have to be distinguished from them.

After the description of systems of lexico-semantic relationships related to lexical variability, the phenomena of complete and partial word (word-form) split are presented. Within synonymy, variants created from the same stem with a pair of synonymous suffixes (*sízik* vs. *síel* ‘ski’ (verb)) and some functional verb structures (*átirányítást eszközöl* vs. *átirányít* ‘make a changeover’) are highlighted. Among paronyms, we deal with words sharing the same stems, pointing out that they are often used as variants by smaller or larger groups of speakers (*helység* ‘settlement’ vs. *helyiség* ‘premises’). From among series of words of the same form, we examine suffixed forms of pairs called pseudo-homonyms (*jobb-at* ‘the better one-acc.’ vs. *jobb-ot* ‘the right-side one-acc.’). Furthermore, we consider various groups of word pairs and word strings that are similar in form and meaning but are not etymologically related (*kelepel* ‘clapper’ (verb) vs. *kalapál* ‘hammer’ (verb); *dörög* ‘thunder’ (verb) vs. *görög* ‘roll’ (verb) vs. *zörög* ‘rustle’ (verb)). We clarify the (narrower and broader) meanings of the term *doublet* based on the relevant literature on Hungarian and on other languages.

Keywords: pairs of word forms, lexico-semantic relationships, word split, synonymy, paronymy, pseudo-homonymy

A *tévedett* : *tévedt* kettősség történetéhez

1. Megemlékezés és témaválasztás

Írásommal tisztelt és kedves munkatársam, Elekfi László tanár úr emléke előtt szeretnék tisztelegni.

Még a múlt század végén Elekfi László igen alapos és érdekes elemzést tett közzé a szóalakok eltérő toldalékolásában megmutatkozó jelentéskülönbségekről (Elekfi 1998). Szemléjének bázisául a „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” című kéziratot gyűjteménye szolgált. Ez annak az osztályozásnak a bővebb, részletezőbb formája, amelyet a Magyar ragozási szótár (= RagSz.) alkalmazott, és ez a háttér-gyűjtemény az alapja A magyar nyelv nagyszótárában (= Nszt.) használt morfológiai kódrendszernek is.

Cikkében az alak- és jelentéshasadás esetei között (a kódokkal a ragozási típusokra utalva) Elekfi László szóba hozza a következőt is:

„Egyetlen megkülönböztető alak lehet a múlt idő egyes 3. személye is: *ragadt* (valahova, tárgyatlanul) és *ragadott* (botot, fegyvert). Az ebbe a (2a1) típusba tartozó 5 ige közül 3-ban jelentkezik – más-más mozzanatban – jelentéskülönbség. A *téved* minden jelentésében tárgyatlan, de ha mozgást jelent, csak (*valahova*) *tévedt* a múlt ideje; ha a hellyel kapcsolatos állásfoglalást, akkor *tévedett*. A 18 ugyanilyen (2b1) ragozású ige hasonló ingadozásai csak a *téved* múlt idejében kötődnek eltérő jelentésekhez. – A *támad* ige, ha cselekvést jelent: *támadott*, ha keletkezést: *támadt*. Az ebbe a (2a2) típusba tartozó 13 ige szintén ingadozik ebben a múlt idejű alakban, de jelentésselérés nem fedezhető föl bennük. Ebben a típusban jellemző ez az ingadozás a befejezett melléknévi ige névre is” (Elekfi 1998: 306).

Az Elekfi említette példák közül – a *ragadott* : *ragadt* és *támadott* : *támadt* kettőségek vizsgálatát máskorra hagyva – ezúttal csak a *tévedett* : *tévedt* párral és történetével foglalkozom.

2. Diakrón funkciómegoszlási vizsgálat történeti korpuszokban

Természetes, hogy a *tévedett* : *tévedt* pár tagjai közötti funkciómegoszlást a RagSz. az Elekfi-cikkhez nagyon hasonló módon szerepelteti: *tévedt* ’véletlenül v. hova jutott’, *tévedett* ’hibázott’. A nagyszótári segédletkötet (Elekfi–Laczkó 2006: 809) a jelentéskülönbséget nem tünteti fel; azt minden bizonnyal maga a *téved* szócikk teszi majd meg. Jelzi viszont az Elekfi által szóba hozott funkcióbeli elkülönülést már az ÉrtSz. szócikkének fejrésze is.

Az ÉrtSz. tanúsága szerint tehát a 20. század derekán regisztrálást érdemlő mértékű volt a funkciómegoszlás. Vajon mikorra kristályosodott ki, és milyen nyelvhasználat-történeti folyamat vezethetett hozzá? Ezekre a kérdésekre történeti korpuszok segítségével igyekszem válaszolni.

A Nyelvtudományi Kutatóközpontban épülő (és középmagyar anyagokkal is bővített) Ómagyar korpusz (= ÓmK., más néven Régi magyar konkordancia) igeekötő

nélküli *tévedett* vagy *tévedt* adatokat nem tartalmaz. Csupán néhány *eltévedett* olvasatú alak szerepel benne, mindig (konkrét vagy átvittebb értelmű) 'irányt tévesztett' jelentéssel, így a funkciók megoszlásáról természetesen nem lehet képet alkotni.

A szintén a Nyelvtudományi Kutatóközpontban épülő, középmagyar kori perzsövegeket és leveleket (továbbá kisebb részben ómagyar missziliseket) tartalmazó Történeti magánéleti korpuszban (= TMK.)¹ sincs igekötő nélküli *tévedett* vagy *tévedt* forma. Az *el* igekötős alakokat tekintve három *eltévedett* áll szemben egy *eltévedt* adattal. Az 'irányt tévesztett' jelentést (illetőleg az 'elveszett' jelentésárnyalatot) képviselik; 'rosszul ítél meg valamit, hibázott' jelentésű nincs közöttük, ezért itt sem mondhatunk semmit a funkciómegoszlásról.

Az Irodalomtudományi Intézetben készülő Mikes-szótárban (= MikesSz.) még lexemaként sincs *téved*, igekötővel ellátott *tévedett* ~ *tévedt* formák sincsenek. Az eddig felsorolt korpuszok vallomása tehát nem fedte fel a *tévedett* : *tévedt* kettősségnek a középmagyar kor végéig tartó történetét.

Természetesen több reménnyel foghattam az újmagyar (és – ha a trianoni békediktátum utáni időszakot külön számítjuk – az újabb magyar) periódus feltárásához. Ebben a Nyelvtudományi Kutatóközpontban létrehozott, a Nagyszótár számára összeállított elektronikus korpusz, a Magyar történeti szövegtár (= MTSz.) volt segítségemre; ez az 1772 és 2010 közötti időszakból foglal magában tekintélyes mennyiségű, publikált írásokat tartalmazó, igen változatos műfaji összetételű szöveganyagot.

Vizsgálatomhoz a csaknem 240 évet felölelő korpuszt szakaszokra bontottam: a 19. és a 20. századot negyedekre osztottam, előttük és utánuk pedig önálló szakasznak tekintettem a 18. század végét és a 21. század elejét.

A szövegtár keresőprogramjának segítségével (de – elemzetlen korpuszról lévén szó – kézi szűrés is alkalmazva) összegyűjtöttem a *tévedett* és *tévedt* minden adatát, a múlt idejű igék mellett beleértve a melléknévi igeneveket is, viszont kiszűrve az igekötős alakokat.

Az adatokat a megfelelő időszakokhoz rendelve két táblázatot hoztam létre. Az 1.-ben az alak, a 2.-ban a funkció volt a rendezési szempont. Az Elekfi László cikkében szereplő jelentéseket a 'mozgás' és az 'ítélet' címkékbe sűrítettem. A 'mozgás'-hoz tartoznak tehát a 'tévedésből vagy akaratlanul jut, kerül valahová'-féle jelentésárnyalatok, míg az 'ítélet'-hez a 'hibásan ítél, számol' típusúak.

A 18. század végén és a 19. elején még kevés az adat a statisztikai értékeléshez. Ha a funkciót figyelmen kívül hagyva csak az alakokra vagyunk tekintettel, akkor azt láthatjuk, hogy a 19. század második negyedében a hosszabb és a rövidebb forma előfordulási száma szinte azonos. A század közepétől egy évszázadon át a rövid alak van határozott többségben. A 20. század közepétől a mérleg a hosszú forma oldalára billen, de nem nagy mértékben. A 21. századra pedig egyensúly áll be.

Ha az alakokat háttérbe tolva csupán a funkciókra figyelünk, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a 19. század második negyedétől a 20. század közepéig a 'mozgás'-féle, azaz a 'tévedésből vagy akaratlanul jut, kerül valahová' jelentésű adatoké a vezető

¹ A munkálat Dömötör Adrienne vezetésével folyt az NKFI K 116217. számú, Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés című projektumaként. Cikkem megírását is ez a projektum támogatta.

szerep. A 20. század második felében a 'hibásan ítéel, számol' jelentésűeké a többség, de nincsenek nagy fölénnyben. A 21. századra pedig itt is egyensúly áll be.

A kétféle értékelés alapján azt feltételezhetjük, hogy attól fogva, amikortól érdemes statisztikai értékelésre vállalkozni, a hosszabb és a rövidebb forma között erős a funkciómegoszlás. A táblázatokból kitűnik, hogy ez lényegében így is van.

Igaz, a 19. század 2. negyede még kivétel ez alól: a 'mozgás' címkéjű adatok ekkor még úgy dominálnak, hogy mindkét formához azonos mértékben társulnak. Azután viszont egyre inkább a *tévedt* formához kötődnek, a 20. század végének és a 21. századnak a példáiban már kizárólagosan.

1. táblázat. Alak szerint

Időszak	<i>tévedett</i>				<i>tévedt</i>				Összesen
	mozgás	ítélet	együtt	%	mozgás	ítélet	együtt	%	
18.	1	–	1	50,00	1	–	1	50,00	2
19/1.	–	–	–	–	–	1	1	100	1
19/2.	9	2	11	52,38	9	1	10	47,62	21
19/3.	3	1	4	28,57	7	3	10	71,43	14
19/4.	2	4	6	20,69	20	3	23	79,31	29
20/1.	2	13	15	34,88	25	3	28	65,12	43
20/2.	1	29	30	41,10	41	2	43	58,90	73
20/3.	1	43	44	51,76	41	–	41	48,24	85
20/4.	–	37	37	58,73	26	–	26	41,27	63
21.	–	17	17	50,00	17	–	17	50,00	34
Összesen	19	146	165	45,21	187	13	200	54,79	365

2. táblázat. Funkció szerint

Időszak	mozgás				ítélet				Összesen
	-ett	-t	együtt	%	-ett	-t	együtt	%	
18.	1	1	2	100	–	–	–	–	2
19/1.	–	–	–	–	–	1	1	100	1
19/2.	9	9	18	85,71	2	1	3	14,29	21
19/3.	3	7	10	71,43	1	3	4	18,57	14
19/4.	2	20	22	75,86	4	3	7	24,14	29
20/1.	2	25	27	62,79	13	3	16	37,21	43
20/2.	1	41	42	57,53	29	2	31	42,47	73
20/3.	1	41	42	49,41	43	–	43	50,59	85
20/4.	–	26	26	41,27	37	–	37	58,73	63
21.	–	17	17	50,00	17	–	17	50,00	34
Összesen	19	187	206	56,44	146	13	159	43,56	365

Az 'ítélet' jelentésjegyű adatokról a 19. századra nézve csekély számuk miatt még nemigen lehet nyilatkozni. A 20. század első felében azonban már legtöbbször, később pedig kizárólag a *tévedett* alakhoz társul ez a funkció.

3. Példatár

Bár a számadatok önmagukért beszélnek, talán nem felesleges közzétennem egy kis válogatást az MTSz.-beli példákból. Úgy vélem, ez főleg két szempontból lehet érdekes: egyrészt megmutatja, miféle jelentésárnyalatú adatok tartoznak a gyűjtő-címkekhez; másrészt módot ad olyan példák bemutatására, amelyek ellenkeznek a közelmúltbeli és a mai nyelvszokással. – A jelentésárnyalatokat csak igei formában nevezem meg, azaz nem hívom fel külön a figyelmet arra, hogy melléknévi igenév is képviseli, illetve képviselhetné őket. Az idézetek forrása mindenütt az MTSz.

A '**mozgás**' jelentéstípus legjellegzetesebb képviselője természetesen ez az árnyalat: 'irányt, utat elvétele más helyre jutott, mint ahová akart'. Ma a *tévedt* alakhoz kötődik. Példák a korpuszból: „Felséggel-teljes szép képit szűzi szelídség / Folyta körül; sűgár termete mennyei volt! – / Ah, csak volt! s nincsen többé! – Mint csillag az égről, / Melynek kékellő boltja setétbe merül, / S a *tévedt* útast iszonyú dagványnak eresztí: / Úgy elesett! s minket bűba-merülve hagyott!” (1788: Batsányi János: Gróf Andrásy Mária kisasszony halálára); „mint a' *tévedt* juhok a' farkasok, úgy űznek az oláh király' emberei engemet” (1838: Jósika Miklós: A csehek Magyarországbán); „*Tévedt* madárként egy-egy emlék / Repül át néha szívemen” (1876: Reviczky Gyula: Ábrándjaim derűs világát...); „Ő is szabadulni akart: önmagától, a múltjától, régi életétől, mely – a kerekek csikorgása eszméltette a hasonlatra –, hamis sínre *tévedt*...” (1931: Sárközi György: Mint oldott kéve); „Egyszer meg letért az útról, és egy krumpliföldbe *tévedt*” (1968: Szöllősy Klára ford.: Maltz: A tüzes nyíl).

Kivételesen azonban megesis az is, hogy ezt a jelentésárnyalatot a *tévedett* (igenévi) forma képviseli: „[egyek kérők] figyelmeztettek a veszélyekre, melyek a források környékén ólalkodnak a nymphák környezetébe *tévedett* gyanutlan földi vándorra” (1952: Márai Sándor: Béke Ithakában).

Az ÉrtSz. szócikke helyesen világít rá arra, hogy a mozgást jelentő *téved* nem csupán iránytévesztést jelölhet, hanem azt is kifejezheti, hogy valaki (vagy valami) történetesen eljut, elvetődik valahová. Természetesen erre az árnyalatra is a *tévedt* formával való társulás jellemző: „Néhány hónappal előbb bizonyos idegen *tévedt* a vidékre” (1836: Kölcsey Ferenc: A vadászlak); „ugyan mellyik ördög *tévedt* utamba, hogy jövődő boldogságomra hálóját kivesse?” (1845: Degre Alajos: Eljegyzés álarc alatt); „egy német Magyarországra menván, a korcsmába *tévedt*, hol mind magyar ruhások voltak, e miatt nagyon szeretett volna kabátjára sínórt varratni” (1860: Képes Újság); „Egy-egy részeg ember *tévedt* errefelé” (1928: Kassák Lajos: Angyalföld); „Szarvasgímet üldöztek és hatalmas vadkan *tévedt* az útjukba” (1937: Egri Viktor: Égő föld); „Sebastian jól ismeri a színpadot. A mese bonyolításához a semmiből is képes elővarázsolni a szereplőket. A félszeg tanítót, akinek élete nagy konfliktusa az, hogy egy gyönyörű nő pusztá véletlenből az ágyába *tévedt*” (1958: Sándor Iván: Sebastian: Névtelen csillag); „vagy egy fához támaszkodott, s úgy furulyázott magának, talán tót dalokat a gyermekkorából, mert ugyan ki hallgatta,

a mókuskos meg a nyuszik, meg talán egy arra *tévedt* szerelmespár a kukoricásban” (1979: Gyergyai Albert: A falutól a városig).

Ugyanakkor nem egészen példátlan ebben a szerepben a *tévedett* megjelenése sem: „Akkor meg minek mindez? Hogy az emberiség kínzókamrájává legyen a beléje *tévedett* jobbagnak?” (1946: Németh László: Eklézsia-megkövetés).

Szintén a ’mozgás’ típushoz sorolható az a jelentés, amelyet az ÉrtSz. így fogalmaz meg: ’<tárgy véletlenül, gondatlanság, vigyázatlanság folytán> illetéktelen helyre jut, kerül, egyéb tárgyak közé keveredik’. Ma természetesen ez is *tévedt* formában jelentkezik, és régebből sincs ide tartozó ellenpélda: „Egy golyó Láposi István, odavaló lakos házába *tévedt* s csak kevés híjja, hogy a kis gyermekét kezében tartó háziasszonyt meg nem sebesítette” (1893: Szilágyi [hetilap]); „Ez a revolvergolyó mintha csak egy kalandos moztiragédiából *tévedt volna* ebbe a gyönyörű testbe” (1924: Juhász Gyula: Eva May); „Napi feljegyzéseinek kis része s azok is egymástól távol eső évekből, néhány fiatalkori töredékes kéziratral együtt, valahogyan idegen levelek és kéziratok közé *tévedt*” (1962: Gellért Oszkár: Egy író élete: A Nyugat szerkesztőségében).

Szintén nincs ellenpélda a *tévedt* használatával szemben azokban az esetekben, amelyekben kéznek, tekintetnek, gondolatnak valahová jutásáról van szó: „Kezem mezítelen vállára *tévedt!*” (1906: Juhász Gyula: Maris); „Azon a napon Iván maga vette észre, amint derekára *tévedt* a keze” (1955: Tatay Sándor: A Simeon-ház); – „Meglátod öcsém, milyen szép kis leánykánk van. Olyan eleven mint egy kis ördög és mi földolog, édesanyjának szakasztott mása. – Remélem csak külsőleg – gondolá magában Vanderbilt, míg tekintete önkénytelenül Lizára *tévedt*” (1887: Wohl Stefánia: Aranyfüst); „Néha-néha nyugodt pillantása az asszonyra *tévedt*” (1901: Molnár Ferenc: Az éhes város); „Az ügyvéd úr tekintete a lovag úr cipőjére *tévedt*” (1908: Ambrus Zoltán: De profundis); „szeme mindig a sápadt arcocskára *tévedt*” (1926: Babits Mihály: Halálfiái); „A szeme, szinte önkéntelen, Vatnaz kisasszony szoknyájára *tévedt*” (1960: Gyergyai Albert ford.: Flaubert: Érzelmek iskolája); – „Még eszembe *tévedt* egy-egy régi álmom” (1909: Kosztolányi Dezső: Groteszk. Mágia); „És messzeségbe *tévedt* lelkemen / Hulló rózsákként perg le mult, jelen” (1929: Oláh Gábor: Dante poklán át).

A ’mozgás’ jelentéstípus szemléjének lezárása előtt szeretném megemlíteni, hogy az adatok természetesen nem mindig sorolhatók be teljes bizonyossággal egyik vagy másik jelentésárnyalathoz, hiszen akadnak vitatható hovatarozású, átmenetet alkotó példák is. Talán elég itt közülük egyet idéznem; ebben a ’váratlanul valahová kerül’ és az ’eltéved’ árnyalat együtt van jelen: „– Sing belül szeme elé kapja kezét – a napfény gondolata is túl vakító a roppant záporok feneketlen szürkességében – reflektorcsóva elé *tévedt* özként bénul meg saját gondolataitól” (1980: Sebeők János: Sárkányviadal).

Az ’*ítélet*’ típus kevésbé gazdag árnyalatokban, mint a ’mozgás’. Jellegetes képviselője természetesen a ’hibásan ítélt’. Ez a jelentés már hosszú ideje a *tévedett* formához társul: „[a közlemény szerzője] lényegesen *tévedett* akkor, a midőn a taneszközökkel való felszerelésről oly gunyos kicsinyléssel nyilatkozik” (1884: Bereg [hetilap]); „Most már igazán nincs mitől félni, – gondolta a leány is, – Iza most *tévedett*. Mi sohasem leszünk szerelmesek” (1906: Kaffka Margit: A gondolkodók); „[Ady] Kosztolányi megítélésében is *tévedett*, mikor Kosztolányi első versesköteté-

ről írt bírálatában gonoszkodva Szász Károlyhoz mérte” (1929: Fenyő Miksa: Kosztolányi Ady-cikke: Nyugat); „De [Anna] *tévedett* benne, hogy Vronszkij úgy fogta föl a hír jelentőségét, ahogy ő, az asszony” (1952: Németh László ford.: Tolsztoj: Anna Karenina); „Matula természetesen most sem *tévedett*” (1956: Fekete István: Tüskevár); „Özvegy Vörösmartyné nem *tévedett*, mikor évekkal később azt mondta Gyulainak, soha menyasszony ilyen ajándékban, mint a neki írt vers, nem részesült még” (1996: Szabó Magda: A büntudatos parainesis: A merengőhöz: A lepke logikája); „Sylvanus azonban még időben ráébred, hogy *tévedett*, és nem szerethet mást, mint korábbi szerelmét” (2001: Székely Júlia: Balassi Bálint énekei és komédiája).

Égészen a 20. század derekáig azonban olyan adatok szintén jelentkeznek a korpuszban, amelyekben ezt a funkciót a *tévedt* tölti be: „a természet itt *tévedt* választásában s e felséges hölgy egészen máshová illenék, mint e tiszta de szegényes szobába” (1853: Jósika Miklós: Eszther); „– Uramöcsém *tévedt* bennem! – Hogy-hogy? – Mert először is nem vagyok gazember” (1862: Szokoly Viktor: Szállás nélkül); „De a gróf *tévedt* én bennem. Én nem vagyok azon lény, kit egy férfi, ha gavallér is, vágyainak játszó eszközévé fölhasználhasson” (1869–1872: Déryné Széppataki Róza: Emlékezései); „Érvénytelen a házasság, ha a házasulandók egyike személyi dolgában *tévedt*, úgy, hogy egészen más egyénnel kötött házasságot, mint akivel házasságot kötni szándéka volt (error personae)” (1900: Rézbányai József: A házasság szentsége: Hittudományi Folyóirat); „Ma már higgadtan láthatjuk, miben *tévedt* ez a Szekfü” (1919: Juhász Gyula: A mi Rákóczi...); „S mégis azóta azt kell hinnem, hogy ha Vinteuil láthatta volna az előbbi jelenetet, talán még akkor sem veszté el a hitét a leánya jószívében s ki tudja, talán nem is nagyon *tévedt volna*” (1937: Gyergyai Albert ford.: Proust: Az eltűnt idő nyomában); „De odáig még most sem jutottunk, hogy a politikában a nép uralkodjék. Mégsem *tévedt* Petőfi: a sorrendet jól ismerte föl. Először az irodalmat kell meghódítani. Majd a költők elvégzik a többit: ránevelik az országot az igazságra, előkészítik a társadalom átalakulását” (1943: Juhász Géza: Népi írók).

A másik, hibás számolással kapcsolatos jelentésárnyalatot a *tévedett* képviseli: „Nagy örömmel mentem ki az üzletből, mert azt hittem, hogy a hentes *tévedett* és a 4 krajcár a javamra irandó” (1927: Weltner Jakab: „Milliók egy miatt”. Emlékek); „beszorozta magában a szokásos ívhonoráriumot negyvennel, és akkora összeg jött ki, hogy eleinte azt hitte, *tévedett* egy nullával” (1978: Lengyel Péter: Cseréptörés).

4. Kitekintés

A *tévedett* : *tévedt* kettősség vizsgálatát természetesen további szempontokkal lehetne bővíteni. Tanulságos volna kiterjeszteni a felmérést az igeikötős alakokra. Külön figyelmet érdemelne annak a feltárása, hogy a funkciómegoszlásra nézve felfedezhető-e különbség a múlt idejű igealakoknak és a befejezett melléknévi igeneveknek a viselkedésében. Haszonnal járhatna a műfajok, regiszterek szerinti vizsgálódás is; igaz, ehhez még az MTSz. terjedelmes szöveganyaga sem látszik elégnek, minden bizonnyal célzott pótgűjtésre lenne szükség.

Mint a bevezetőben jeleztem, a *ragadott* : *ragadt* és a *támadott* : *támadt* kettősségeknek és történetüknek a vizsgálatára szintén szeretnék sort keríteni. Többek között azért is, mert a tárgyatlan *téved*-hez képest bennük a tárgyas : tárgyatlan szembenállás és az igenem kérdése másfajta érdekességeket is kínál.

KORPUSZOK

MikesSz. = *Mikes-szótár*. mikesszotar.iti.mta.hu (2020. június 18.)

MTSz. = *Magyar történeti szövegtár*. clara.nytud.hu/mtsz (2020. június 18.)

ÓmK. = *Ómagyar korpusz (Régi magyar konkordancia)*. omagyarkorpusz.nytud.hu (2020. június 18.)

TMK. = *Történeti magánéleti korpusz*. tmk.nytud.hu

SZAKIRODALOM

Elekfi László 1998. Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek (A „Szókinszünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján). *Magyar Nyelvőr* 122: 305–17.

Elekfi László – Laczkó Krisztina 2006. Ragozási táblázatok. In: *Nszt.* 1: 797–1114.

ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.

Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[7]. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2018].

RagSz. = Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Horváth László

tudományos munkatárs

Nyelvtudományi Kutatóközpont

<https://orcid.org/0000-0003-4522-043X>

SUMMARY

Horváth, László

On the history of the doublet *tévedett* : *tévedt* ‘was wrong/got lost’

In the suffixation of some items of the Hungarian word stock, formal bifurcations can be observed that are accompanied by semantic distinctions, that is, the two forms exhibit functional split. In this paper, the author investigates the verb *téved* ‘get lost; make the wrong decision’ whose 3sg past tense forms (and past participles) diverge in this manner. In present-day Hungarian, the meaning ‘arrived at an unwanted, non-appropriate, unexpected place’ is expressed by *tévedt*, while ‘made the wrong judgement/conclusion’ is expressed by *tévedett*. The author explores the history of this functional split with the help of corpora, tracing down the process that has led to the present-day situation. By doing that, he also offers a method that can be followed in future research, too. – With this article, the author commemorates an all-round linguist, László Elekfi, born a hundred years ago, whose research activities included the study of Hungarian conjugation and declension, including that of doublets in the above sense.

Keywords: László Elekfi, doublets in conjugation, functional split, diachronic corpus study

Sólyom Réka: Szaknyelvi szemantika. Funkcionális kognitív elemzések

KRE – L'Harmattan, Budapest, 2020. 260 oldal

Sólyom Réka fő kutatási területe a mai magyar nyelv neologizmusainak, illetve a szaknyelvi terminusoknak a szemantikája. Első önálló monográfiája *A mai magyar neologizmusok szemantikája* címmel jelent meg 2014-ben a *Nyelvtudományi Értekezések* sorozat 165 darabjaként. A jelen monográfia, amely a *Szaknyelvi szemantika. Funkcionális kognitív elemzések* címet viseli, a szerzőnek a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Terminológiai Kutatócsoport (TERMIK) keretében folytatott terminológiai kutatásai eredményeit mutatja be. Ez a kutatás a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti keretét alkalmazva azt vizsgálja, hogy előállítási és értékesítési folyamatokhoz kapcsolódó magyar szaknyelvi nyelvhasználatban prototipikusan milyen módon és milyen mértékben jelennek meg a metaforikus, metonimikus jelentésviszonyok, a megszemélyesítés és a fogalmi integráció.

A kötet – a rövid bevezetést (17–20) és összegzést (229–32), a gazdag szakirodalomlistát (233–42) és a felhasznált forrásokat (243–5) nem beleszámítva – öt nagyobb fejezetből áll. E nagyobb témakörök feldolgozása az előállítás és az értékesítés szaknyelvi nyelvhasználatához prototipikusan közelebb álló szövegek elemzésével kezdődik (szótárak, szabványok), majd fokozatosan távolodva ettől a minőségügy magyar szaknyelvének neologizmusait vizsgálja, végül a kevésbé prototipikus szakszövegeket, a reklámok szövegét elemzi szemantikai szempontból úgynevezett top-down módszerrel.

Az elméleti összefoglaló fejezetben (21–63) a szerző tisztázza a munka megértéséhez szükséges legfontosabb elméleti ismereteket a szaknyelvi nyelvhasználatról és az elemzendő szemantikai folyamatokról. Hangsúlyozza, hogy elemzéseinek megközelítésmódja elsősorban a kommunikációs helyzethez kötődő kognitív szemantika, ez azonban nem tekinthető kizárólagosnak. Mindemellett bizonyos esetekben más nézőpontok is megjelennek, például a minőségügyi szaknyelv neologizmusainak vizsgálatát bemutató fejezetben a szociolingvisztikai szemlélet, illetőleg az utolsó – a reklámok, termékismertetőik szövegeit elemző – fejezetben a szövegtani jellegű megközelítésmód is érvényesül.

Korábbi szaknyelvi kutatások már bebizonyították, hogy a metaforikusság, a metonimikusság, illetőleg a fogalmi integráció (blending) jelensége a szaknyelvi szövegekben is megfigyelhető, használatuk segíti a megértést, a befogadást, ez indokolja e szemantikai folyamatok vizsgálatát. A szaknyelvi nyelvhasználat rövid bemutatását követően a szerző összefoglalja a fogalmi metonímia, metafora, a megszemélyesítés és a fogalmi integráció funkciójával, kutatásával kapcsolatos főbb tudnivalókat. Az egyes szemantikai folyamatok történeti áttekintését, megközelítési lehetőségeit minden esetben egy olyan alfejezet követi, amely az adott szemantikai jelenség szaknyelvi jellegzetességeire, használatára fókuszál.

A kötet második fejezete egy minőségügyi értelmező szótár magyar terminusait elemző esettanulmányt mutat be, amelynek célja azoknak a szemantikai folyamatoknak a feltárása, amelyek segíthetik a befogadót a szakterülethez tartozó terminusok minél gyorsabb, egyszersmind képszerűbb megértésében. A szótár 952 terminusa közül azok kerültek bele a vizsgálat korpuszába, amelyekben metaforikus, metonimikus, illetve megszemélyesítést tartalmazó jelentésszerkezet volt megfigyelhető. Az elemzett terminusok közül a FOLYAMATOK/ÁLLAPOTOK/STATISZTIKÁK IRÁNYOK orientációs metafora volt a leggyakoribb, ez érvényesül például a *kockázat elkerülése*, a *jelleggörbe meredeksége*, a *nyildiagram* terminusokban. Ugyancsak gyakoriak a TERMÉK ÉLETE EMBERI ÉLET (pl. *átlagos élettartam*, *életciklus*) és a FOLYAMAT/TERMÉK/BIZOTTSÁG EMBER METAFORÁK használata. A metonimikus jelentésviszonyokat tartalmazó terminusok két nagyobb csoportot alkottak: a FOLYAMATOK/STATISZTIKÁK SKÁLÁK és a SZERZŐ NEVE A RÓLA ELNEVEZETT FOLYAMATBAN. A kettő közül az előbbi volt a gyakoribb típus, mivel a minőségügy területén, a gyártási folyamatok során számos mérhető jellemző akad, így a terminusokban is megjelenik a mérhetőség, a valamilyen egyezményes

megállapodás nyomán született skálához való viszonyítás: *a kockázat csökkentése, átlagos kimenő hibaszint, mérési tartomány* stb. A megszemélyesítéseket tekintve elmondható, hogy közülük számos a korábban már említett A FOLYAMAT/TERMÉK/BIZOTTSÁG fogalmi metaforán alapul: *figyelmeztető határok, az audit 'felülvizsgálat' megállapításai, az audit ügyfele*. Az *audit* fogalmához tartozó terminusokat a fogalmi integráció szempontjából is elemzi a szerző, grafikusán is ábrázolva azt, hogy a vizsgált terminusok megértése milyen jelentéskonstruálási folyamatok során történik meg.

A kötet harmadik fejezetében ismertetett elemzés (84–132) jelentős kutatási úrt tölt be: korábban ugyanis nem készült magyarra fordított szabványok terminusainak a szemantikájával foglalkozó nyelvészeti kutatás. A fejezet három, minőségirányításhoz és irányítási rendszerekhez kapcsolódó magyar nyelvű szabvány elemzését mutatja be. Az elemzés anyaga a minőségirányítási rendszerekkel és követelményekkel foglalkozó MSZ EN ISO 901:2015, az orvostechnikai eszközök minőségirányításával foglalkozó MSZ EN ISO 13485:2016 és a környezetközpontú irányítási rendszerekkel foglalkozó MSZ EN ISO 14001:2015. Az elemzés rámutatott, hogy ezekben a szaknyelvi szövegekben igen változatos metaforák találhatók, például: *AZ ELMÉLETEK ÉPÜLETEK (beépülés, a fenntarthatóság környezeti pillére)*; *A TERMÉK ÉLETE EMBERI ÉLET (életciklus)*, *A FEJLŐDÉS HALADÓ IRÁNYÚ MOZGÁS (előmozdítja a fejlesztést)*. A metaforák egy része a laikus olvasó számára is érthető, más részük inkább csupán a szakember olvasó számára. A metonímiák előfordulása a vizsgált dokumentumokban jóval ritkább, elsősorban a TARTÁLY vagy a KATEGÓRIA ÉS TAG metonímián alapuló utalások, amelyek a terminológiai egyértelműséget szolgálják. Megfigyelhető továbbá a megszemélyesítések nagy száma is, amelyeknek jelentős része a SZERVEZET EMBER fogalmi metaforán alapul.

A negyedik fejezet (133–62) öt magyar nyelvű EU-s szintű szabályozás, négy rendelet és egy irányelv fogalommeghatározásainak a szemantikai jellemzőit elemzi. A szerző különböző tudományterületekhez kapcsolódó dokumentumokból állította össze a korpuszt, és top-down módszerrel elemezte a kognitív folyamatokat, vagyis a szöveg áttekintése után listázta az adott szövegben előforduló szemantikai jelenségek főbb csoportjait. A vizsgált korpusz az alábbi szakterületek szövegeit tartalmazza: orvosi műszer-gyártás, gáz halmazállapotú tüzelőanyag égetésével üzemelő berendezések, kötélpálya-létesítmények, rádióberendezések és egyéni védőeszközök. Az elemzések e szaknyelvek metaforáiban, metonimikus kifejezéseiben, megszemélyesítéseiben kimutatható hasonlóságokra koncentrált. Kiemelendő az UTAZÁS fogalom, amely a leggyakrabban a FORGALMAZÁS UTAZÁS fogalmi metafora forrástartományaként jelent meg többféle szakterülethez kötődő szakszövegekben, például: *végfelhasználó, visszahívás, forgalomból történő kivonás*. E metaforatípus szorosan kapcsolódik egy-egy termék előállításához és értékesítéséhez mind az öt elemzett szakszöveg termékeit illetően. A FORGALMAZÁS UTAZÁS fogalmi metafora működését grafikus módon is ábrázolja a szerző a fogalmi integráció keretében, rámutatva arra, hogy ez a metafora fontos szervezőelvként jelenik meg a vizsgált rendeletek forgalmazáshoz, értékesítéshez kapcsolódó vonatkozásainak a magyarázatában.

Az ötödik fejezet (163–94) egy kérdőíves felmérés eredményeit mutatja be, amely a minőségügy magyar nyelv-használatának témakörében megjelenő angol eredetű neologizmusokra irányul, arra keresve a választ, hogy milyen nyelvhasználói motivációk és nyelvi kreativitás figyelhető meg az elemzett szaknyelvi neologizmusok létrehozása, használata esetében. A szerző a neologizmusokat a közlő és a befogadó nyelvi tapasztalatain alapuló, dinamikus, a situációs kontextust figyelembe vevő jelenségnek tekinti. A 2018-ban és 2019-ben elvégzett két kérdőíves felmérés adatközlői minőségügyi mérnökök voltak, akiknek – többek között – olyan angol (vagy más idegen) eredetű szaknyelvi terminusokat kellett felsorolniuk, amelyeket magyar képzőkkel, igekötőkkel látnak el, és/vagy magyaros helyesírással írnak. A kapott terminusokat a szerző aszerint csoportosította, hogy milyen munkafázisokba, eljárási lépésekbe sorolhatók be: 1) munkautasításokhoz, folyamatleírásokhoz köthető cselekvések,

történések (*approve-ol* ~ *approve-ál* 'jóváhagy [dokumentumot]'), *update-el* 'frissít valamit'; 2) nem megfelelő termékek kezelése során használt terminusok (*reworköl* 'a specifikációnak megfelelő állapotba hoz', *szkreppel* ~ *scrappel* 'hibás terméket leselejtez'); 3) a gyártóeszköz telepítése során az egyes folyamatlépések leíró terminusok (*PQ-z valamit* [*PQ* = 'performance qualification'); 4) a gyártó folyamatok ellenőrzésére használt terminusok (*leverifikál* 'igazol vmit úgy, hogy a folyamat végeredménye közvetlenül mérhető'); 5) a kockázatelemzés terminusai (*mitigál* 'csökkent'); 6) olyan terminusok, amelyek általában használatosak a minőségügyben, sőt időnként a köznyelvben is (*meetingel* 'megbeszélést tart'). Ezt követően a gyűjtött neologizmusok grammatikai elemzése következik: 1) a *-(V)z* és a *-(V)l* képzőkkel képzett igék (*approve-ol* ~ *approve-ál*, *release-el*); 2) többtagú, kizárólag angol szótöveket tartalmazó, de magyar toldalékokkal ellátott terminusok (*technical specificationst review-z*); 3) magyar és angol szavakat egyaránt tartalmazó terminusok (*registration formot kitölt*, *risk management plant ír*). A terminusok szemantikai elemzése arra mutat rá, hogy prototipikusan kétféle metaforikusságtípus figyelhető meg: 1) *meg* és *le* igekötős igék (*megreview-z*, *levalidál*); 2) egy többszavas kifejezésben megjelenő angol szó kézzel fogható tárgyként jelenik meg, amellyel prototipikusan valamit csinálnak (*nyit egy NC-t*). A kérdőívet kitöltő adatközlőknek lehetőségük volt a szaknyelvi neologizmusok használatának okait, illetőleg az ezekkel kapcsolatos metanyelvi reflexióikat is kifejteni. Az adatközlők többször utaltak arra, hogy a neologizmusok használata állandónak tekinthető a szakmai kommunikációban, így használatuk praktikus; mindemellett biztosítják az adott csoporthoz való tartozás, a „bennfentesség”, a hozzáértés kifejezését. A kívülálló részéről viszont az angol–magyar „keverékterminusok” használata negatív értéktételeket, ideológiákat is előhívhat.

Az utolsó fejezet (195–228) – kis kitekintéssel – magyar reklámszövegek, reklámszlogenek és egy magyar nyelvű termékismertető terminusaiban megjelenő fogalmi metaforák, metonímiák, illetve a fogalmi integráció elemzésével azt vizsgálja, miként igyekeznek a gyártók rávenni a felhasználókat az adott termék vagy szolgáltatás megvásárlására. A szerző által bemutatott huszonöt reklámanyelvi példa egy 2018 és 2020 között összeállított korpuszból származik. Az elemzésből az látszik, hogy a reklámszövegek és -szlogenek megalkotói a szövegek befogadójának arra a képességére építenek, hogy nyelvi tapasztalatai alapján képes lesz felismerni egy-egy kulcsszó második, harmadik stb. jelentését. A szerző hét példán keresztül mutatja be azt, hogy miként építenek a reklámszövegírók a poliszémia jelenségére (például: a *Balaton Szemes* mint csokoládéfajta, egy kekszgyártó cég „*Süssük ki együtt a jövőt!*” átláshirdetés-szlogenje stb.). Ezt követően egy vegyszerismertető terméknevezéseinek szemantikai elemzését ismerteti egy esettanulmány. Az elemzés rámutatott, hogy a terméknevek megalkotói nemcsak a metaforikus és metonimikus jelentésvizonyok lehetőségeivel élnek, hanem a nyelvi (szemantikai és fonológiai) kreativitás, a nyelvi humor eszközeit is kihasználják (lásd pl. a *Gyorsaklór*, *Algaöl*, *Télapool*, *Tisztató* terméknevezéseket).

A kötetben bemutatott szemantikai kutatások megerősítették azt a hipotézist, hogy a szövegekben vizsgált kognitív folyamatok nem csupán a szaknyelvi, hanem a köznyelvi nyelvhasználatban is megjelenhetnek, ily módon átjárást biztosítanak a szaknyelvi és a köznyelvi nyelvhasználat között.

A monográfiában bemutatott témakörök, esettanulmányok gondosan kidolgozott kerek egészek, mégsem tekinthetők véglegesen lezárt egységeknek, mivel – különösképpen a neologizmusoknak számító terminusok – magukban hordozzák a továbblépés, az újabb kutatás lehetőségeit is. A kötetben szereplő vizsgálatok kiindulópontjául és egyben mintául szolgálhatnak további szaknyelvi szemantikai kutatásoknak. Külön említést érdemel a kötet rendkívül gazdag példa- és ábraanyaga.

A *Szaknyelvi szemantika* című kötet nemcsak nyelvészek, hanem a szabvány- és minőségügyi szakemberek, mérnökök, terminológusok, lektorok érdeklődésére is számot tarthat.

A szerző újszerű témaválasztása és ígéretes kutatási eredményei alapján azt remélhetjük és várhatjuk, hogy további jelentős műveket fog alkotni a szaknyelvi szemantika témájában.

Ludányi Zsófia
tudományos munkatárs
Nyelvtudományi Kutatóközpont, Nyelvtechnológiai
és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet
adjunktus
Eszterházy Károly Egyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
<https://orcid.org/0000-0002-8506-5684>

**Beregszászi Anikó: Alkalmi mondatok zongorára. A magyar nyelv oktatásának
kihívásai kisebbségben**

Termini Egyesület, Törökbálint, 2021. 204 oldal

Beregszászi Anikó évek hosszú során számos tanulmányban, könyvfejezetben, konferencia-előadásban foglalkozott a kárpátaljai magyar kisebbség anyanyelvi oktatásának a kérdésével, aktív alakítója volt az anyanyelvi nevelés reformfolyamatainak. Jelen monográfiájában a magyar nyelvű oktatásnak Ukrajna oktatási rendszerében betöltött helyzetét térképezi fel. Összefoglalja, hogy a közoktatásban a magyar mint anyanyelv vagy mint második idegen nyelv oktatása milyen célok mentén, milyen szemléletben, milyen módszerekkel történik, és hogy milyen tartalmi kérdések jelennek meg az oktatási folyamatban. Gondolatai és kutatási eredményei szervesen illeszkednek a magyar nyelvi nevelés megújítását, hatékonyságának a növelését célként kitűző Kárpát-medencei kutatási programokhoz.

A kötet bevezető fejezetében a kárpátaljai magyarság demográfiai jellemzői mellett más kisebbségi népcsoportok oktatási rendszerének jellemzőiről, több kárpátaljai kutatás oktatást is érintő eredményeiről olvashatunk.

A második fejezetben a magyar nyelvű oktatási intézményrendszer sajátosságait követhetjük nyomon Ukrajnában a Szovjetunió széthullásától kezdődően napjainkig. Az oktatási rendszer szemlézése főként az etnikum és az anyanyelv mentén történik. A továbbiakban az Ukrajna által a Szovjetuniótól megörökölt oktatási rendszer szintjeit mutatja be. A magyar nyelvű oktatás Kárpátalján az iskola előtti neveléstől (óvoda) az egyetemi képzésig az oktatás minden szintjén folyik. Rámutat arra is, hogy az ukrán oktatási rendszer mennyire kiszolgáltatott a politikai változásoknak, hiszen például a 2000-ben elkezdett 12 évfolyamos közoktatást az ukrán oktatási minisztérium az utolsó, végkifejleti stádiumában vezette vissza a 11 évfolyamos közoktatási rendszerre. A 2017-ben elfogadott új oktatási keretörvény azonban ismételten a 12 évfolyamos oktatást irányozza elő a 2018 szeptemberében iskolába lépő gyermekek részére. Ugyancsak figyelemre méltó az a tény is, hogy a 2014-ben elfogadott közoktatási törvény alig három év alatt 21 módosítást élt meg a különböző politikai változásoknak köszönhetően.

Az ukrán oktatási rendszer szakmai irányítását Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma felügyeli a megyei és járási hivatalok által, függetlenül az intézmény fenntartójától. Fontos kiemelés ezért, hogy a magyar iskolarendszer adminisztratív széttagoltsága tovább nehezíti a magyar nyelvű oktatás helyzetét Kárpátalján, hiszen olyan problémákkal kell szembenézniük, mint a központi irányítási rendszertől kapott nem megfelelő anyanyelvű módszertani

segítség (különösen a kevés számú magyar nyelvű oktatási-nevelési intézményt tartalmazó egységek vonatkozásában); a kisebbségi osztályokban dolgozó tanárok szakmai előmenetelét segítő továbbképzések esetében sem biztosított anyanyelvi/szaknyelvi továbbképzés lehetősége stb. E problémák megoldását a 2020-ban kivitelezett Kárpátalja új adminisztratív felosztása sem fogja elősegíteni, sokkal inkább tovább mélyülnek a problémák.

A fejezetből jól érzékelhető az a diszkrimináció, amely az ukrán tannyelvű iskolák tanulóival szemben a magyar tannyelvű iskola tanulóit éri. A diszkrimináció alapvetően az államtól ered, mikor is meghatározva az oktatás minőségét, előírja az oktatás tartalmát és követelményrendszerét is. A végkifejletet pedig a külső független érettségi vizsgákban (amelyek egyben felvételi vizsgák is) csúcsosodik ki, hiszen egyrészt nem érhetők el kisebbségi nyelven, így magyarul sem; másrészt az ukrán nyelv és irodalom külső független érettségi vizsga minden felsőoktatásba lépő számára kötelező. A diszkrimináció ténye tárul elénk, amikor is arról olvashatunk, hogy Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma is külön tantervet és tankönyvet hagyott jóvá Ukrán nyelv és Ukrán irodalom tantárgyakból az ukrán, illetve a magyar tannyelvű iskolák számára, az emelt szintű érettségi vizsga követelményrendszerében azonban mindkét tannyelvű iskola végzőseitől ugyanazt a tudást követeli meg.

A fejezet hátralévő részében a szerző részletesen szemlélteti, hogy a különböző oktatási-nevelési szinteken – az iskola előtti neveléstől egészen a felnőttképzésig – milyen nehézségekkel kell szembenéznük a kisebbségi tanulóknak. Már az oktatás-nevelés első szintjén jelentkezik az anyanyelvű módszertani és szakmai ellátottság hiánya, hiszen az ukrán állam nem biztosít magyar nyelvű szakirodalmat, kézikönyvet, tantervet, segédanyagokat, az iskolai előkészítő szakaszra szemléltetőket, foglalkoztató füzeteket stb. Ez a taneszköz-ellátottsági hiány az iskolai szintekre is kiterjed. Míg a felsőoktatási intézmények esetében két intézményben (az Ungvári Nemzeti Egyetemen és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán) folyik magyar nyelvű tanárképzés és négy intézmény 7 szakán egyéb magyar nyelvű képzés, addig a magyar nyelvű szakmunkásképzés és felnőttképzés szinte nem is létezik¹.

A teljes, az oktatási szinteket egészében átívelő magyar anyanyelvi nevelési rendszer a sok államalakulatot megélt Kárpátalján mindig biztosított volt, csupán a 21. században, az európai integráció útján haladni kívánó Ukrajnában került veszélybe. Ezekről a veszélyekről a szerző a harmadik és a hetedik fejezetekben részletesebben ad számot.

A harmadik fejezetben az empirikus kutatások alapján megkezdett, a kárpátaljai anyanyelvi nevelésben megindult és napjainkban is tartó oktatási reformról olvashatunk. A kárpátaljai magyarság számára az anyanyelv-megőrzés mellett egy magas fokú államnyelvismeret és egy másik idegen nyelv ismeretének az elsajátítása is létfontosságú. Vagyis alapkövetelmény a többségi nyelv additív módon történő oktatása az anyanyelvdomináns kétnyelvűség elérése céljából. E fontos megállapítás alapján mind a kárpátaljai magyar oktatási szakemberek, mind pedig többségi oktatási szakemberek tulajdonképpen egyetértenek abban, hogy az államnyelvet a közoktatás folyamatában kell elsajátítani. A különbség a célok mentén megfogalmazott módszerekben, felfogásban és kivitelezési eljárásokban van csupán. Ezt tárja elénk² a Tarasz Kremeny ukrán államnyelvvédelmi ombudsman, aki szerint „az, hogy az ukrán nyelvi ZNO-n [független emelt szintű érettségi] olyan nagy arányban buktak el a nemzetiségi iskolák végzősei, arról tanúskodik, hogy az anyanyelvük volt náluk túlsúlyban”. Vagyis az államnyelvvédelmi ombudsman pont azt röjja fel a sikertelen emelt szintű érettségi okának a kisebbségek

¹ A magyar nyelvű szakmunkásképzést csupán magyarországi akkreditációval rendelkező magyarországi szakmunkásképzőkkel együttműködő II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Egán Ede Szakképzési Centruma biztosítja 2019-től, míg a magyar nyelvű felnőttképzés tulajdonképpen a beregszászi főiskola Felnőttképzési Központjának állandó és alkalmi képzéseiben valósul meg.

² <https://karpatalja.ma/karpatalja/nezopont/allamnyelvi-ombudsman-a-nemzetisegi-diakok-azert-buknak-el-az-ukran-zno-n-mert-az-anyanyelvukon-gondolkodnak/> (letöltés: 2021.01.26.).

tekintetében, amelyet a nyelvészek és oktatáskutatók tudományos-empirikus vizsgálatok alapján a hatékony módszerként, célként jelölnek ki. Ezekben a gondolatokban, az ezek közt feszülő ellentétekben és különbségekben látható a könyv címében megidézett zongora fekete és fehér billentyűzete igazán.

Beregszászi a fejezet további részében arra is rámutat, hogy a többségi nyelv- és oktatáspolitikán túl az életben maradáshoz az anyanyelvi nevelés problémájával is meg kell küzdenie a magyar kisebbségnek. Egy országos szinten 0,3%-nyi, megyei szinten 12,1%-nyi kisebbség esetében a saját nyelvváltozathoz való viszonyulás kérdése megkerülhetetlen és létfontosságú, ahogyan erre rá is mutat a szerző. Nagyon jól látja, hogy az empirikus kutatások alapján a felcserélő módszer alacsony hatékonysága nyelvtudományi, nyelvpedagógiai és nyelvi emberjogi ellenérvek mentén is bizonyítható, és ezért az additív anyanyelv-elsajátítási módszer az egyetlen járható út, ha nem szeretnénk a többségi nyelvvel küzdő kisebbségi nyelvet a saját nyelvi változatok mentén kirajzolódó stigmatizációval még nehezebb helyzetbe hozni.

A napjainkban zajló ukrán oktatási rendszer reformjának egyik alappillére volt a 2017-ben elfogadott oktatási kerettörvény, amelynek értelmében a három oktatási szinthez külön állami szabványok határozzák meg az oktatás részleteit. E folyamat bemutatására a kötet megírásakor mindösszesen az elemi tagozat első osztályának elemzésére volt lehetőség, hiszen ekkor még az új oktatási kerettörvény szabványrendszerét csak az elemi tagozatnál vezették be. A szerző lényeges pontokon igyekszik bemutatni, hogy egy többségi anyanyelvi tanulóhoz képest egy kisebbségi anyanyelvi tanuló mind az államnyelv elsajátítására, mind az idegen nyelv elsajátítására, mind pedig a saját anyanyelv elsajátítására szánt óraszámok tekintetében hátrányt szenved, mivel a kulcskompetenciák fejlesztésére kevesebb idő jut a kisebbségi iskolákban mindhárom nyelv esetében. Az elemi osztályok számára készült állami szabványban ezek a kulcskompetenciák nincsenek differenciálva a többségi és a kisebbségi tannyelvű iskolák tekintetében, amelyet alapvető problémaként definiál a szerző, és emel ki, mint diszkrimináló faktort.

Alapvetően érzékeny téma az államnyelv, kisebbségi nyelv és természetesen az idegen nyelv oktatásának kérdésköre. Az elemi osztályokban az írás és az olvasás elsajátítása nyelvenként is különböző problémákkal küzd, amelyhez az iskolánként változó problémák is társulnak. Általánosságban azonban problémát jelent a pedagógusok hiánya, a nem megfelelő szakképzettséggel rendelkező tanárok alkalmazása, a nem elegendő tankönyv/taneszköz stb., amelyben majd minden magyar tannyelvű intézmény érintett. Szemléletesen megjelennek azok a problémák is, amelyek magában a tantervben gyökereznek, és eleve az egyes nyelvekre szánt óraszámok előírásával befolyásolják a hallgatók kulcskompetenciák mentén való sikerességét. Nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy az oktatási reform napjainkban már a harmadik évfolyamot érinti, és számtalan újabb diszkriminációs élményekkel gazdagodtak a kisebbségi iskolák tanulói és a szülők is. A kisebbségi iskolák tankönyvellátottságát a reform első évében az ukrán oktatási minisztérium az osztályok létszámának megfelelő tankönyv legyártásával oldotta meg. A magyar tannyelvű iskolák iránti növekvő érdeklődés azonban a következő tanévben majd minden iskolában másfélszeres tanulói létszámnövekedést jelentett. De a reform második évében a minisztérium már csak a második évfolyam tankönyveinek a kiadására adott támogatást, ami azt jelentette, hogy magyar tannyelvű iskolák első osztályosainak legalább egyharmada tankönyv nélkül maradt. A probléma megoldása és a vele járó anyagi teher a szülőkre hárult.

Az ötödik fejezetben a szerző a 2005-ben elkezdett kárpátaljai magyar anyanyelvi nevelés reformjának eredményeit és hátráltató tényezőit mutatja be. Az új magyar nyelvi tanterv additív szemlélete, a nyelv helyénvaló használatának hangsúlyozása, a grammatikaoktatás központi szerepének az enyhítése, a konkrét élethelyzetekhez köthető írásbeli és szóbeli nyelvhasználat alakítása a reform sikeres lépései voltak. A reform még szembetűnőbb változásokat hozott a középiskolai osztályokban, ahol a fő hangsúly a funkcionális stilisztika,

a szociolingvisztika, a nyelvi változatosság és a retorikai ismeretek felé irányult. Az új tantervhez egy teljes tankönyvcsalád is készült: az általános iskolai osztályok részére Kótyuk István, míg a középiskolai osztályok részére Beregszászi Anikó gondozásában. A középiskolai tankönyvek azokra a témakörökre is ráirányították a figyelmet, amelyek korábban hiányoztak a kárpátaljai magyar anyanyelvi oktatásból, például a kárpátaljai magyar nyelvhasználat jellemzői, a kétnyelvűség hatásai a kárpátaljai magyar nyelvhasználatra, a nyelven belüli változatosság, a nyelvi tervezés, a nyelvpolitika, a nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetés stb. De a szerző fontosnak tartotta kiemelni azokat a tényezőket is, amelyek a reform utáni visszalépések voltak, és amelyek közül is a leghangsúlyosabb a 2018-ban megjelent 10. osztályos magyarnyelv-tankönyv. Ez a tankönyv nagyon jól szemlélteti az elkezdett anyanyelvi nevelési reformok megbékélyozását, amelyeket a szerző által emlegetett szakmai hozzá nem értés, a dilettantizmus eredményezett. S valljuk be, amikor egy tankönyv, amely az oktatási folyamatot hivatott segíteni, nem áll összhangban a tantervvel, amely alapján íródott (vagy legalábbis kellett, hogy íródjon), az hogyan segíti a pedagógust és a tanulót az oktatási folyamat céljának az elérésében? Hiszen a tanterv előírja a gyakorlati írásbeliség műfajainak az oktatását, amelyre a magyar érettségi gyakorlati szövegalkotás részében alapvetően szükségünk van a tanulóknak, a tankönyv (pontosabban a tankönyv írói) azonban szinte nem is vesz tudomást ezekről.

„Elavult, következetlen és nem egységes a tankönyv nyelvi és tantárgypedagógiai szemlélete” – e sorokat olvashatjuk Beregszászi Anikótól, amellyel felveszeti azt a részt, amelyben tankönyv feladatain keresztül mutatja meg mindazt, amit ebben az egy mondatban élénk tár.

A fejezet végén röviden taglalja azokat az alapadottságokat, melyeket a magyar mint anyanyelv tanítása során fontos szem előtt tartani. Egyértelmű ezen a téren a két felsőoktatási intézményben, az ungvári egyetemen és a beregszászi főiskolán zajló tanárképzés szerepe, és kiemelően fontos az ott zajló oktatásmódszertani és tantárgypedagógia szemléletalkotás.

A hatodik fejezetben részletesebb elemzéssel tér vissza Beregszászi Anikó a magyar mint anyanyelv oktatásának módszereihez, amelynél a szemléletváltás szükségességét hangsúlyozza nyelvtudományi és nyelvészeti kutatások eredményeinek, illetve elméleteknek a felso- rakoztatásával. Megállapítja, hogy az iskolák tulajdonképpen a nyelvi alapú egyenlőtlenségek fenntartásához járulnak hozzá. Az eddigi módszerek elvetése után azonban a szerző alternatív szemléletet is ajánl az anyanyelvi oktatásban: mégpedig az additív (hozzáadó) szemléletet. Az ajánlást számos külföldi és magyarországi neves nyelvész elméletével, megállapításával igyekszik alátámasztani és elfogadtatni a kárpátaljai iskolákban oktató pedagógusokkal. E szemlélet alkalmazhatóságához a továbbiakban a kontrasztív módszert ajánlja, hangsúlyozva, hogy a kész sablonok megadása helyett az egyénre szabott feladatokat, a nyelvi jellemzők kidomborítását a tanárnak kell megtalálni az oktatás folyamatában. A módszer működésének bemutatása néhány tankönyvi feladat részletes megoldásán keresztül történik. A fejezet záró részében a pedagógusok és az oktatási szakemberek alapvető szakmai követelményének tekinti a nyelvészeti alapismeretek és a környezeti nyelv nyelvhasználati jellemzőinek az ismeretét, kiemelve a nemzetközi kutatások fontosabb eredményeit ezen a téren. Egyetérthetünk a szerzővel, hogy a grammatikai elemzések és a grammatikai szabályok magas arányú súlykolása helyett sokkal nagyobb gyakorlati haszonnal és sikerrel járhatunk például a kétnyelvűségi jellemzők, a kódváltások, a szókölcsönzések, a közösségre jellemző névhasználat stb. oktatásával.

A kötet hetedik fejezete a „fekete zongorát” mutatja be: vagyis az államnyelv oktatásának a problémáit és azokat a nyelv- és oktatáspolitikai lépéseket, amelyek a magyar nyelvű oktatási rendszert fenyegetik Ukrajnában (Kárpátján). A szerző a tünettől (nem tudunk ukránul) a tüneti kezelésen (tanuljunk „majdnem” mindent ukránul), majd az oktatás kontextusán keresztül vezeti el az olvasót azokhoz a problémákhoz, amelyek már Ukrajna megszületése óta fennállnak, de sokáig senkit nem érdekeltek igazán. Szemléletesen mutatja be, hogy az ukrán

hatalom szempontjából a kárpátaljai magyar oktatás egyetlen problémája, hogy nem hatékony az államnyelv oktatása, annak végkimeneteli mutatója. A megoldást többnyire –1997 óta nem először – abban látják, hogy az oktatás nyelvét kell megváltoztatni, és nem az államnyelvoktatás reformját kell megoldani. Mint ahogy azt sem veszik figyelembe, hogy az államnyelvi iskolából érkező, az államnyelvet anyanyelvként beszélő diákok és a kisebbségi iskolákban tanuló diákok eltérő lehetőségek és esélyek között tanulnak, de a követelmény számukra azonos, ami őszintén megvallva, diszkrimináció.

A szerző a korábbi jogalkotások elemzése helyett azonban inkább azokra a jogi dokumentumokra (2017-es oktatási kerettörvény, a 2019-es államnyelvi törvény), az azokban foglalt részletekre helyezi a hangsúlyt, amelyek hozzájárultak Ukrajna és Magyarország közötti fagyos viszony kialakulásához. Ez a jogalkotás ugyanis a magyar kisebbség már meglévő jogait korlátozza, vonja meg nemcsak az oktatás terén, és ezek súlyos következményekkel járnak a magyar kisebbségre nézve.

Az utolsó fejezetben a kárpátaljai magyar iskolákban folyó anyanyelv-, államnyelv- és idegennyelv-oktatás jellemzőinek, céljainak és összetevőinek, illetve a kárpátaljai oktatási rendszernek az összefoglaló bemutatása következik, amelyben a szerző hangsúlyozza, hogy ezen intézményhálózatban 20 ezernél is több tanuló, közel háromezer nevelő, tanító, oktató vesz részt. Felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar nyelven oktató iskola csak akkor lehet vonzó, ha hatékony, magas színvonalú oktatást, korszerű tudást biztosít a gyerekek számára. Ezek a követelmények vonatkoznak a nyelvoktatásra is mind az anyanyelv, mind az államnyelv, mind pedig az idegen nyelv tekintetében. A kárpátaljai magyar közösség nyelvi célja pedig az anyanyelvdomináns kétnyelvűség, amelyhez megfelelő szintű államnyelvi és idegen nyelvi ismeret társul.

Beregszászi Anikó monográfiája a kárpátaljai magyar kisebbség oktatási-nevelési rendszerének, a benne lévő problémák és nehézségek, a rá nehezedő veszélyek, az anyanyelvi nevelési reformnak és gátló tényezőinek összefoglaló műve, amely a közel harmincéves Ukrajna oktatási rendszerében és a jelenlegi ukrán oktatási reform keretében mutatja be a magyar tannyelvű oktatási intézményrendszert Kárpátalján. Az oktatási helyzetet részletes demográfiai, nyelvészeti, oktatás-módszertani, oktatástervezési és empirikus kutatások eredményeinek a keretébe helyezve bontja ki. Az olvasót segítik az eligazodásban a szemléletes táblázatok, ábrák és térképek.

A kötet tartalma hasonlatos a zongora billentyűsorára, amelyek azonos, periodikusan ismétlődő elrendeződésével hol mélyebb, hol magasabb hangszínt hallatnak. A hatás, az összkép viszont csak a zongorajáték után, a teljes zeneműben teljesedik ki. A szerző a kárpátaljai magyar kisebbség oktatási helyzetét is hasonlóan igyekszik bemutatni az olvasó számára. Ha néhol az az érzése támad, hogy erről már az előző fejezetekben is olvasott, ezt csupán a témák szakszerű és átfogó bemutatása teszi indokolttá, hiszen a korábban részleteiben feltárt probléma, esemény más szemszögből, más hangnemben kerül terítékre. A probléma teljes és szemléletes megértését viszont csak a könyv elolvasása után tudjuk megfelelően érzékelni.

Karmacs Zoltán

főiskolai docens

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Filológia Tanszék

<https://orcid.org/0000-0002-1483-9750>

Ludányi Zsófia – Jánk István – Domonkosi Ágnes (szerk.)
A nyelv perspektívája az oktatásban. Válogatás a PeLiKon2018 oktatásnyelvészeti
konferencia előadásaiból

Líceum Kiadó, Eger, 2020. 530 oldal

A PeLiKon oktatásnyelvészeti konferenciát két évente rendezik meg, a sorozatot 2018-ban indította útjára a PeLi Oktatásnyelvészeti Kutatócsoport az Eszterházy Károly Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén. Céljuk az volt, hogy interdiszciplináris párbeszédet kezdeményezzenek a nyelv és az oktatás összefüggéseit kutatók körében, illetve hozzájáruljanak „az oktatásnyelvészet terminus meghonosodásához a számos érintkező hazai kutatás egységbe foglalására” (Ludányi–Jánk–Domonkosi szerk. 2020: 7). Az oktatásnyelvészetet olyan alkalmazott nyelvészeti területként határozzák meg, „amelynek vizsgálati körébe tartozik minden olyan oktatási, pedagógiai kérdés, amelyek megoldásában a nyelvtudomány eredményei és módszerei hasznosulhatnak” (Ludányi–Jánk–Domonkosi szerk. 2020: 7). A konferencia előadásaiból készült tanulmányokat közreadó kötet *A nyelv perspektívája az oktatásban. Válogatás a PeLiKon2018 oktatásnyelvészeti konferencia előadásaiból* címet viseli.

A nyelvi perspektíva sokrétűen jelenik meg az oktatásban, a pedagógusok pedig számos problémával, kérdéssel találkozhatnak, amelyek megoldásában segíthet a nyelvtudomány. A kötet ilyen témákat dolgoz fel 38 nyelvészeti kutatáson keresztül, 8 tematikusan szerveződő fejezetre bontva. A tanulmányok és a fejezetek száma is jelzi azt az összetettséget, amely mind a konferenciát, mind a kötetet jellemzi. A konferencia és a kötet is hiánypótló a magyar nyelvészeti palettán. Nemcsak összefog számos oktatással foglalkozó nyelvészeti diszciplínát, hanem megteremt a lehetőséget a párbeszédre különböző nyelvészemléletű, különböző elméleti keretben dolgozó kutatók között, valamint a kutatók és a pedagógusok, illetve az alap- és az alkalmazott kutatások között.

A tanulmánykötet első szerkezeti egysége (*Elméleti kérdések és dilemmák*, 11–68) az anyanyelvi nevelés teoretikus hátterével foglalkozik. Mind a funkcionális kognitív, mind a formális megközelítésmód képviselteti magát egy-egy munkával. Tolcsvai Nagy Gábor *Átadás vagy közös értelemképzés. Két kommunikációs modell az iskolában és a kultúrában* című tanulmánya tankönyvvizsgálaton keresztül mutatja be a 2010-es években forgalomban lévő anyanyelvi tankönyvekben érvényesülő, Jakobson-féle kommunikációs modell alkalmazásának a következményeit. A nyelv visszahumanizálásának jegyében alternatívaként tárja elénk a triadikus modellt. Farkas Judit, Alberti Gábor és Szabó Veronika formális (generatív) szemléletű munkája a magyar nyelv pro-drop jelenségét elemezve mutatja meg, hogy a közoktatásban használt ágrajzok színesíthetők más mondattani ábrázolási eljárással is. Tanulmányukban arra a végkövetkeztetésre jutnak, hogy az eredményesség érdekében célszerű lenne a funkcionális kognitív nyelvészemlélet és a formális nyelvészeti kutatások eredményeit összehangolni. Paolo Driussi olyan nyelvtani modellek felhasználhatóságát vizsgálja az idegennyelv-tanítás szempontjából, amelyekkel a hazai közönség ritkán találkozhat. Sebők Szilárd tanulmánya a nyelv és a metanyelv értelmezési kérdéseit veti fel, amelyet a leírás különböző perspektíváinak elemzése felől közelít meg. A beszélői perspektíva jellemzése után a szerző arra a következtetésre jut, hogy a nyelvészeti vizsgálatoknak arra kellene összpontosítania, hogy ezek miben segítenek a beszédtevékenység jobb megértésében. Mindezek mellett elemzi a (társas) nyelvész kutatói perspektíváját, a szerző perspektíváját és a terminusok perspektívája is.

A második fejezet (*Kompetenciafejlesztés az anyanyelvi órán*, 69–134) olyan tanulmányokat foglal magába, amelyek az anyanyelvi neveléssel összefüggő kompetenciák kialakításához és fejlesztéséhez kínálnak hasznos ismereteket bizonyos problémák mentén. Markó Alexandra és munkatársai azt vizsgálják, hogy mi lehet az oka annak, hogy a magánhang-

zók képzési jegyeit nehéz tanítani. Empirikus vizsgálatuk eredményei alapján megállapítják, hogy a képzési jegyeket nem célravezető artikulációs tapasztalatokra építve elsajátíttatni, hanem inkább a nyelvi funkciókra kell hivatkozni a magánhangzók osztályozásának tanításakor. A következő két tanulmány a szövegértés fejlesztéséhez nyújt segítséget. Zs. Sejtes Györgyi írása az olvasás-szövegértés pszicholingvisztikai elméleti modelljeit foglalja össze, amelyek ismerete elengedhetetlen a szövegértés fejlesztéséhez. Az összefoglaló célja az a belátás, hogy a szövegértés fejlesztése tantárgy feletti cél. A szerző alulról építkező (bottom-up) és felülről építkező (top-down), illetve interaktív (bottom-up és top-down) modelleket ismertet. Kázmér Klára vizsgálata a szövegértési képességek fejlesztése szempontjából tanulmányos eredményeket mutat. A szlovákiai magyar első és negyedikés középiskolás tanulók szövegértési képességeit méri fel. A vizsgálat tanulsága, hogy a tanulók nehezen értelmeznek rövid, „nem folyamatos” szövegeket, illetve nehezen tudják a saját véleményüket kifejteni az olvasottakkal kapcsolatban. A fejezet utolsó két tanulmánya elsősorban a kommunikációs készségek fejlesztését célozza meg. Takács Judit és Raáts Judit munkája a tulajdonnevekkel kapcsolatos ismeretek oktatásához kínál a mai közoktatásba könnyen beilleszthető drámapedagógiai gyakorlatokat. A szerzők egy névtani témájú tanítási dráma foglalkozástervét is közlik. A drámapedagógia segítségével a diákok ráébredhetnek a tantárgyak közti összefüggésekre is, miközben fejlődik a személyiségük, kommunikációs és társas készségeik. A fejezet utolsó tanulmányában Farkas Anett egy vizsgálat segítségével bizonyítja, hogy elektronikus környezetben is lehet kommunikációs képességeket fejleszteni. Három tizenegyedikes osztályban vizsgálta a digitális közegben történő kommunikációs kompetenciafejlesztés hatékonyságát. A vizsgálat alapján a blended learning, vegyes oktatási forma bizonyult a leghatékonyabbnak.

A kötet harmadik fejezete (*A szociolingvisztika és stilsztika szemlélete az anyanyelvi nevelésben*, 134–91) olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek szociolingvisztikai és stilsztikai perspektívából mutatnak be az anyanyelvi oktatásban felmerülő kérdéseket. Jánk István és Molnár Mária munkái a nyelvi norma jelenségét és a nyelvi diszkrimináció megítélését vizsgálják. Jánk István tanulmánya egy kérdőíves vizsgálatot ismertet. A szerző által kidolgozott módszertannal feltárult, hogy a nyelvi előítéletesség és a diszkrimináció jelen van leendő és gyakorló magyar szakos pedagógusok szóbeli feleletekre adott értékeléseiben. Molnár Mária tankönyvvizsgálata zárlatában megfogalmazza, hogy a vizsgált tankönyvekben nem jött létre olyan elméleti koncepció és olyan tananyag-elrendezés, amely a nyelvhasználatot szolgálná, mivel a tankönyvszerzők beemelnek új szemléleteket, sok esetben azonban nem integrálják következetesen ezeket a tananyagba.

Simon Gábor, Sólyom Réka és Szikszainé Nagy Irma tanulmányaikban a stilsztikai kérdésekről írnak. Simon Gábor munkájában „sajátos Menón-paradoxon”-nak nevezi azt a problémát, amellyel a stilsztikát oktató magyartanárok találkozhatnak, vagyis felteszi a kérdést, hogy miként tanítsuk azt, amiről a tanulók már eleve ismeretekkel rendelkeznek. A szerző tanácsa szerint a konstruktivista pedagógiai módszerekkel célszerű a tanulók implicit (gyakorlati) tudására építeni, ezáltal elérhető, hogy a diákok különböző helyzetekben gazdag stílusos repertoárral kommunikáljanak. A Sólyom Réka által bemutatott vizsgálat azt térképezte fel, hogy az egyetemi hallgatók milyen mértékben rendelkeznek stilsztikai és jelentéstani ismeretekkel a neologizmusokról. A fejezet záró munkájában Szikszainé Nagy Irma egy összehasonlító verselemzést mutat be, ezáltal kidolgozva olyan általánosítható elemzési szempontokat, amelyek mindenféle műfajú szöveg mélyebb megértéséhez vezethetnek.

A negyedik fejezet (*Tankönyvek és tanítási segédletek*, 193–269) tanulmányai a tankönyvek és tanítási segédletek vizsgálatának elméleti kérdéseivel, illetve bizonyos tankönyvek elemzésével, bemutatásával foglalkoznak. A tematikus egység első, második és negyedik tanulmánya a tankönyvek, segédletek vizsgálatának a kritériumait tárja fel. Darvas Anikó

és Janurikné Soltész Erika a digitális tananyagok szövegezésének feltételeit tárgyalja. Mivel a tankönyvek szövegeire vonatkozóan már léteznek nyelvészeti kutatások, ezek jó kiindulópontot szolgáltatnak a digitális tananyagok szövegeinek a megalkotásához is. A digitális tananyag hordozófelületén azonban számos elektronikus megoldás is segítheti a megértést. Csontos Nóra az idézés folyamatát és az idézetek megkonstruálását vizsgálja egyetemi tankönyvekben kognitív szemantikai és pragmatikai keretben. Az elemzés során feltárja, hogy mire és miként alkalmazható az idézés, a szövegbe eltérő módon beágyazódó idézetek miként járulnak hozzá a tudás megosztásához. Lőrincz Julianna bemutatja a magyarországi tankönyvkutatás történetét és a tankönyvkutatás főbb feladatait. Ismerteti a komáromi Selye János Egyetemen 2010-ben alakult Variológiai Kutatócsoport tankönyvkutató és tudományszervező tevékenységét. A harmadik és ötödik tanulmány a szlovákiai magyar anyanyelvtankönyveket vizsgálja a nyelvi ideológiák és a kétnyelvűség szempontjából. Lőrincz Gábor dolgozata nyelvi ideológiák, tévhitek megjelenését vizsgálja a szlovákiai magyar nyelvtankönyvekben. Ezeket összeveti a romániai, kárpátaljai és magyarországi tankönyvek bizonyos anyagrészeivel. A tanulmány rámutat arra, hogy a kisebbségi magyar nyelvtankönyvekben bőven megjelennek a kétnyelvű beszélők nyelvhasználatára káros tévhitek. Misad Katalin szintén a szlovákiai magyar tanítvány iskolák nyelvtankönyveit vizsgálva arra volt kíváncsi, hogy ezekben hogyan jelennek meg a nyelvváltozatok és a kontaktushatás, figyelembe veszik-e a tankönyvek a kisebbségi magyar anyanyelvi beszélők nyelvi sajátosságait. Mind az alapsiskolai, mind a középiskolai tankönyvek az elméleti tudnivalókra koncentrálnak a nyelvjárásokkal kapcsolatban, a kontaktusváltozatokkal átfogóan csak a középiskolák első osztályának szánt szociolingvisztikai szemléletű tankönyv foglalkozik. Az utolsó tanulmányban Nagy L. János egy tankönyvi kísérletet mutat be. *Bóbita varázskönyve* Weöres Sándor szövegeit tartalmazza. A tankönyv célja, hogy interaktív, kreatív-produktív feladatokkal vezesse be az olvasót, kicsiket és nagyokat a szövegek és a nyelv tanulmányozásába.

A konferenciakötet ötödik fejezete (*Pedagógiai kommunikáció*, 271–348) tanár-diák kommunikációt vizsgáló tanulmányokat tartalmaz. Hámori Ágnes munkájában a tanórai interakcióelemzés módszerét felhasználva arra a következtetésre jut, hogy a tanári kommunikáció metakognitívításának mértéke hatással van a tanulók metakognitív képességeinek a fejlődésére. Laczkó Mária tanórai diskurzuselemzése megállapította, hogy a szakgimnáziumi tanulók spontán beszéde és a tanórai feleletük között minőségi különbségek vannak, amelyek főként a szókincsben mutatkoztak meg. Ludányi Zsófia és Domonkosi Ágnes tanulmánya a tanár- és a diákszerep konstruálódását vizsgálja egyetemi hallgatók és tanáraik e-mailezési gyakorlatában. A kutatói korpusz elemzésében a szerepkonstrukciók feltárásához azt vizsgálják, hogy ezek a diskurzusok hogyan és milyen nyelvi eszközök segítségével járulhatnak hozzá a társas viszonyok, szerepek és identitások alakításához. A fejezet záró szövege egy szakiskolai magyartanár játékos nyelvi gyakorlatainak a gyűjteménye. Vitányi Borbála kipróbált anyanyelvi feladatai inspirálóak lehetnek a gyakorló pedagógusok számára.

A tanulmánykötet hatodik fejezetében (*Szakmai, szaknyelvi kommunikáció*, 349–415) olyan munkák kaptak helyet, amelyek szaknyelvi kommunikációval kapcsolatos vizsgálatokat mutatnak be. Az orvos-beteg kommunikációval foglalkozó tanulmány a fejezetet záró közleményekhez hasonlóan egy egyetemi tanegység oktatásának sikerességét mutatja be. Eklícs Kata és Koppán Ágnes tanulmánya szerint az orvosi szaknyelvi kommunikáció fejlesztésére jó gyakorlat, hogy hivatásos színészeket vonjanak be az egyetemi képzésbe, akik a helyzetgyakorlatokban megfelelőképpen tudják reprodukálni a betegek érzelmi reakcióját. H. Tomes Tímea tanulmánya a vízilabdasporthoz szaknyelvnek elsajátítását vizsgálja két korcsoportban. A szerző arra az eredményre jutott, hogy a mozgásos cselekvések (ezáltal a sport) tanulásában a verbalitásnak legalább annyira fontos szerepe van, mint más tanulási folyamatokban. Az adekvát szaknyelv elsajátítását segíti a meg-

felelő mozgásmintákhoz való kapcsoltság. Györffy Alexandra a sportoktatásban és a hagyományos tantermi környezetben megjelenő humor szerepét összevetve arra a megállapításra jutott, hogy míg a tantermi környezetben a humor főként a motivációt szolgálja, a sportfoglalkozásokon inkább a stressz leküzdésében segíthet. Rási Szilvia tanulmánya egyetemi környezetben vizsgálódik. A tudományos írás tanításának fontossága mellett érvel, olyan tantárgyi ötletek bemutatásával, amelyek segíthetik a hallgatókat a szemináriumi és a szakdolgozatuk megírásában. A szerző ebben a munkájában főként a cím és a kulcsszavak szerepével foglalkozik. Sturcz Zoltán munkája kiemeli, hogy a szakképzés során elsajátítandó szakmai nyelv nyelvhasználatában tetten érhető hiányosságok mennyiben vezethetnek tanulási és szövegértési problémákhoz. A fejezet utolsó tanulmánya a Debreceni Egyetem idegen nyelvű szaknyelvoktatási gyakorlatait mutatja be. Nemes Magdolna és Jenei Tamás munkájukban ráirányítják a figyelmet egy saját fejlesztésű online szótári adatbázisra, amely a szociálpedagógiai és gyógypedagógiai területeken segíthet egyetemi hallgatóknak, kutatóknak megérteni a választott témájukkal kapcsolatos idegen nyelvű szakszövegeket.

A hetedik tematikus egység (*Nyelvtanulás – nyelvtanítás*, 417–73) az idegen nyelv tanításának startégiáival foglalkozó tanulmányokat gyűjti össze. Bajzát Tünde Borsod-Abaúj Zemplén megyei középiskolákban vizsgálta, hogy az angol és a német nyelvet idegen nyelvként tanító tanárok milyen motivációs stratégiákat alkalmaznak, illetve ezeket milyen gyakorisággal használják a nyelvorákon. A felmérés alapján a tanulói önbizalom növelésére használt mikrostratégiákat alkalmazzák a leggyakrabban, legritkábban pedig a célorientáltság növelését célzó stratégiákat. Bari Diána Éva tanulmányában bemutatja a nyelvmenedzsmentelmélet sokoldalú felhasználási lehetőségeit. Különösen az elmélet hibajavításra vonatkozó szemléletére koncentrál, ezt a vállalati németnyelv-óra kontextusában mutatja be, továbbá egy nyelvvizsgaközpont felülvizsgálati kérelmeinek példáján keresztül szemlélte, mennyire könnyen alakulhat a nyelvi norma a nyelvi szuverenitás és a normaautoritás közti alkufolyamatok során. Hukné Kiss Szilvia és Koltányiné Vadász Viktória tanulmánya az üzleti német nyelv oktatásával foglalkozik. A Budapesti Gazdasági Egyetem Külkereskedelmi Karán folyó projektalapú nyelvoktatás kivitelezésének tanulságait osztják meg az olvasóval. A projektalapú oktatással nemcsak a nyelvtanítás a céljuk, hanem a megváltozott munkaerőpiaci elvárásokra való felkészítés is. A szerzők egy konkrét projekt példáján keresztül mutatják be a módszert és a tananyag felépítését. Huszthy Alma dolgozatában a nem anyanyelvi olasztanárok spontán iskolai nyelvhasználatát vizsgálja kvalitatív módszerekkel. A kutatás központi kérdése, hogy milyen nyelven tartják óráikat az olasztanárok a magyar középiskolákban, illetve milyen előnyök származhatnak abból, ha a tanár nem anyanyelvi beszélő. A tanárokkal készült interjúk alapján az olasztanárok többnyire vegyesen használják a magyart és az olaszt is az óráikon, a saját tanulási tapasztalataik, illetve a diákok anyanyelvének ismerete pedig többlettudáshoz juttatja őket összevetve az anyanyelvi tanárokkal.

Az utolsó fejezet (*Többnyelvű környezet, többnyelvű háttér a nyelvtanításban*, 475–526) a többnyelvű környezetben tanuló diákok nyelvtanításának kihívásait tárja fel, és nyújt hozzájuk megoldásokat. Schmidt Ildikó tanulmányában szemlélteti, hogy milyen sokféle nyelvi háttérrel rendelkezhetnek azok a diákok, akiknek nem (vagy nem csak) a magyar az anyanyelve, ám mégis a magyar közoktatásban tanulnak. Nyelvi kompetenciáik fejlesztéséhez és a magyar mint idegen nyelv tanításához a magyar nyelv hangzó- és betűrendszerének alapos tanítása, vagyis az alfabetizálás jelenthet megoldást. Márki Herta hasonló problémát ragad meg a migráns tanulók és az ő nyelvfejlesztésükkel foglalkozó tanárok példáján keresztül. A szerző egy mentorprogramban vett részt, amely során empirikus kutatást végzett, megállapította, hogy a pedagógusok ismeretei hiányosak a migrációval és a többnyelvűséggel kapcsolatban, kapacitásuk pedig korlátozott, ezért nem tudnak megfelelő támogatást nyújtani a migráns diákoknak. Simon Szabolcs szlovák–magyar kétnyelvű környezetben vizsgálja, hogy hogyan

alakul a gimnáziumi tanulók nyelvtudása, milyen minőségűek nyelvi kompetenciáik az anyanyelvükön, a környezetnyelveken, illetve az iskolában tanult idegen nyelveken. A kérdőíves vizsgálatból kiderül, hogy a diákok magyarul jobban tudják kifejezni magukat, a tanulók csaknem fele nem beszél szívesen szlovákul, nagy részük nem elégedett a nyelvtudásával, viszont készek többet tenni ennek javításáért. N. Császi Ildikó a maribori egyetem pedagógia, pszichológia, szociológia szakos hallgatóinak magyar szakmai nyelvi kompetenciáit fejlesztette a *Terápia* című filmsorozat segítségével. Mivel a sorozat különböző szakmai témákat, fogásokat dolgoz fel mozgókép formájában, a hallgatóknak nemcsak a szakmai szókincse fejlődik, hanem az ilyen helyzetekben előforduló nem nyelvi jeleket és szupraszegmentális jegyeket is elsajátíthatják.

Az oktatásnyelvészet számos kérdésével foglalkozó tanulmánykötet elsődlegesen az iskolai anyanyelvi neveléssel foglalkozó szakembereknek, pedagógusoknak nyújt széles körű tájékoztatást. Mindemellett számos tanulmány mutat be olyan vizsgálatokat, amelyek nyelvészek számára ötleteket kínálhatnak, illetve további nyelvtudományi kutatásra ösztönöznek. A tanulmányok szerzői több egyetem oktatói közül kerültek ki, valamint a határon túli magyar kutatók is jelentős számban képviseltetik magukat. A tanulmánykötet ezáltal – összhangban a felvázolt célokkal – teret nyit az interdiszciplináris párbeszédnek és az oktatásnyelvészeti problémák megvitatásának.

Kocsis Ágnes

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Nyelvtudományi Kutatóközpont, Nyelvtechnológiai
és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet
<https://orcid.org/0000-0001-8363-7370>

Varga-Sebestyén Eszter

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
<https://orcid.org/0000-0002-4555-1100>